

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ» імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Олександр МОЦЯ, В'ячеслав СКОРОХОД

Протоміста Подесення в процесі
одержавлення регіону

Випуск I

Шестовицький археологічний комплекс

Київ – Чернігів 2020

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ» ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Олександр МОЦЯ,
В'ячеслав СКОРОХОД

**Протоміста Подесення
в процесі одержавлення регіону**

Випуск I

Шестовицький археологічний комплекс

Київ – Чернігів 2020

УДК 904.4 (477. 51) «653»
М 862

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту археології
НАН України (протокол № 2 від 18. 02. 2020 р.)

Відповідальний редактор:
доктор історичних наук Володимир Ричка

Рецензенти:
доктор історичних наук Ігор Возний
доктор історичних наук Любомир Михайлина
кандидат історичних наук Всеволод Івакін

Моця Олександр, Скороход В'ячеслав. Протоміста Подесення в процесі
одержавлення регіону. Випуск I. Шестовицький археологічний ком-
плекс. – Київ, ІА НАН України, 2020. – 228 с.
ISBN 978-617-7810-10-9

В монографії на основі комплексного аналізу археологічних джерел висвітлено результати польових досліджень, котрі були отримані протягом майже 100-літнього періоду різночасових розкопок. Всі вони відносяться до житлової частини Шестовицького археологічного комплексу на Десні IX–XI ст., про котрий відомо в основному із інформації про його «місто мертвих». В «місті живих» роботи проводилися на дитинці, посаді, а також на подолі, включаючи його портову зону. Тут були виявлені чисельні залишки житлових та господарчих споруд, а колекція артефактів налічує багато тисяч знахідок. В топографічному відношенні ця відома науковому загалу пам'ятка багатьма рисами нагадує «віки» скандинавського регіону.

Для археологів, істориків, краєзнавців і усіх тих, хто цікавиться часом функціонування структур «дружинної держави» в Східній Європі і «епохи вікінгів» у балтійському регіоні.

ISBN 978-617-78-10-9 © Олександр Моця, В'ячеслав Скороход, 2020
© ІА НАН України, 2020

Зміст

Передмова	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми та історія вивчення Шестовицького археологічного комплексу	9
Історіографія проблеми	9
Історія вивчення Шестовицького археологічного комплексу	12
РОЗДІЛ 2. Ранньослов'янські пам'ятки шестовиці	25
РОЗДІЛ 3. Городище в ур. Коровель	38
Соціально-топографічна структура городища в ур. Коровель	38
Структура та хронологія оборонних споруд городища кінця IX – початку XI ст.	38
Житлова та господарська забудова на городищі	57
РОЗДІЛ 4. Посад та поділ Шестовицького археологічного комплексу	75
Посад Шестовицького археологічного комплексу	75
Житлово-господарська забудова та хронологія посаду	75
Поділ Шестовицького археологічного комплексу	104
Житлово-господарська забудова подолу	105
РОЗДІЛ 5. Соціально-економічний розвиток Шестовицького археологічного комплексу	118
Соціальна структура населення	118
Військова справа	120
Металургійне виробництво та ковальська справа	135
Ювелірне ремесло	138
Косторізне ремесло	140
Обробка пірофілітового сланцю	149
Деревообробна справа	157
Промисли	160
Лісохімічні промисли	161
Підсобні промисли	165
Сільське господарство	169
Торгівля	174
Висновки	184
Resume	188
Додаток. Фотоальбом	191
Література	207
Архівні матеріали	221
Список скорочень	226

ПЕРЕДМОВА

Процес становлення урбаністичних центрів на Русі у цілому і у Подесенні зокрема має вже досить тривалу історію дослідження і нині вийшов на новий якісний рівень у отриманні та інтерпретації результатів проведеної роботи та відповідної постановки нових нагальних проблем. Нині, зокрема, вдалося визначити хронологію формування та розвитку міст у даному регіоні Дніпровського Лівобережжя, а закінчення першого етапу у цьому процесі віднесено у часовому вимірі до початку XI ст. Якраз його й можливо називати «протоміським» або ж «ембріонним».

Передумови до появи «справжніх» міст на землях Київської Русі виникали у межах кінцевої фази доби родо-племінного ладу, коли постала родова аристократія та інститут військових вождів, з'явилися племінні й міжплемінні центри, де у вигляді суспільних внесків й військових здобутків накопичувався додатковий продукт. На їх основі виникають протоміські поселення, в економіці котрих важливе місце посіли спеціалізоване ремесло та торгівля, а серед жителів неодмінно перебував військово-феодалний елемент. Скінчився цей період інтенсивного розвитку феодалізму та державотворчості у середовищі східних слов'ян появою перших ранньоміських центрів, котрі за соціально-економічною суттю й багатofункціональністю вже наближалися до рівня власне розвинутих міст.

Змінилася й сама основна формула у опрeдeленні таких осередків життєдіяльності тогочасного суспільства: замість достатньо жорсткого й безапеляційного формулювання «місто – центр ремесла і торгівлі» з'явилася характеристика, що *«давньоруським містом слід вважати постійний населений пункт, у якому, із обширною сільською округою-волостю, концентрувалася, перероблялася й перерозподілялася більша частина виробленого там додаткового продукту»* (Куза, 1985, с. 52).

Нині вже існує й ще більш детальна хронологія у періодизації процесу формування мережі ранньоміських поселень та освоєння сільських територій, коли на протязі відносно коротких періодів відбувалася кристалізація нових осередків, а також трансформація уже у цілому сформованих поселенських структур, що якісно змінювало як культурний ландшафт, так і саму історичну карту.

Часом найбільш інтенсивного зростання сітки міських та сільських поселень, розширення забудови у раніш заснованих містах та загального економічного підйому слід вважати X ст. Це, зокрема, період розквіту Шестовиці та Виповзова на Десні та ряду інших торговельно-ремісничих поселень, локальних центрів й «гнізд» селищ. Хоча сам характер датуючих матеріалів не завжди дозволяє встановити час виникнення міст та інших поселень всередині даного хронологічного інтервалу із точністю до кількох десятиліть. Але все ж можливо виділити часові «планки», коли інтенсивність формування нових пунктів й розширення забудови була особливо високою.

А припиняється активна фаза функціонування багатьох пунктів, в першу чергу на міжнародних торговельних магістралях, котрі відігравали помітну роль у формуванні соціальної еліти й становлення владних структур на рубежі I–II, на

початку II тисячоліть н. е. Занепад таких поселень нині інтерпретується як свідчення реорганізації системи управління й контролю над торговельними шляхами в умовах укріплення князівської влади, як результат витіснення старих центрів, котрі були орієнтовані на зовнішні зв'язки, новими, більш тісно пов'язаними із сільськими територіями й місцевим економічним життям, або ж як відображення змін торговельної кон'юнктури. Хоча ні одне із таких пояснень не розкриває конкретні механізми розрушення їх економічної основи. Нові дослідження показують, що торговельно-ремісничі поселення у дійсності являли собою центри різного статусу, котрі помітно відрізнялися за своїм соціальним обличчям та й економічним базисом. Тож слід погодитися із думкою, що їхній занепад повинен розглядатися як прояв загального ритму соціально-економічних трансформацій, пов'язаних із розвитком міст. Із появою нової інформації стає очевидним, що таке згасання у цілому зайняло достатньо тривалий період, котрий закінчився якраз у перші десятиліття XI ст.

У запропонованому напрямі досліджень археологія займає передові позиції, що пояснюється як накопиченням нової відповідної інформації, так і відносно нечисленними писемними даними із даної теми. Тож якраз вивчення й інтерпретація залишків матеріальної культури дає можливість дати попереднє визначення поняттю «розвинуте давньоруське місто», виділити стадії у зміні просторових, матеріальних та інших характеристик, а також пояснити (самостійно чи разом із іншими дисциплінами) вибір місця розташування таких населених пунктів. Але чи можливо нині за допомогою археологічних методів вловити сам момент (у його предметно-часовому вираженні) перетворення поселення у місто із тим же переконанням, скажімо, з яким археолог відрізняє сировину, заготовку чи вже виготовлену річ? Мабуть давно вже слід було би визначити, що проєкція на археологічні знахідки таких понять як «ембріон міста», «протомісто», «раннє місто» та інші поки ще не знаходить задовільної відповідності. Можливо це так складається тому, що самі ці поняття досить розпливчаті. Але також можливо, що біда не у самій відсутності або ж слабкості такої відповідності, а у самому бажанні її знайти за рахунок розробки власне археологічної ієрархії поселенських структур.

Але не слід впадати у песимізм, а враховувати наступну важливу деталь цього наукового дослідження: *«При видимом или кажущемся обилии материала важно правильно поставить исследовательскую задачу, определить возможности и ход решений. Считается, что сделать это не так уж сложно. Однако преамбула к постановке задачи требует самоопределения исследователя, будет ли он стремиться к результату, используя, прежде всего, преимущества археологического источника, или в самом начале готов вступить в кооперацию с заинтересованными специалистами смежных дисциплин. Интересно, что «поверхность» такой формулировки воспринимается одинаково с двух прямо противоположных позиций – эмоциональной и практической: она вызывает закономерное недоумение, поскольку весь предшествующий и традиционный опыт изучения города декларирует неотделимость археологических источников от письменной истории и социально-экономических явлений; она же риторична, поскольку наиболее эффективный современный опыт междисципли-*

нарного исследования предполагает обязательный этап разделенного анализа самобытных источников. Грань между обеими позициями может показаться зыбкой и обычно незаметно переступается» (Булкин, Седых, 2010, с. 104, 111).

Перейдемо тепер до ще одного важливого аспекту, пов'язаного вже із географічним фактором. Мова йде про таку історичну категорію як «місцезовиття» про яку говорив ще Г.В. Вернадський:

«Під місцезовиттям людських спільнот ми розуміємо певне географічне середовище, котре накладає печатку своїх особливостей на людське спілкування, яке розвивається у цьому середовищі.

Соціально-історичне середовище й географічна обстановка зливаються у певне єдине ціле, взаємно впливаючи один на одного. У різні історичні періоди і за різних рівнів культури людських спільнот різна сукупність соціально-історичних й географічних ознак створюють різні місцезовиття у межах однієї й тієї ж географічної території» (Вернадский, 2000, с. 25). Це відноситься і до басейну Десни та її допливів.

У нашому випадку мова йде про поліську зону розселення східних слов'ян, де в основному й формувалися протоміські або ж міські центри, але де конкретні географічні особливості суттєво впливали на ці процеси: якщо на півночі східнослов'янської зони розселення вона «впиралася» в межі тундри та холодних морів, то на протилежному кінці даної ойкумени вона охоплювала благодатний і вигідний для розвитку сільського господарства Лісостеп. Тому й сформувалися два історико-культурні ареали, котрі відрізнялися за своїми природними особливостями, господарськими та побутовими традиціями, із різними напрямками зовнішніх зав'язків, орієнтованих, у першому випадку, на Балтію, а у другому – на Причорномор'я. Знаменитий шлях по Дніпру, «із варяг у греки», являвся важливим, але не єдиним каналом взаємовідносин між різними землями. Зокрема подібна історико-географічна ситуація прослідковується у відношенні Десни і Оки. Це призвело до значних відмінностей у соціально-економічній сфері та відмирання на півдні такої поселенської структури як погост, коли додатковий продукт передавався від його виробника безпосередньо до місця концентрації феодальної влади – у місто або феодальний замок.

У даному випадку ми маємо підтвердження формули, що середньовічне східнослов'янське місто являлося, в першу чергу, не центром ремесла і торгівлі, а центром концентрації, переробки та перерозподілення додаткового продукту (не слід забувати що феодальне суспільство – це в першу чергу аграрне суспільство).

Вище охарактеризована ситуація котрий раз підтверджує, що урбаністична тематика ще не вичерпана до кінця і вимагає подальшої розробки. Зокрема, у даному випадку, слід звернути увагу на той факт, що багато із ранніх міст, як і протоміських центрів, виникли якраз на півдні поліської зони розселення східних слов'ян або ж у екотоні – географічної контактної зони із лісостеповими територіями. Звичайно, існують і інші проблемні позиції, котрі вимагають подальшого вивчення. На розробку даної тематики і направлений даний проект, який і розпочинаємо із викладення наявних матеріалів з Шестовиці під Черніговом, де археологічні дослі-

дження проводяться, з різним ступенем інтенсивності, вже на протязі столітнього періоду, але більш-менш «прстойно» опубліковані лише курганні старожитності «міста мертвих» (Бліфельд, 1997). Тож до висвітлення інформації про «місто живих» ми і переходимо далі в цьому випуску.

РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми та історія вивчення Шестовицького археологічного комплексу

Історіографія проблеми

Одними з перших наукових робіт по дослідженням на Шестовицькому археологічному комплексі в ур. Коровель стали роботи М.А. Константиновича (1878 р.) та П. І. Смолічева (1927, 1931 рр.). Роботи останнього, про археологічні дослідження пам'ятки у 1925–1927 рр. не були повністю опубліковані і збереглися лише у вигляді польових щоденників та записів, що знаходяться у Науковому архіві ІА НАН України (Фонд 6. – особистий фонд П.І. Смолічева). Основна увага дослідника була направлена на вивчення Шестовицького некрополя, де за три сезони він дослідив 42 насипи (Коваленко, Моця, Сытый, 2003, с. 84; Коваленко, 2001, с. 92–100). П.І. Смолічев також детально обстежив і вперше зняв план всього комплексу та описав його стан на час дослідження. *«Городище має форму неправильного кола, або скоріш чотирикутника з великими округлими кутами. Із східного та західного боків круті спуски на луг; з південного боку, від пологої оконечності коси городище відділено ровом та валом, що в сучасний момент зовсім зрівнялися з землею. З північного боку, від поля, городище відділено подвійним валом та дуже розореним ровом. Виїзд з городища, треба гадати, був на північ, але пізніше його залишки не збереглися. З півдня у валові мається спуск пізнього походження, що зроблено з метою більш кращого з їзду на луг»* (Смолічев, ф. 6, од. зб. 25, с. 5). У 1931 р. вийшла його публікація «Подвійні поховання Х сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині» (Смолічев, 1931, с. 56–64), де детально опубліковані матеріали дослідженого ним у 1925 р. кургану Х (№ 42 за Д.І. Бліфельдом) (Бліфельд, 1977, с. 138–141). Однозначних висновків відносно етнічної належності могильника автор не приводить, але зазначає: *«Місце існування кладовища біля Чернігова скоріш за все може свідчити за приналежність його місцевим аборигенам, тобто сіверянам, але характер деяких поховань та речей серед інвентарю могил примушує надто обережно підходити до розв'язання цього питання й не робити зараз поки що, до закінчення дослідів, остаточних висновків»* (Смолічев, 1931, с. 56, 64). Того ж року виходить стаття шведського археолога Т. Арне «Skandinavische Holzkammer – Gräber aus der Ukraine», в якій автор, спираючись на матеріали досліджень П.І. Смолічева, висловлює припущення про існування в Шестовиці однієї зі скандинавських колоній (Arne, 1931, с. 235–302).

У 1946 р. дослідження Шестовиці були продовжені Я.В. Станкевич. В науковому звіті після опису ходу розкопок, вона переходить до головної частини, заради якої, очевидно, і була організована експедиція – до викриття *«лженаучных теорий норманистов»*. Констатує, що *«Скандинавские археологи, в частности Т. Арне, всячески пытаются доказать скандинавское происхождение погребений в камере Шестовицкого могильника, на основании же распространения на территории Скандинавии / Бьорко в Мелеаре, Годабу и др./ Подобное объяснение является весьма натянутым. Так, обряд погребения в могильной камере имеет древние традиции на южной части территории СССР, где он известен уже в скифских памятниках и лишь значительно позже – в IX–X в. распространяется на территории Киевицины и Черниговцины»*.

Что касается массово-распространенного на Шестовицком могильнике обряда трупосожжения с последующим помещением костей в сосуд-урну, то многочисленные аналогии его мы найдем у ряда восточнославянских племен» (Станкевич, ф. № 1946/35, № № 3562 – 3565; Коваленко, 2008, с. 32). У 1962 р. виходить публікація скороченої версії звіту Я.В. Станкевич про наслідки проведених робіт, в якій були опубліковані матеріали досліджень, що дуже виразно презентують присутність північних елементів культури на Шестовиці (Станкевич, 1962, с. 6–29).

Вийняткове значення для вивчення старожитностей Шестовиці посідає монографія Д.І. Бліфельда «Давньоруські пам'ятки Шестовиці» (Бліфельд, 1977), присвячена дослідженням могильника у 1925–1927, 1946–1947, 1956–1957 рр. На жаль, її автор помер 1966 р., не закінчивши підготовку рукопису до друку. Робота була опублікована співробітниками Інституту археології АН УРСР у 1977 р. і містить ряд неточностей.

Проте найбільш складним для дослідника, враховуючи «боротьбу з норманізмом», що в 1950–1960-х рр. набула чергового загострення, було визначення етнічного складу Шестовицького некрополя, і особливо – його соціальної верхівки. Визнаючи, що *«радянські історики і археологи не заперечують факт присутності невеликої кількості варягів на Русі»*, Д.І. Бліфельд мусив розвінчувати теорії Т. Арне та Х. Арбмана *«про наявність скандинавських колоній на Русі»*, що *«служили начебто осередками норманського панування над східними слов'янами»* (Коваленко, 2008, с. 46). Відтак, визнаючи, що *«близько 20 поховань Шестовицького могильника... відзначені скандинавськими речами»*, дослідник мусив зазначити, що *«наявність скандинавських елементів у Шестовицькому могильнику... не свідчить про існування тут скандинавського поселення чи скандинавської колонії, як звичайно твердять у таких випадках норманісти... Відносна чисельність скандинавського елемента в Шестовицькому могильнику обумовлена самим характером давньоруської Шестовиці, як місцем зосередження дружини, у складі якої були і нормани»* (Бліфельд, 1977, с. 101–110). Ця ж думка прозвучала і в підсумковій доповіді вченого *«Деякі риси побуту за матеріалами Шестовицького могильника»*, прочитаній у листопаді 1961 р. на засіданні відділу археології слов'янських племен та міст Київської Русі Інституту археології АН УРСР. Підсумовуючи дискусію, він визнав, що *«наличие в Шестовице варяжских погребений говорит, что они жили в определенных отведенных для них местах»*. Його підтримали М.Ю. Брайчевский, В.Й. Довженок, В.П. Петров та інші науковці, зазначивши, що *«нечого бояться признания того факта, что в составе древнерусской дружины были наемники – варяги, явление типичное для всех стран»*.

І все ж, у монографії Д.І. Бліфельд не втримався від спростування гіпотези Б.О. Рибаківа, що *«Шестовиця займає місце одного з вторинних боярських центрів і дорівнює літописному Оргощу або Седневу»*, зауваживши, що *«дані Шестовицького могильника не дають можливості віднести Шестовицю до боярських центрів..., а вказують на особливе значення цього могильника»* (Бліфельд, 1977).

Загалом, матеріали Шестовицького некрополя досить добре висвітлені у науковій літературі, тому залучатися будуть лише частково при розгляді соціальної структури населення Шестовиці та при порівнянні окремих елементів матеріальної культури мешканців комплексу.

Ф.О. Андрощук у монографії «Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя)» (1999 р.) розглядає Шестовицю як сезонний військово-торгівельний центр на «Хазарському шляху», по якому рухались нормани в Середнє Подніпров'я з Хазарського каганату, що виникає у 50-х рр. IX ст. і припиняє своє існування в 60-х рр. X ст. Порівнюючи Шестовицький археологічний комплекс з давньоруським Черніговом, Ф.О. Андрощук піддає сумніву першу літописну згадку про місто у 907 р., мотивуючи «відсутністю» в культурному шарі Чернігова матеріалів першої половини X ст. Підтримуючи теорію «парності» і «переносу» давньоруських ранньоміських центрів, що виникала в історіографії в середині 70-х рр. і остаточно розвивається у 80-х рр. XX ст., Ф.О. Андрощук стверджує: «Шестовиця є безперечним хронологічним попередником Чернігова...» (Андрощук, 1999, с. 73–77, 91).

В.М. Ричка у монографії «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі), розглядає Шестовицю як одне з ранніх становищ, «гостьбою» – місцем торгівлі і обміну. Дослідник порівнює пам'ятку з Гньоздівським та Тимерівським археологічними комплексами (Ричка, 2009, с. 48).

Більш детально соціально-топографічна структура, економічна і політична направленість Шестовицького археологічного комплексу була висвітлена в низці узагальнюючих праць О.П. Моці, В.П. Коваленка та Ю.М. Ситого, що безпосередньо ґрунтувалися на новітніх археологічних дослідженнях комплексу. На думку авторів, основна функція Шестовиці – охороняти підступи до Чернігова, оскільки городище в ур. Коровель максимально близько знаходиться до р. Десна та сухопутного шляху на Київ, що проходив з північного заходу від мису, забезпечуючи надійний контроль (а при необхідності – і блокування) обох. Другою важливою функцією мешканців Шестовиці була участь в організації великокняжого полюддя, оскільки комплекс розташований у густонаселеній місцевості і в безпосередній близькості від великого міста, яким на той час являвся Чернігів. Це, в свою чергу, передбачало і участь в організації далеких морських походів для реалізації зібраного полюддя (Коваленко, 1981, с. 91–97; 1999, с. 36–41; 2001, с. 176–196; 2005, с. 40–41; 2006, с. 79–103; 2006, с. 72–106; 2008, с. 9–91; Kovalenko, 2000, с. 32–43; Коваленко, Моця, 2006, с. 196–198; 2010, с. 91–102; Коваленко, Моця, Сытый, 2003, с. 51–67; 2004, с. 18–20; Коваленко, Ситий, 2004, с. 236–243; Коваленко, Ситий, Скороход, 2010, с. 316–327; Моця, 1993, с. 25–26; 1995, с. 56–58; 2002, с. 8–11; 2005, с. 273–281).

Є.О. Шинаков розглядає Шестовицю як дружинний табір варягів-найманців під Черніговом. Основними критеріями цього він вважає географічне розташування, топографічну структуру та велику площу могильника зі значним відсотком дружинних поховань (Шинаков, 2004, с. 307–311; 2008, с. 38–40; 2008а, с. 89–91).

О.П. Моця також відносить Шестовицький археологічний комплекс до протоміських утворень («ембріонів міст»), що в одних випадках в результаті сприятливих умов перетворювалися на середньовічні міста, інші, у зв'язку зі змінами історичних обставин, перетворювалися на ординарні селища, або ж просто зникали як поселенські структури з історичної арени (Моця, 2002, с. 118–121; 2006, с. 8).

О.А. Макушніков в узагальнюючій праці по дослідженням давньоруського Мохова та його ролі в становленні міст Подніпров'я як класичного ВТРП порівнює

пам'ятку з Шестовицьким археологічним комплексом. Він дещо корегує запропонований у 1974 р. Г.С. Лебедєвим термін «ВТРП» по відношенню до синхронних пам'яток протоміського типу IX–XI ст., запропонувавши новий термін «ВМФП» («военезированные многофункциональные поселения»), що вбирає в себе військово, торгівельну, ремісничу та інші функції (Макушников, 2006, с. 135–138).

Таким чином, велика кількість і різноманіття поглядів щодо виникнення та функціонального призначення Шестовицького археологічного комплексу в ур. Коровель відбиває неабиякий інтерес науковців до цієї пам'ятки, акцентуючи на її унікальності та важливості для вивчення державотворчих процесів, що протікали на території всієї Київської Русі у кінці IX – на початку XI ст.

Історія вивчення Шестовицького археологічного комплексу

Перші дослідження Шестовицького археологічного комплексу пов'язані з вивченням поховальних старожитностей. У 1874 р. М.О. Константинович у доповіді на III Всеросійському Археологічному з'їзді в Києві зазначав: «Недалеко от д. Шестовица, есть 3 группы курганов, расположенных в луговой местности, ежегодно окружаемой заливною водою Десны» (Константинович, 1878, с. 184). Історик зазначав, що Шестовицькі кургани вже тоді піддавалися грабіжницьким розкопкам шукачами скарбів. На деяких зруйнованих курганах М.О. Константинович провів контрольні розкопки, в процесі яких, на дні грабіжницьких ям фіксувалися сліди поховальних кострищ із залишками трупоспалень. З таких «аматорських розкопок» у 1870-х рр. до Археологічного музею Київського університету Св. Володимира надійшов меч, що походив з поховання, здійсненого за обрядом кремації на стороні.

У XX ст. знахідки з Шестовиці починають привертати все більшу увагу фахівців. У 1905 р. співробітник Чернігівської Губернської Вченої Архівної Комісії П.М. Добровольский одержав від Імператорської Археологічної комісії «Відкритий лист» на дослідження поблизу с. Шестовиця (Черненко, 1999, с. 37), однак не зміг реалізувати цей задум. Трохи пізніше кургани в ур. Коровель згадують П.С. Уварова та Д.Я. Самоквасов (Уварова, 1906, с. 91; Самоквасов, 1906, с. 44–45).

Стаціонарні археологічні дослідження комплексу пов'язані з ім'ям чернігівського археолога П.І. Смолічева, який проводив археологічні дослідження Шестовиці у 1925–1927 рр. (Табл. 1).

У південно-східній частині площадки городища, з метою з'ясування культурно-хронологічної його приналежності П.І. Смолічев заклав два невеликих (1,0 × 2,0 м) шурфи, які трапили на ділянки, де культурний шар був перекритий розплившимся насипом тіла валу, який дослідник прийняв за материк і припинив роботи. Подальша увага археолога була зосереджена виключно на розкопках курганів.

Протягом 1925–1927 рр. він розкопав 38 курганів у різних групах. У I групі – 16 курганів, у II – 3, у III – 1, у IV (ур. Узвіз) – 11, у V – (ур. Лиса Гора або Защита) – 5, у VI – 2 (189, с. 173). Перед дослідженням могильника П.І. Смолічевим була описана його топографічна ситуація та складений схематичний план (Рис. 1: I; 2: I). У польовому щоденнику археолог зазначає: «Вся місцевість, що оточує навкруги обидва городища (друге городище в центрі с. Шестовиця – автор), в свій

час вкрита була могилами, від яких тепер заховалися тільки одиниці, що розкидані по садибах селян, особливо в південній частині села ближче до «Коровля», а на останьому, в забудованій його частині, можна стрінуги ще й тепер досить значні групи могил (як наприкл. в садибі Євдана Міха та сумежних з нею, де можна нарахувати більш як 20 могил, частково вже розкопаних)» (Смолічев, ф. 6, од. зб. 30, арк. 5).

Основну свою увагу дослідник приділив групам, що піддавалися руйнації внаслідок господарчої діяльності мешканців села: «Всі могили розоруються і скоро зовсім зникнуть» (Смолічев, ф. 6, од. зб. 25, арк. 5).

П.І. Смолічев описав курганні групи, що знаходяться на трьох заплавах підвищеннях із заходу від мису в ур. Коровель, де проходила стара дорога від с. Шестовиця на с. Слабин. У першій курганній групі, яка знаходилась на першому підвищенні і відділена від мису одним з русел р. Жердови, дослідник згадує понад 60 насипів, 14 (з них 5 великих) – праворуч від дороги і 42 насипи (з них 9 великих) – ліворуч. П.І. Смолічев відзначає гарну збереженість курганів напівсферичної форми, з ровиками із перемичками.

У другій курганній групі П.І. Смолічев нарахував 11 курганів, з них 6 – праворуч і 5 – ліворуч від дороги, де констатував значно гіршу збереженість насипів, ніж у попередній.

У третій групі, на північ від дороги, в молодому гаю (ур. Діброва), дослідник нарахував 15 насипів. Біля самої дороги він відзначив один найбільший курган, окружністю 95 кроків і висотою 3–4 аршини (близько 2,4–3,0 м), в деяких місцях можна було простежити заглиблення від ровиків. На південь від дороги, на місці зрубаного лісу, знаходилося 9 могил. Дослідник зазначає, що могили, розміщені поблизу дороги та ліворуч (на південь) від неї, майже всі «попсовані».

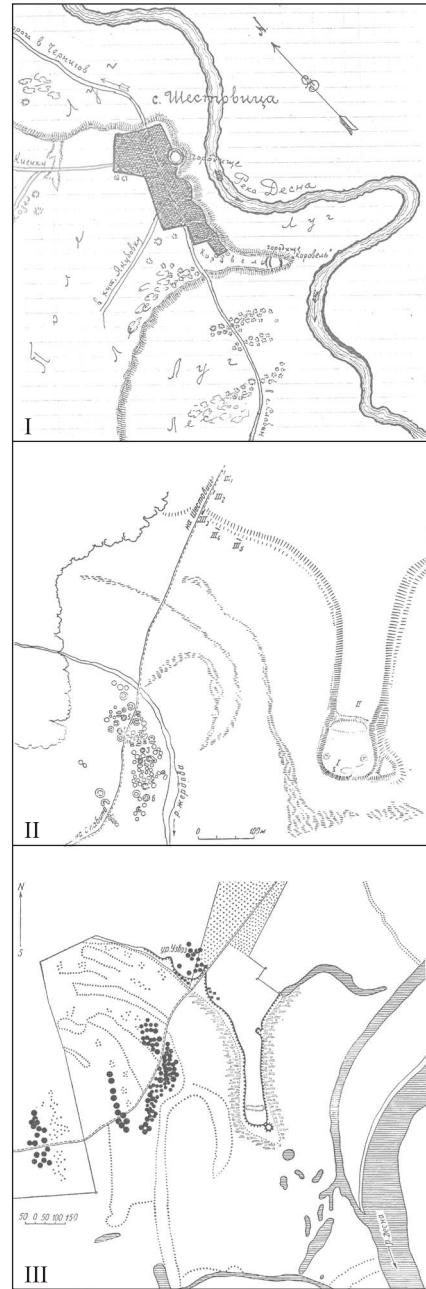

Рис. 1. Плани Шестовицького археологічного комплексу (I – П.І. Смолічева 1925 р.; II – Я.В. Станкевич 1946 р.; III – Д.І. Бліфельда 1948 р.)

Рис. 2. Фото городища Коровель: I – фото П.І. Смолічева зі сходу (1925 р.);
II – фото Я.В. Станкевич зі сходу (1946 р.)

Оскільки розкопки Шестовицького некрополя не є темою нашого дослідження, не будемо повністю аналізувати матеріали досліджень некрополя П.І. Смолічевим.

За свідченням документів, П.І. Смолічев планував продовжити дослідження в Шестовиці (Смолічев, 1926, с. 79–80; 1931, с. 56). Однак, у зв'язку з роботами, що почалися по зведенню Дніпрогеса наприкінці серпня 1927 р., він, як і багато інших українських археологів, за дорученням ВУАК був переведений у район будівництва для керівництва охоронними дослідженнями в зоні затоплення, а в 1933 р. разом з іншими працівниками Дніпропетровського музею за обвинуваченням в українському буржуазному націоналізмі потрапив під маховик сталінських репресій і в адміністративному порядку був висланий до Середньої Азії, де і помер у 1947 р. (Коваленко, 1991, с. 280–283, Ясновська, 2006, с. 233).

Внаслідок цього більшість його матеріалів так і залишилися невиданими. За час роботи в Чернігові він встиг опублікувати лише кілька невеликих за обсягом статей, які сам називав «предварительними». Значна частина колекції була депаспортизована або взагалі втрачена (як, наприклад, уся кераміка) під час Другої Світової війни або евакуації. Вже після повернення з евакуації зникла вся музейна облікова

Таблиця 1

Хронологія та об'єми досліджень на Шестовицькому археологічному комплексі

№	Автор досліджень	Рік	Кількість ділянок досліджень	Загальний об'єм	Городище	Посад	Поділ
1	Смолічев П.І.	1925	2 ш.	4 м ²	2 ш. – 4м ²	-	-
2	Станкевич Я.В.	1946	2 р.	72 м ²	1 р. – 60 м ²	1 р. – 12 м ²	-
3	Бліфельд Д.І.	1948	5 р., 3 тр.	398 м ²	5 р., 3 тр. – 398 м ²	-	-
4	Коваленко В.П.	1976	1 зач.	5 м ²	-	1 зач. – 5 м ²	-
5	Коваленко В.П.	1983	26 р., 14 тр.	2346 м ²	2 р. – 96 м ²	24 р, 14 тр. – 2250 м ²	-
6	Коваленко В.П.	1984	3 р.	375 м ²	-	3 р. – 375 м ²	-
7	Коваленко В.П.	1985	4 р.	40 м ²	-	4 р. – 40 м ²	-
8	Андрощук Ф.О.	1992	1 р.	80 м ²	1 роз. – 80 м ²	-	-
9	Моця О.П.	1998	7 р., 1 тр., 42 ш.	655 м ²	3 р. – 244 м ²	4 р., 1 тр. – 243 м ²	42 ш. – 168 м ²
10	Моця О.П.	1999	9 р. 4 тр.	788 м ²	3 р. – 300 м ²	4 р. – 227 м ²	2 р., 4 тр. – 261 м ²
11	Моця О.П.	2000	10 р., 28 ш.	993 м ²	4 р. – 495 м ²	4 р., 28 ш. – 384 м ²	2 р. – 114 м ²
12	Моця О.П.	2001	4 р.	382 м ²	2 р. – 158 м ²	2 р. – 224 м ²	?
13	Моця О.П.	2002	3 р.	358 м ²	1 р. – 88 м ²	2 р. – 270 м ²	?
14	Моця О.П.	2003	7 р.	645 м ²	2 р. – 218 м ²	5 р. – 381 м ²	1 тр. – 46 м ²
15	Моця О.П.	2004	6 р.	549 м ²	1 р. – 155 м ²	3 р. – 294 м ²	2 р. – 100 м ²
16	Моця О.П.	2005	5 р., 8 тр., 1 ш	569 м ²	2 р. – 104 м ²	3 р., 2 тр. – 397 м ²	6 тр., 1 ш. – 68 м ²
17	Моця О.П.	2006	5 р., 2 тр.	562 м ²	1 р., 1 тр. – 139 м ²	3 р., 1 тр. – 396 м ²	1 р. – 27 м ²
18	Моця О.П.	2007	6 р., 2 тр.	664 м ²	3 р., 2 тр. – 296 м ²	3 р. – 368 м ²	?
19	Моця О.П.	2008	2 р.	383 м ²	2 р. – 143 м ²	3 р. – 240 м ²	?
20	Моця О.П.	2009	2 р.	505 м ²	2 р. – 196 м ²	3 р. – 309 м ²	?
	Всього:	20 років	107 р., 34 тр., 73 ш, 1 зач.	10373 м ²	3174 м ²	6415 м ²	784 м ²

р. – розкоп, ш. – шурф, зач. – зачистка, тр. – траншея

документація, а нова складалася в 1946–1948 рр. людьми, далекими від археології, що істотно посилило плутанину.

За станом на 1948 р. у складі Шестовицької колекції нараховувалося усього лише 410 одиниць збереження. Частина шестовицьких знахідок була помилково зарахована до складу інших колекцій, а більше 100 залізних предметів продовжують донині залишатися серед депаспортизованих речей, що зробило унікальну колекцію з Шестовиці надзвичайно складною для вивчення (Черненко, 2000, с. 50–54; 2007, с. 57–59).

Дослідження комплексу продовжила в 1946 р. експедиція Інституту історії матеріальної культури імені М.Я. Марра АН СРСР під керівництвом Я.В. Станкевич. Під час експедиції дослідниця постійно вела польовий щоденник, у якому ретельно фіксувала все, що відбувалося, а також особисто проводила графічну і фотофіксацію досліджуваних об'єктів. В міру надходження знахідок велися рукописні польові описи (окремо по городищу і поселенню та по курганному могильнику). Крім того, велися також «Опись антропологического материала Шестовицькой археологической экспедиции 1946 г.» (1 сторінка, 13 позицій, у т. ч. 2 останні – з розкопок на городищі), і аналогічний опис (в оригіналі – без заголовка) остеологічного матеріалу (3 сторінки, 30 позицій, з курганів, розкопок на городищі й посаді, а також підйомний матеріал з території комплексу і всіх обстежених місць у його окрузі).

У Шестовиці експедиція працювала 34 дні, з 2 серпня по 14 вересня 1946 р. За цей час Я.В. Станкевич заклала траншею 16 × 2,0 м (розширену в ході робіт за рахунок прирізок до 62,5 м²) на південно-західній ділянці площадки городища, у північній і південній частинах якої були виявлені 2 землянки нечітких обрисів з розвалами глинобитних печей і велику господарську яму (Станкевич, ф. № 1946/35, №№ 3562 – 3565).

Я.В. Станкевич провела обстеження городища і його околиць, а також зробила «глазомерную съёмку городища» і його фотофіксацію, склала «сводный план курганов и городища» (Станкевич, 1962, с. 7, рис. 1) (Рис. 1: II; 2: II).

У тексті Звіту будь-які датування об'єктів не приводяться; у публікації ж Я.В. Станкевич відзначає, що «...на вскрытой части территории городища не наблюдается по находкам культурный слой ранее X в.» (Станкевич, 1962, с. 8, прим. 5).

З півночі від городища привернула увагу Я.В. Станкевич значна неукріплена площа. З метою отримання стратиграфічних даних на території посади, за 35 м на північ від напільного валу і на такій же відстані від західного краю тераси, дослідницею був закладений розкоп 2,0 × 6,0 м. В результаті виявленій культурний шар потужністю до 0,6 м, де знайдено давньоруську кераміку, кістки тварин та поодинокі фрагменти залізних предметів. Я.В. Станкевич описала керамічний матеріал з розкопу, розділивши його на дві основні групи. До першої групи вона віднесла кераміку X – початку XI ст. а до другої – XII–XIII ст. Дослідниця дійшла висновків про неприривне існування Шестовицького комплексу протягом X–XIII ст.

Експедицією Я.В. Станкевич частково було зачищено схили протитанкового рову 1941 р., що проходив уздовж усього західного схилу до ур. Узвіз і повертав уздовж дороги із с. Слабин до с. Шестовиця у напрямку останнього. Після зачистки

дослідниця відмічає наявність культурних нашарувань посаду давньоруського часу по всій довжині рову. На окремих ділянках виявлені залишки згорілих об'єктів, від яких залишилися горілі плахи. Зібраний керамічний матеріал, кістки тварин, уламки піщини, металургійні шлаки та декілька фрагментів металевих предметів. Керамічний матеріал із зачистки датується X–XIII ст. зі значною кількісною перевагою знахідок X–XI ст. (Станкевич, 1962, с. 12–14).

Головним об'єктом інтересу експедиції були кургани. Як відзначила дослідниця, «...наиболее выдающимся памятником является Шестовицкий курганный могильник», тем более, что результаты раскопок 1925–1927 гг. «...не были полностью опубликованы до смерти П. Смоличева, так и не успевшего завершить свой план полного исследования Шестовицкого могильника» (Станкевич, ф. експедицій, № 1946/20, с. 2).

Експедицією Я.В. Станкевич було досліджено шість курганів у I групі. В районі старого кладовища на території села на той час збереглося ще два насипи, один з яких був розкопаний дослідницею (№ 7 за Я.В. Станкевич). Я.В. Станкевич висловила припущення про можливість існування тут окремої курганної групи, що не збереглася (Станкевич, 1962, с. 16.).

У 1946–1947 рр. обстеження комплексу пам'яток біля с. Шестовиця були проведені О.О. Попком у складі Чернігівської експедиції ІА АН УРСР під проводом Б.О. Рибаківа та В.А. Богусевича. Дослідник обстежив обидва береги Десни від Чернігова до Остра. В ході розвідки він описав 82 пам'ятники археології, у т. ч., – і старожитності Шестовиці (2 городища, 4 поселення і могильник, у складі якого дослідник виділив 6 груп) (Попко, ф. експедиції, № 1947/20а, № 548, № 882; 1971, с. 129–134).

О.О. Попко так згадує комплекс в ур. Коровель: «Городище за 1 км на південний захід від села в урочищі Коровель. Займає кінець видовженого мису з крутими схилами до долини Десни зі сходу, півдня і заходу. Розміри городища 150 × 80–100 м. Поверхня його рівна, децю понижується на південь. Для надання південному краю городища заокругленої форми і відокремлення від нього похилої частини мису, південно-східна оконечність мису відрізнана від городища ровом глибиною до 4 м, шириною до 8 м. Тут же простежуються і сліди валу. З напільного північного боку городище відрізнане валом і ровом. Городище посередині перетинає ще одна оборонна лінія з валу та рову. Внаслідок багаторічного розорювання вали та рови збереглися погано. Висота зовнішнього валу – 0,5–1,0 м, ширина по гребеню – до 4 м; глибина зовнішнього рову 0,5 м, ширина 6 м. Висота внутрішнього валу 0,5 м, ширина по гребеню до 3 м, глибина внутрішнього рову 0,5–0,7 м, ширина до 6 м. В'їздів на городище, напевне, було два – з південного сходу і північного заходу.

Культурний шар потужністю до 1–1,2 м, насичений керамікою. В ньому зустрінуто металеві та кістяні вироби, скляні браслети та намистинки, уламки кам'яних жорен та шиферу, шматки перепаленої глини, металеві шлаки, кістки тварин, риби та птахів. Серед залізних виробів під час обстеження городища трапився леміш від плуга. Тут же були зафіксовані залишки житлових комплексів» (Попко, 1971, с. 133–134; Ясновська, 1998, с. 37–48).

Оглядаючи шестовицький посад, О.О. Попко зазначав, що його територія досить рівна, трохи з нахилом у напрямку с. Шестовиця (на північ) і до дороги на

с. Слабин (північний захід, захід). Територія частково вкрита тонким шаром піску, що насипається сюди з берегової дюни, яка лежить з півночі. У науковому звіті О.О. Попко, описуючи територію посаду, зазначав: *«Раньше вся эта площадь пахалась ежегодно, а теперь пашется с перерывами. В северо-западной части селища, по краю террасы под выветрившимся песком обнажены небольшие 4-ох угольные площадки с твердой поверхностью, покрытые твердым слоем золы с углём, в котором попадает много черепков и кусков печины, небольшие камни, куски жерновов, шифера, шлаков и железных предметов. Следы подобных площадок видны в срезях берега на протяжении всего селища (зачистка протитанкового рову Я.В. Станкевич – автор). Надо полагать, что площадки эти представляют следы сгоревших жилищ, стоявших в ряд вдоль берега»* (Попко, ф. експедицій, № 1947/20а, с. 17). Виявлені археологом сліди об'єктів викликали в нього неабиякий інтерес до пам'ятки та дозволили віднести її до першочергових для планомірних археологічних досліджень.

Та чи не найбільше уваги дослідник приділив опису курганного могильника. Судячи з усього, саме ці описи були покладені пізніше Д.І. Бліфельдом, з урахуванням свідчень інших дослідників, в основу поділу некрополя на групи. Його інформація цінна ще й тим, що частина з описаних ним курганів після того були знищені. На думку О.О. Попка, Шестовицький курганний могильник належить до числа найбільших на Чернігівщині і за своїми розмірами поступається лише Чернігівському і Седнівському (Попко, 1971, с. 133–134; Ясновська, 1998, с. 37–48).

У 1947 р. комплекс обстежувала і Дніпровська Лівобережна експедиція ІІМК АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна. (Веремейчик, 2006, с. 35).

Опис городища в ур. Коровель, зроблений І.І. Ляпушкіним, становить значний інтерес для фахівців: *«Конец мыса длиною около 100 м отделен от плато двумя валами, сохранившимися весьма слабо (распахивается). Склон мыса к долине также имеет вал и ров.*

Бросается в глаза диспропорция между незначительным количеством курганов и размерами поселения».

У більш пізніх публікаціях І.І. Ляпушкін практично повторює занотовану в звіті та щоденнику інформацію (Ляпушкін, 1952, с. 297–301; 1961; 1968), додаючи лише, що внаслідок розкопок 1946 та 1948 рр. на городищі, окрім давньоруських матеріалів, також *«установлено наличие отложенной славяно-русской культуры роменско-боршевского типа»*, проте скептично зауважує, що *«некоторые исследователи полагают, что роменский слой Шестовицкого поселения следует датировать VII–VIII и даже VI–VIII вв., однако никаких данных в обоснование этого положения не приводится»* (Ляпушкін, 1961, с. 315; Коваленко, 2008, с. 40–41).

У західній частині посаду, в ур. Узвіз І.І. Ляпушкін заклав ряд розвідувальних шурфів та траншей, що дозволило досліднику з'ясувати стан культурного шару у цій частині пам'ятки та виявити поховання за обрядом тілоспалення на стороні Х ст., яке Д.І. Бліфельд відніс до V курганної групи (Веремейчик, 2006, с. 33–34).

Початком нового етапу досліджень давньоруської Шестовиці стали роботи 1948 р., 1956–1958 рр., проведені Д.І. Бліфельдом.

Проведені роботи дозволили Д.І. Бліфельду не тільки відкрити ряд різночасових житлових і господарських об'єктів, але і запропонувати в цілому переконливу

попередню культурно-хронологічну схему розвитку городища, що включала зарубинецький, ранньороменський (до ранньороменського етапу, котрий він датував то VI–VII ст., то VII–VIII ст., Д.І. Бліфельд відносив усі виявлені на городищі матеріали ранньослов'янського вигляду, підкреслюючи при цьому додатково, що класичні роменські старожитності IX–X ст. на пам'ятнику не виявлені) і давньоруський етапи. Останній за керамічним матеріалом дослідник схильний був розділяти на два періоди: IX–XI ст., представлений двома господарськими ямами, і XII–XIII ст., до якого були віднесені два житла. Одне з них (№ 2) мало заглиблений на 1,2 м котлован підпрямокутних обрисів (4,0–4,5 × 3,5–4,0 м), у північно-східному куті якого знаходилася округла глинобитна піч. Існування другого житла (№ 1), що частково перекривало попереднє, від якого на глибині 0,5 м зафіксований лише слабообпалений округлий у плані «черинь печі» діаметром 1,5 м, при повній відсутності будь-яких слідів наземної частини або контурів котловану, сьогодні викликає певні сумніви. Все ж, Д.І. Бліфельду не вдалося визначити час спорудження на майданчику оборонних споруд і характер внутрішнього планування городища (Коваленко, 2008, с. 41–42).

З метою вивчення характеру культурних нашарувань на площадці городища, дослідник заклав траншею 1,0 × 70 м (за інформацією його щоденника та звіту про розкопки), що прорізала північну і центральну частини майданчика городища, починаючи від підніжжя напільного (північного) валу. Траншея ця була доведена до рівня материка без вибирання об'єктів, на які вона натрапила.

На посаді роботи 1948 р. обмежились довивченням кількох сильно пошкоджених об'єктів XII–XIII ст. в ур. Узвіз, що їх автор також схильний був вважати житлами (Бліфельд, 1952, с. 128). Окрім археологічних робіт, експедицією Д.І. Бліфельда здійснені збори підйомного матеріалу на посаді. Він зазначав, що, судячи із розповсюдження культурних решток на поверхні, поселення займає весь мис Коровель. Весь зібраний тут матеріал є тотожним городищенському (Бліфельд, ф. експедицій, № 1948/11, с. 2).

Основна зацікавленість дослідника, як і його попередників, була спрямована на дослідження курганів. Для початку Д.І. Бліфельд провів власну топографію некрополя, розподілив насипи по виділених групах, описав їх та здійснив підрахунки кількості курганів. На жаль, сам дослідник не встиг завершити підготовану за наслідками робіт монографію; його рукопис оприлюднений лише 1977 р. співробітниками відділу давньоруської археології ІА АН УРСР (Рис. 1: III).

Нумерацію груп Шестовицького некрополя Д.І. Бліфельд, на відміну від О.О. Попка та інших дослідників, розпочав зі скупчення курганів у заплаві річок Десни та Жердови, поділивши їх на 3 частини: I (східна, в ур. Колодливо) – 105 насипів (за Я.В. Станкевич – 77; згідно О.О. Попку – 80); II (середня, в ур. Колодливо) – 11 насипів (за Я.В. Станкевич – 9; згідно О.О. Попка – 12); III (західна, в ур. Діброва) – 20 насипів (у Я.В. Станкевич не врахована; згідно О.О. Попку – 18). Зазначимо при цьому, що П.І. Смолічев нарахував всього у всіх трьох групах на лузі понад 80 курганів. У IV групу дослідник виділяв кургани в ур. Узвіз, де П.І. Смолічев нараховував до 15 насипів, що, на думку Д.І. Бліфельда, на час його робіт вже не збереглися. За V групу вчений рахував кургани в ур. Защита, або Лиса гора, на західній околиці села, від якої на той час вціліло 3 насипи (ще 5 розкопав

1927 р. П.І. Смолічев). Нарешті, до VI групи він відніс кургани в південній частині села, на садибах селян поблизу мису Коровель, де, як він вважав, П.І. Смолічев нараховував до 20 насипів, з яких 1925 р. розкопав 2 (Попко, 1971, с. 43–44).

Всього, за наведеними в монографії даними, *«за цей час було досліджено 106 курганів в різних могильних групах»*, тоді як у Додатку йдеться про 147 розкопаних насипів (не враховуючи дослідження М. Константиновича). Це дало підстави Д.І. Бліфельду стверджувати, що *«Шестовицький могильник можна вважати зараз майже повністю дослідженим... Він є одним з найбільш досліджених давньоруських могильників на Чернігівщині і на Україні взагалі»* (Бліфельд, 1977, с. 11–12).

Після 1958 р. археологічні дослідження в Шестовиці ненадовго припинилися і відновилися лише у 70-х рр. ХХ ст.

Наприкінці серпня 1970 р. експедиція Чернігівського історичного музею і археологічної секції Обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом М.А. Попудренка провела збір підйомного матеріалу на поселенні в ур. Коровель, оглянула курганный могильник в заплаві Десни, але для досліджень не знайшла жодного непошкодженого насипу. Тому об'єктом розкопок стали два курганоподібні підвищення заввишки до 0,5 м, розміщені на узліссі в ур. Діброва. В обох досліджених курганах слідів поховань не виявлено – вірогідно, це були кенотафи (Коваленко, 1999, с. 36).

У 1971 р. під час робіт у Подесенні пам'ятка була оглянута Лівобережним розвідзагоном Інституту археології АН УРСР під проводом М.П. Кучери та О.В. Сухобокова (Кучера, ф. експедицій, № 1971/17а). Наприкінці 1975 р. залишки трьох груп могильника (на підвищеннях у заплаві на захід від городища) були знівлені бульдозером і розорані місцевим колгоспом, у зв'язку з чим пам'ятки ур. Коровель навесні 1976 р. обстежувались В.П. Коваленком. У ході розвідки досліднику вдалося довивчити ще 2 розораних кургани з рештками поруйнованих поховань за обрядом кремації, на яких знайдені уламки двох посудин, фрагменти бронзових орнаментованих накладок, зафіксувати рештки зруйнованого кар'єром житла XI–XII ст. на північно-західній околиці посаду (в ур. Узвіз), а також обстежити городище в ур. Коровель (Коваленко, ф. експедицій, 1976/118; 1981, с. 91–97).

У 1979–1980 рр. на майданчику городища було розпочато будівництво бази відпочинку «Автомобіліст» обласного управління автотранспорту, що призвело до значних (площею до 500 м²) пошкоджень культурного шару пам'ятки. Завдяки втручанням відділу охорони пам'яток Чернігівського історичного музею, Інституту археології АН УРСР, Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури та обласної прокуратури, будівельні роботи вдалося припинити (Попко, 1971, с. 48).

Того ж року, з метою виділення під базу відпочинку нової ділянки мису, за 1,0 км на північний схід від городища, територія була обстежена експедицією археологічної секції Чернігівської обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури на чолі з головою секції О.В. Шекуном, який заклав тут 7 траншей, 15 шурфів і 1 розкоп загальною площею близько 100 м², де вдалося виявити 2 пошкоджених траншеями воєнних років поховання Х ст. за обрядом тілоспалення на місці (Шекун, 1981, с. 321–322).

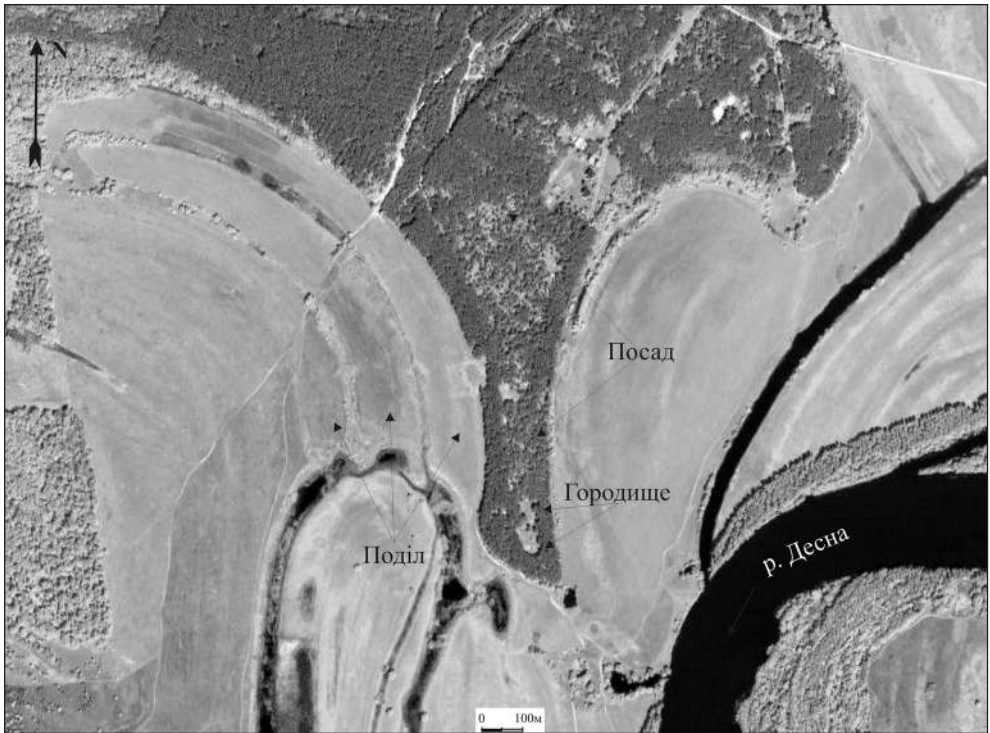

Рис. 3. Знімок Шестовицького археологічного комплексу з космосу

У 1983–1984 рр., у зв'язку з відведенням нової ділянки під будівництво ще однієї бази відпочинку «Юність» (Чернігівської філії КПІ) в ур. Сад Льодового в північній частині мису (як тоді вважалося, за межами поширення культурного шару), загоном Шестовицької експедиції Інституту археології Академії наук УРСР та Чернігівського історичного музею під керівництвом В.П. Коваленка та О.П. Моці було закладено 27 розкопів і ряд траншей загальною площею 2870 м², на яких досліджено понад 100 об'єктів господарського й промислового призначення X – початку XI ст., а також кілька зруйнованих ними поховань X ст. та визначена північна межа поширення культурного шару на цій ділянці посаду (Коваленко, 1985, с. 287–288; 1986, с. 247).

Тоді ж, влітку 1983 р., в північній частині городища з метою отримати повний перетин валу для з'ясування часу його спорудження, за лінією північ–південь, за декілька метрів на схід від стародавнього (північного) в'їзду, через який і зараз проходить польова дорога, була закладена траншея I (4,0 × 20 м). Роботи на траншеї дозволили з'ясувати, що безпосередньо над материком залягає шар з ранньогончарною керамікою другої половини IX ст., а також зафіксувати основні етапи ремонтів та перебудов північної смуги укріплень до середини XIII ст. Крім того, 2 розвідкових розкопи розбиті в північно-західній частині городища (досліджено 3 поховання XVIII–XIX ст.) та на обрізаній південним ровом стрільці мису, де част-

Рис. 4. План Шестовицького археологічного комплексу з розкопаними площами (I).
План городища в ур. Коровель з розкопками (II)

ково зафіксовані рештки великої споруди та виявлено ще одне пізнє поховання (Коваленко, 1985, с. 287–288).

Водночас курганним загонем експедиції під проводом О.П. Моці на площі II курганної групи були виявлені залишки двох не досліджених раніше курганів. У першому кургані знайдено скелет чоловіка у неглибокій ямі, орієнтований головою на захід з невеликим відхиленням на південь. На фаланзі правої руки виявлено уламок дротяного кільця, ще один уламок цього ж кільця розчищено біля п'ят. Під скелетом чоловіка 40–45 років, зростом 177,4 м (визначення П. Покаса), простежено сліди деревного тліну.

Неподалік від попереднього, на рівні передматерика були виявлені залишки підпрямокутної (2,00 × 2,05 м) камери, орієнтованої за лінією захід–схід. У її заповненні знайдені розрізнені кістки людини та 11 залізних цвяхів.

Залишки зруйнованого грабіжницькою ямою поховання жінки (30–35 років, зростом 160 см, за визначенням П.М. Покаса) та дитини виявлені на глибині 1,2 м від сучасної поверхні у перевідкладеному стані. У східній частині могили розчищені рештки дерев'яного відра та скриньки, оббитої залізом. Серед кісток на дні камери виявлені дві срібні підвіски і низка намистин та дві стулки черепашки з просвердленими отворами (Коваленко, Моця, Шекун, ф. експедицій, 1984/173, с. 19–22).

1993 р. Ф.О. Андрощуком на площі близько 80 м² проведені дослідження на місці валу та внутрішнього рову, де виявлені об'єкти VIII–X ст. (Андрощук, 1999, с. 97–102).

Можливість продовжити дослідження Шестовицьких пам'яток виникла тільки у 1998 р. силами Міжнародної українсько-російсько-норвезької експедиції Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка за участі Норвезького Університету науки та технологій, Інституту археології (м. Трондхейм), Брянського державного університету імені І.Г. Петровського та (з 2001 р.) учасників Міжнародної літньої польової Школи молодих археологів з понад 30 університетів та музеїв України, Росії, Білорусі, Болгарії, Канади, Македонії, Норвегії, Польщі, Швеції, Японії та інших країн світу (Коваленко, 2008, с. 52).

З 1998 по 2009 р. експедицією було досліджено значну площу пам'ятки. На території городища планомірно досліджується його східна частина. Загальна розкопана площа на городищі – 3174 м², на посаді – 6415 м² і на подолі – близько 784 м² (Рис. 3; 4).

Крім того, проведене 1998 р. шурфування на всіх підвищеннях заплави в радіусі близько 1,0 км навколо городища в ур. Коровель дозволило відкрити подільську зону забудови, невідому раніше. З 42 шурфів культурний шар давньоруської доби був виявлений в 11 (№№ 14–15, 21–23, 25–27, 36–37, 42), завдяки чому і вдалося окреслити межі подолу: нижня кромка тераси навколо городища (переважно вздовж західного схилу, що зумовлено топографічними умовами) та три підвищення на північ від стариці Десни, відокремлені одне від одного рукавами р. Жердови (права притока Десни), що впадають у неї (Рис. 79). Крім того, окремі плями культурного шару виявлені на південь та південний схід від городища (Коваленко, 1999, с. 14).

Таким чином, протягом XX ст. накопичилася численна кількість матеріалів археологічних досліджень Шестовицького комплексу, які потребують аналізу та загального введення до наукового обігу.

РОЗДІЛ 2. Ранньослов'янські пам'ятки Шестовиці

Шестовицький комплекс археологічних пам'яток давньоруського часу відомий в першу чергу своїм знаменитим курганним могильником, на якому виявлено цілий ряд поховань, котрі за своїм багатим інвентарем та особливостями обряду не поступаються некрополям Києва і Чернігова (Бліфельд, 1977). Але некрополь – це «місто мертвих», а тому логічно виникає запитання: а що ж робилося в ті середньовічні часи в «місті живих» – на території як укріпленої, так і неукріплених частин? Звичайно, це був найбільш інтенсивний період в існуванні життя в даному населеному пункті. В даному випадку звернемося до більш ранніх часів, тобто до того періоду, коли держава Русь ще «не поклала око» на чернігівські околиці – її тоді ще просто не існувало. І для цього вже накопичена певна археологічна інформація, хоча її ще відносно небагато, але вона все ж існує в наукових звітах та окремих публікаціях.

В першу чергу слід зупинитися на житлових спорудах, котрі були виявлені і розкопані в різні роки в південній частині мису Коровель, хоча слід відзначити, що в невеликій кількості ранньослов'янська – «дороменська», бо вона не має аналогій в комплексі роменського посуду – кераміка виявлена в різних частинах даної археологічної пам'ятки (Рис. 5) (Сухобоков, 1975, с. 49).

Один із таких об'єктів був досліджений в південно-західній частині городища, практично біля самого схилу, у 1946 р. експедицією під керівництвом Я.В. Станкевич (житло № 1) (Станкевич, 1962, с. 8–14). Воно було овальної форми, а окрім фрагментів ліпної кераміки у ньому виявлено і велику кількість гончарної. Серед перших із них знайдені фрагменти товстостінних посудин товщиною стінок в 1,0–1,2 см, виготовлених із глини з добавками шамота, а також посудин з менш тонкими стінками (0,7–0,9 см) із глини та добавками дресви. Поверхня бугриста або ж дещо заглажена. Колір черепків червоний чи бурий, а в надломі – сірий. Серед уламків вінець, котрі вірогідно належали горщикам зі слабо відігнутим краєм, зафіксовані екземпляри прикрашені заціпами і косою насічкою. Особливо слід виділити один уламок товщиною 2,0 см із заокругленим краєм, котрий вірогідно являвся частиною сковорідки.

В житлі № 2, що знаходилося поруч, прослідкована аналогічна картина: кілька ліпних фрагментів і значна кількість гончарного посуду. В прирізці до цього невеликого за розмірами розкопу виявлено також заглиблення округлої форми діаметром близько 3,0 м і глибиною 2,4 м, де також було виявлено фрагменти ліпної та гончарної кераміки, аналогічні знайденій у вищезгаданих житлах (Рис. 6). Було також виявлено своєрідний керамічний виріб – уламок глиняного диска діаметром 12 см і шириною 3,0 см з круглим отвором посередині, аналогії котрому відомі були на той час в Старій Ладозі. Окрім того на території селища виявлено кілька фрагментів горщиків із вертикальними вінцями та інші фрагменти ліпних посудин. І, щоб ще раз окремо не повертатися до робіт 1946 р., слід тут повідомити і про те, що за 2,0 км північніше Шестовиці в напрямі с. Клемки під час розвідки були виявлені фрагменти глиняного посуду, серед котрого (окрім гончарного), знайдені й кілька уламків ліпного – один із глини з добавками дресви

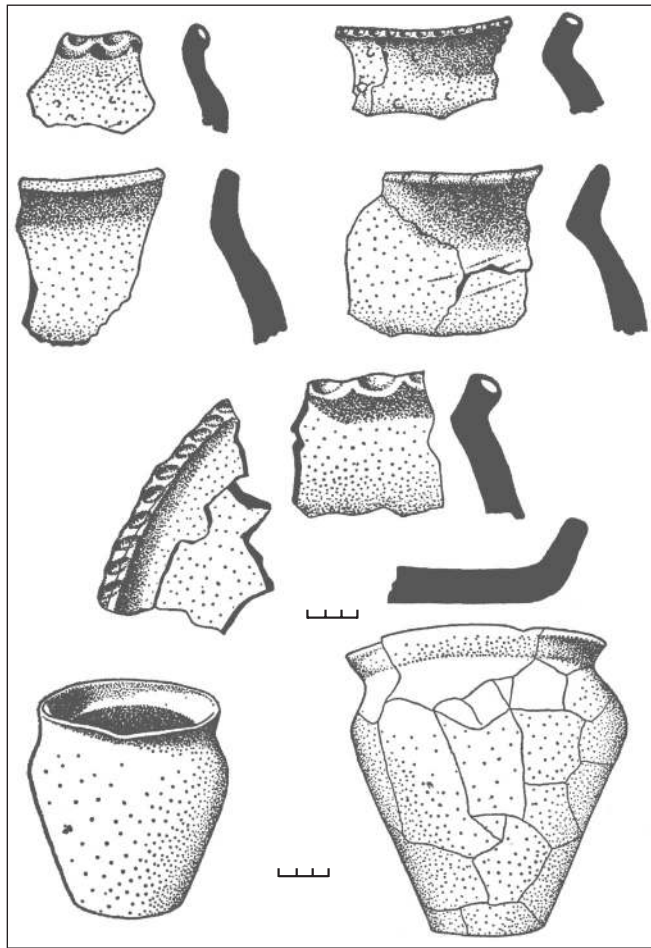

Рис. 5. Ліпна кераміка із розкопок на городищі і селищі біля с. Шестовиця (за О.В. Сухобоковим)

і з слабо відігнутим назовні вінцем, прикрашеним заціпами по краю – повна аналогія вищеописаним.

Ранньослов'янські комплекси на городищі дослідив і Д.І. Бліфельд у 1948 р. (Бліфельд, 1952, с. 124–130). Він зокрема відзначав, що ранньослов'янська ліпна кераміка, здебільшого товстостінна, вона зустрічається по всій площі розкопів у стратиграфічно не виокремленому стані. Окрім фрагментів датованих VII–VIII ст. (на його думку подібних ранньороманським) траплялися і більш раніші зразки, а особливо у великій кількості – гончарні вироби. З цього дослідник зробив логічний висновок, що слов'янське поселення на мису Корвель існувало на протязі досить тривалого часу, починаючи з початку нашої ери і аж до XIII ст. До речі, тут відомі і знахідки, котрі відносяться до старожитностей I тис. до н. е.

Найбільш раннім із виявлених слов'янських об'єктів було житло (№ 1), котре знаходилося в південній частині городища. Воно в плані прямокутне (2,20 × 3,75 м)

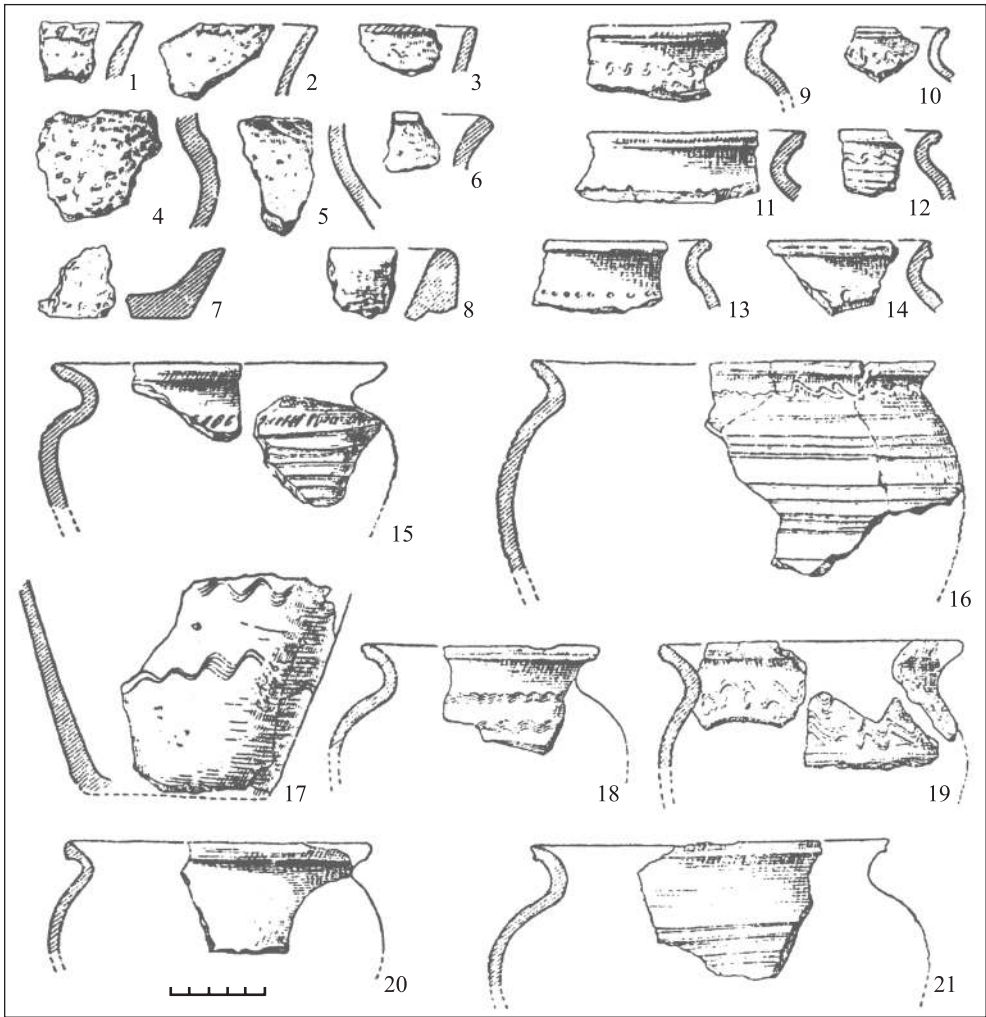

Рис. 6. Кераміка із жител: № 1 (1–8, ліпна); № 2 (9–19, гончарна), а також (20, 21) із будівлі за розкопками 1946 р. Я.В. Станкевич

глибиною 1,25 м від рівня сучасної поверхні. У північно-східному куті, впритул до стіни, знаходилася піч досить доброї збереженості. Вона була прямокутної форми з майже прямовісними стінками, котрі збереглися на висоту 0,4–0,5 м, а черинь підвищувалася на 10 см над рівнем долівки. Склепіння було зроблене із добре обпалених грудок глини досить сталої, наближено конусовидної форми діаметром до 15 см і довжиною до 20 см. Тут слід вказати на те, що подібні вальки були характерною деталлю як для печей волинцевської, так і роменської культур (Сухобоков, 1975, с. 50, 70).

Знахідок у житлі виявлено мало і представлені вони в основному керамічними фрагментами та мініатюрним горшечком, котрий, можливо мав культове призначення (знаходився майже впритул до печі). Ліпна кераміка, досить товстостінна, мала домішки шамоту в тісті; поверхня її нерівна, колір коричнюватий. Вінця часом

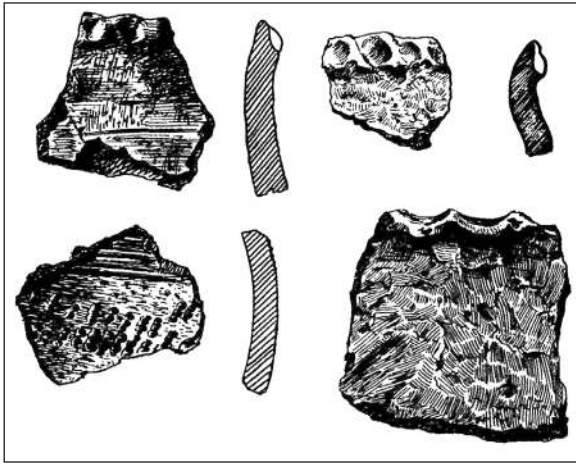

Рис. 7. Вінця горщиків із житла № 1
(розкопки Д.І. Бліфельда 1946 р.)

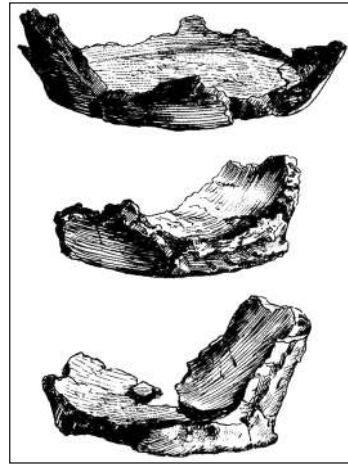

Рис. 8. Денця ліпних горщиків
із житла № 1 (1946 р.)

орнаментовані по верхньому краю пальцевими відбитками та щипками, вони іноді мають прямий зрізаний край; денця досить товсті – до 1,5 см (Рис. 7–8).

Окремо дослідник відзначив знахідки кількох фрагментів кераміки, котрі відносилися до верхньої частини досить тонкостінної (0,7 см) посудини із відігнутими вінцями (її діаметр 26 см). В тісті присутня незначна домішка шамоту, колір темно-сірий, а поверхня із зовнішнього боку добре вигладжена й частково залощена (Рис. 9). Тут ми маємо класичний зразок волинцевської гончарної кераміки.

Серед інших знахідок слід виділити значну частину глиняної сковорідки діаметром 26 см і товщиною дна 1,5 см із трохи відігнутим бортиком висотою до 2,0 см. Його край був орнаментований відбитками палички, обмотаної шнуром (Рис. 10). Але дана орнаментация «гусеничкою», типова для роменської кераміки – це єдиний екземпляр для всієї серії шестовицької ліпної кераміки. Ще один фрагмент із гребінчатим штампом на стінці посудини не відноситься до специфічно роменських орнаментів – він зафіксований і у виробах інших ранньослов'янських культур на багатьох пам'ятках, зокрема в ранніх шарах Старокиївської гори, де виявлено й інші фрагменти волинцевської кераміки (Рис. 11) (Толочко, 1983, с. 31).

До VII–VIII ст. відносилося ще одне житло, але знахідок у ньому було набагато менше. Як і попереднє, воно було теж віднесено Д.І. Бліфельдом до ранньороменського кола (подібні об'єкти на той час були вже зафіксовані на Опошнянському городищі). Та слід відзначити і те, що дослідник об'єктивно підкреслив, що об'єктів роменської культури, типу знахідок на городищі Монастирище в Ромнах, на місі Коровель виявлено не було.

Проведений аналіз дозволяє нам відносити описані об'єкти до пам'яток сахнівсько-волинцевського кола, про що мова піде дещо далі.

Але вищенаведеними об'єктами перелік ранньослов'янських старожитностей не обмежився. У 1993 р. Ф.О. Андрощук, теж у південно-західній частині площадки городища, розкопав напівземлянку (будівля № 1), споруджену у той же історичний період, як і вищерозглянуті (Андрощук, 1999, с. 94–95). Стінки цієї на-

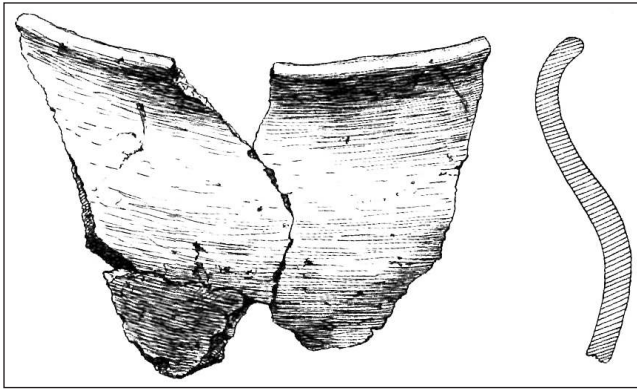

Рис. 9. Фрагмент горщика волинцевського типу із житла № 1 (1946 р.)

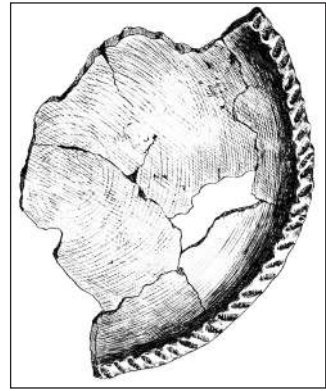

Рис. 10. Частина сковорідки із житла № 1 1946 р. розкопок

півземлянки були обкладені дошками шириною 0,12 м і закріплені дерев'яними стовпчиками. Деревина також лежала на мішаному гумусованому шарі заповнення, в котрому знайдено розвал ліпного горщика. Можливо, що то були залишки дерев'яної покрівлі.

У північно-західному куті цього житла стояла піч, споруджена на материку. Її конструкція являла собою яму розмірами 0,8 × 0,7 м перекриту розвалом із шматків печини й глиняними перепаленими вальками іноді досить значних розмірів (15–20 см) з котрих і споруджувалося склепіння печі. Окрім того в підлозі житла, у його північно-східному куті, зафіксовано яму овальної форми 0,2 × 0,4 м та глибиною 0,15 м. А майже в центрі будівлі виявлено іншу яму діаметром 0,5 м та глибиною 0,1 м. Загалом, конструкцію житла можна реконструювати слідуочим чином: після виймання ґрунту з котловану (приблизні розміри 4,0 × 4,5 м) по його кутах та середині стінок вкопувались вертикальні стовпи, між котрими та стінками материкового котловану заганяли дерев'яні дошки, що й ставали стінами житла.

Керамічний матеріал із житла представлений двома розвалами ліпних горщиків бурого кольору зі слідами пальцевих защипів на внутрішньому краю вінець (Рис. 12). На внутрішньому боці однієї посудини збереглися сліди заглажування по сирій глині. Уламки досить великі, товщина стінок 1,0–1,5 см. У верхній частині заповнення виявлені і фрагменти гончарної кераміки. Цілком логічно дослідник відніс даний об'єкт до кола сахнівських старожитностей Середнього Подніпров'я (Андрощук, 1999, с. 31).

Можна лише поточнити: до кола волинцевсько-сахнівських старожитностей, для котрих були притаманними окрім відкритих поселень, ще й укріплені пункти (для класичних волинцевських – лише селища без укріплень). А на Шестовицькому комплексі, в його ранньослов'янський період функціонування перші оборонні споруди вже тоді існували – виявлені залишки рову безпосередньо біля житла 1993 р. розкопок. Скоріш за все, рів цього хронологічного періоду співпадав із ровом перших давньоруських укріплень. Припущення про існування на мисі Коровель ранньослов'янського городища (кола волинцевсько-сахнівських старожитностей) та наявний на сьогодні археологічний матеріал самого кінця I тис. н. е. до-

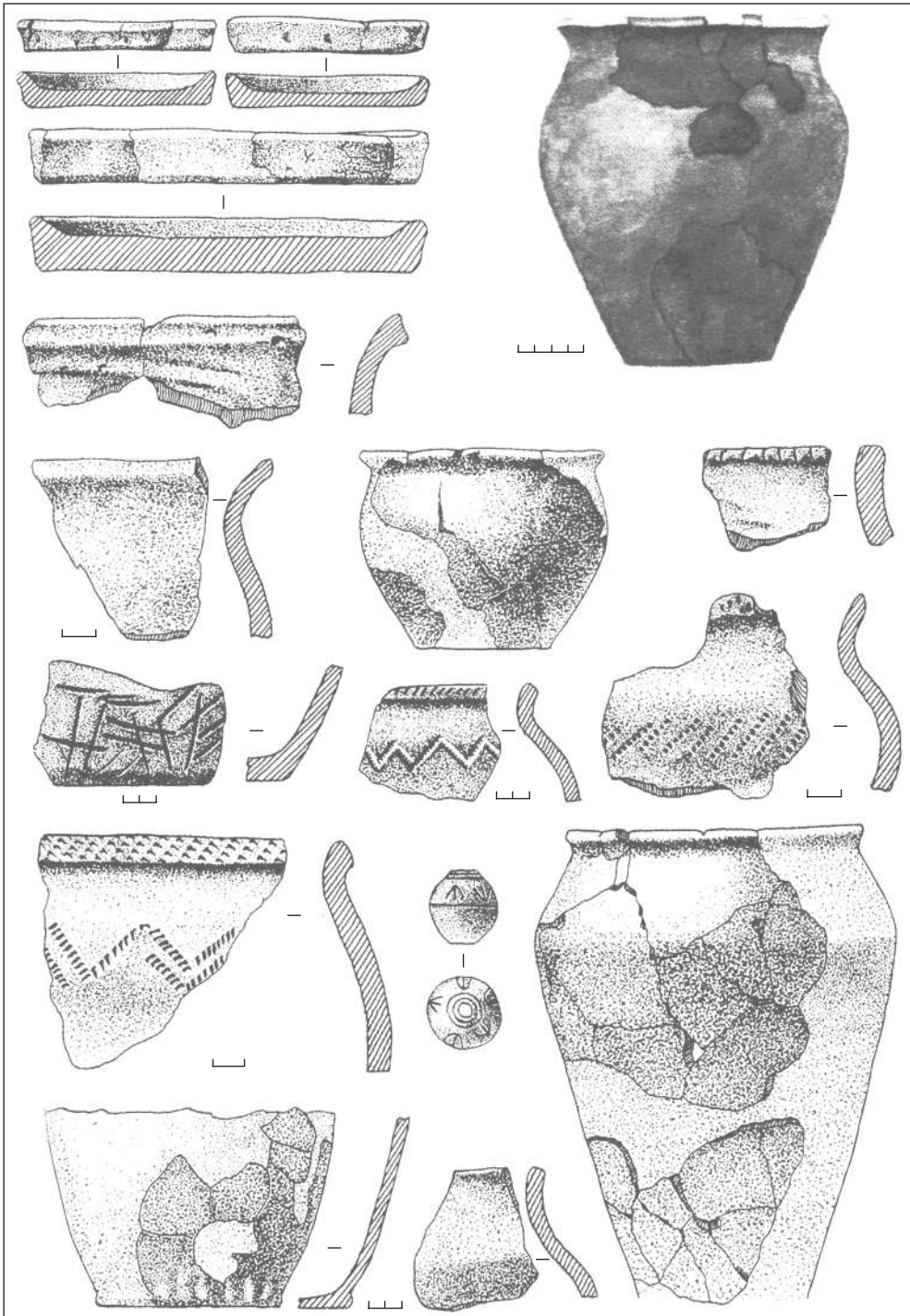

Рис. 11. Кераміка VII–VIII ст. із житла на Старокиївській горі (за П.П. Толочком)

Рис. 12. Липний горщик із житла № 1 (розкопки В.О. Андрощука 1993 р. в Шестовиці)

Ліпний горщик із житла № 1 (розкопки В.О. Андрощука 1993 р. в Шестовиці) (Моця, Коваленко, Ситий, 1998/84а, с. 15–20). Яма круглої форми, в діаметрі близько 0,6 м і глибиною в центрі 0,26 м. В її заповненні, окрім кальцинованих людських кісточок, виявлені й перепалені частини супроводжуючого інвентаря: мілкі зливки бронзових виробів, оплавлені бронзові пластинки, пряжка із обламаним язичком, уламок прикраси із згорнутого в щільну спіраль дроту. Окрім того було виявлено 4 цілих та одна деформована бронзові прикраси напівсферичної форми (порожнесті в середині) діаметром 1,6–1,8 см із невеличкими круглими отворами по середині. В них вставлявся тонкий залізний штифтик, кінець котрого розклепувався, закріплюючись на зовнішній поверхні напівсфери. На другому кінці аналогічним чином закріплювалась підквадратної чи прямокутної форми залізна пластиночка, що відігравала роль заклепки (Рис. 13). Аналогічні штамповані напівсфери, але із срібла та також інтерпритовані як ремінні оздобы, були виявлені у складі датованого VII–VIII ст. Харівського скарбу на Сумщині 1949 р. А спіралеподібні підвіски третьої чверті I тис. н. е. були виявлені у складі багатьох так званих антських скарбів (Козіївка, Суджа, Колосково, Мартинівка) (Приходнюк, 2001, с. 47–48, Рис. 54–59; 2005, с. 55–56, Рис. 69). Вони знайшли свій розвиток у скроневих кільцях «класичних» сіверян послідууючої пори.

Вся вищенаведена інформація має важливе значення не лише в контексті вивчення історії життєдіяльності в даному населеному пункті, але й для подальшої реконструкції історичних процесів у деснянсько-дніпровському межиріччі, які відбувались в кінці I тис. н. е. Справа у тому, що багаторічні польові роботи О.В. Шекун і О.М. Веремейчик в межах нижніх течій згаданих річок дали один чіткий результат: ліпних керамічних комплексів роменської культури тут не виявлено, а на ранніх поселеннях IX–X ст. відома лише ранньогончарна давньоруська кераміка (Шекун, Веремейчик, 1988, с. 104). Та і «виростання» кружальних форм із сіверянської ліпної основи просто є неможливим: спроби на ліпному горщику

звояє вести мову про те, що між часом існування ранніх слов'янських укріплень та більш пізнішого укріпленого дружинного табору русів була певна перерва – про неї свідчить замітість раннього рову на стрілці мису (Коваленко, Ситий, Скороход, 2010, с. 320).

Приблизно на півкілометровій відстані від ранньослов'янського поселення виявлені і сліди могильника цих часів: в 1998 р. в розкопці III (в місці, де ґрунтова лісова дорога із села на городище круто, майже під прямим кутом, повертає на захід в напрямку до урочища Узвоз, І.А. Готун дослідив одне поховання (№ 1) за обрядом трупоспалення на стороні від місця майбутнього захоронення в ґрунтовій могильній ямі без будь яких наземних ознак. (Моця, Коваленко, Ситий, 1998/84а, с. 15–20).

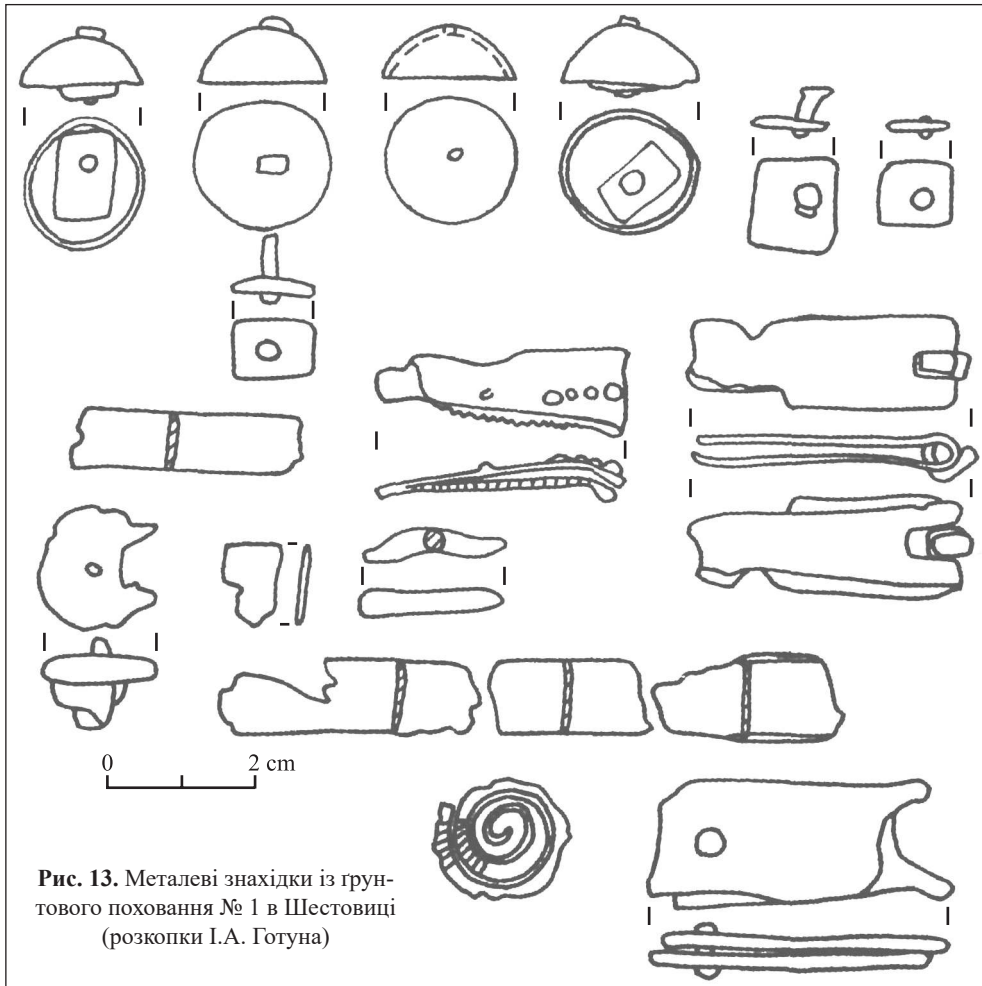

Рис. 13. Металеві знахідки із ґрунтового поховання № 1 в Шестовиці (розкопки І.А. Готуна)

відтворити характерний для перших століть виготовлення давньоруської кераміки «манжет» на вінцях або ж нанесення на розвинуту кружальну посудину сіверянської «гусениці» за допомогою шнура абсолютно абсурдні з точки зору технології. А це, в свою чергу, однозначно вказує на те, що «автори» подібних наслідувань були знайомі лише з готовими екземплярами такої кераміки і не уявляли собі самого процесу такого виробництва. Цьому не могла сприяти й циліндрична форма вінець, так характерна для сіверянських виробів навіть на початку XI ст. (Рис. 14). О.В. Григорьев навіть назвав ранньогончарну давньоруську кераміку в ареалі поширення роменської культури «імпортною» (Григорьев, 1993, с. 80; 2000, с. 160).

За наявними на сьогодні даними, стабільний етнічний південно-західний кордон сіверян проходив по р. Снов, де їх основним племінним центром являвся Сновськ. Та представники цього літописного племені не задовольнялися підвладною територією – далі на захід їх форпостом став Любеч, а на півдні Чернігів, про що свідчать в першу чергу чисельні знахідки роменської кераміки. Але на відміну від більш східних територій, вони обидва тоді не мали відповідної етнічної округи

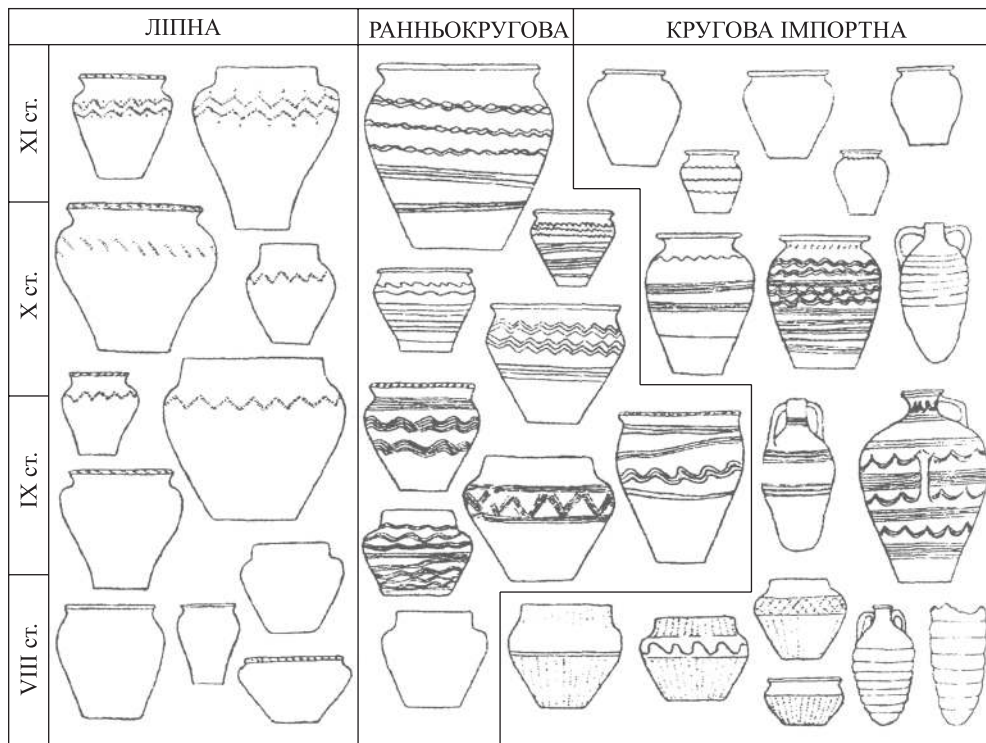

Рис. 14. Схема розвитку керамічного комплексу роменської культури (за О.В. Григор'євим)

(Гребінь, Коваленко, 1989, с. 13, 21; Казаков, Марченко, 1989, с. 31, 37; Моця, Казаков, 2011, с. 53–54).

Але виникають логічні запитання: хто ж становив реальну підоснову для давньоруського населення на території нижче Любеча і Чернігова? Маса переселенців чи різке збільшення дітонародженості у місцевого люду? І ким являвся за походженням цей люду? Роботи в Шестовиці та деякі інші нові пам'ятки із керамікою, попередньо віднесеною до культури Луки Райковецької, були виявлені на Нижній Десні останнім часом, і з котрої навіть технологічно «вимальовуються» ранньогончарні давньоруські форми, здається дозволяють в якійсь мірі відповісти на такі питання.

У зв'язку з цим слід звернутися до розробок В.О. Петрашенко, в яких вона порівняла пам'ятки Правобережного Подніпров'я з більш західними, котрі відносилися до комплексів «класичної» Луки Райковецької і знайшла між ними багато спільних рис. Але були і певні відмінності: в першу чергу різниця полягала у більшій різноманітності подніпровської кераміки за рахунок імпортих зразків (амфори пастирсько-волинцевського типів, прикрас). Після проведеного аналізу дослідниця визначила складові компоненти матеріальної культури Середнього Подніпров'я напередодні утворення Київської Русі: якщо культура типу Луки Райковецької виникла на основі корчацької, то у формуванні синхронних старожитностей Правобережжя брали участь празькі, пеньківські, волинцевські і сах-

нівські старожитності. Особливо виділяє вона внесок сахнівсько-волинцевських старожитностей у формуванні давньоруської культури Середнього Подніпров'я. Її переростання в давньоруську культуру для неї цілком вірогідне, що в принципі не викликає заперечень і у нас (Рис. 15).

Логічно здається і загальна схема розвитку керамічного комплексу в цьому регіоні півдня Східної Європи:

Празька культура на розглянутій тут території (сучасні Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) трансформується у сахнівсько-волинцевські пам'ятки VIII – середини IX ст., котрі були пов'язані з культурою Луки Райковецької. Нині до території поширення названої останньою археологічною культурою слід залучити і певну частину території Дніпровського Лівобережжя, де добре відомі волинцевські пам'ятки, на зміну котрим приходять вже безпосередньо давньоруські і де відсутня роменська культура (в першу чергу в нашому випадку це відноситься до межиріччя нижніх течій Десни та Дніпра). Невідомі також роменські пам'ятки і на Переяславщині, хоча волинцевські вже знайдені на самому узбережжі «рукотворного» Канівського моря (с. Циблі, урочище Горіле). А на Чернігівщині волинцевська культура являється безперечною основою наступної дружинної культури X ст. Тут лише у відношенні Чернігівщини, з нашої точки зору, в таких інтеграційних процесах на першому етапі приймало участь населення лише південного мікрорегіону.

А далі В.О. Петрашенко робить висновок, що проблеми території розселення літописного племені полян за археологічними даними лежать у площині віднесення до їх старожитностей сахнівсько-волинцевських старожитностей на землях Середнього Подніпров'я, генетичний зв'язок котрих, на її думку, з празькою культурою попередніх часів задається доведеним. І хоча існують певні застереження у використанні самого «сахнівсько-волинцевського» терміну, на нашу думку, це не є принциповим. Адже чомусь не було залишено в науковій термінології лише «празьку» назву для пам'яток V–VII ст., а додано ще й «корчацьку», що дійсно відображає територію їх поширення та визнання цих старожитностей не лише як підґрунтя для подальших етнічних процесів на території східних слов'ян, але і для слов'ян західних (Велика Моравія, Мала Польща). Тож чому ж це саме не можна зробити для обох берегів Дніпра? За крилатим висловом О. Хендріксона, наукових опрєдєлень на існує. Треба просто домовлятися, про що йде мова.

Та і сама вищезгадана дослідниця говорячи про волинцевську культуру показує, що різні пам'ятки, котрі відносять до неї не є однорідними. Досить співставити такі з них як Битицьке городище і Волинцевське поселення, щоб переконатися у цьому (не кажучи вже про горизонт волинцевських старожитностей на Дніпровському Правобережжі – тут вона і за хронологією, і за основними археологічними характеристиками відповідає сахнівським старожитностям, складаючи з ними один етап, у формуванні котрого чільне місце належить місцевому населенню). Специфіку волинцевських пам'яток складає присутність у керамічних комплексах гончарної кераміки, якої немає на поселеннях типу Сахнівки, що відбиває лише відсутність прямих контактів із лівобережним населенням, яке її виробляло. Наприклад, на Битицькому городищі така гончарна кераміка становила близько 64 %, а на Волинцевському поселенні лише 7,0–8,0 %. А тому пам'ятки VIII–IX ст. Середнього Подніпров'я складають один археологічно-етнічний тип, котрий можливо іденти-

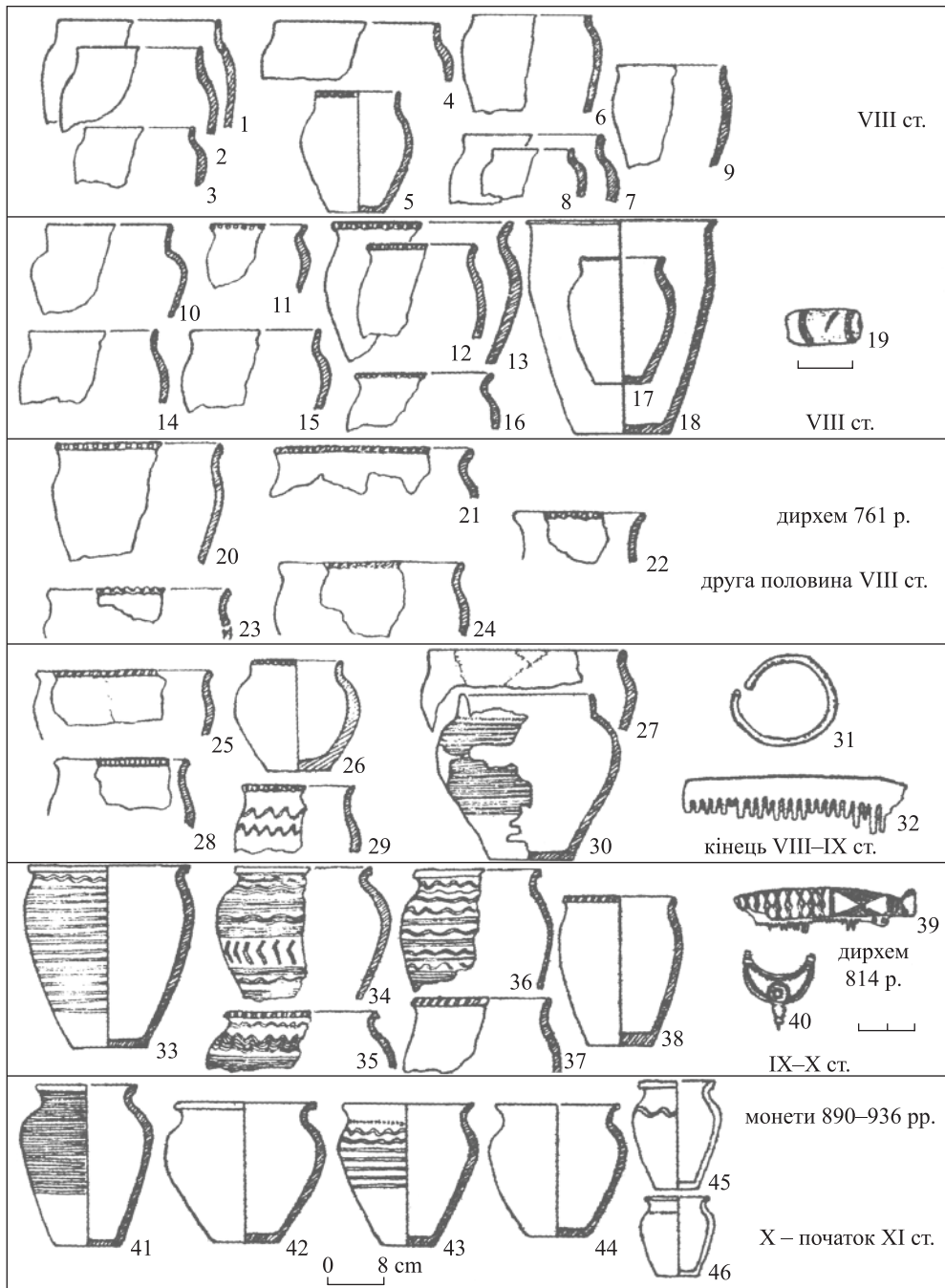

Рис. 15. Хронологія старожитностей VIII–IX ст. за В.О. Петрашенко: 1–8 (Ходосівка); 9 (Луг 1); 10–19 (Сахнівка); 20–40 (Монастирьок); 41–46 (Шестовиця)

фікувати з полянами. Далі вона поточнює, що до території вказаного літописного племені на Дніпровському Лівобережжі, окрім Переяславщини, слід відносити лише пониззя Десни. А на правому березі – київсько-канівське Подніпров'я (Петрашенко, 1994, с. 185–186).

Слід лише зазначити, що віднесення частини лівобережних земель до полянської території не нова. Таку думку вже у свій час висловлював Б.О. Рибаків, а на базі підкурганних ямних поховань її спробувала обґрунтувати І.П. Русанова. Але така теза не знайшла підтвердження у подальших дослідженнях поховальних пам'яток кінця I – початку II тис. н. е. (ямний обряд тут з'явився під впливом християнської релігії), а самі подібні поховання говорять не про поширення полянського етнографічного обрису на Дніпровське Лівобережжя, а про викрастилизацію тут єдиного загальнодавньоруського стилю культури (Толочко, 1987, с. 241). Хоча сам полянський племінний союз із самого початку своєї історії, на відміну від інших аналогічних східнослов'янських племінних об'єднань на півдні розселення представників цього етнічного масиву, формувався на різноплеменній основі (Моця, 1980, с. 16; 1987, с. 108). А в матеріальному плані він якраз мав сахнівсько-волинцевський «фундамент».

Під час реконструкції історичної ситуації на Дніпровському Лівобережжі в останній чверті I тис. н. е. не слід забувати і про «хозарський фактор», коли під впливом нових могутніх сусідів автохтонне осіле слов'янське населення із більш південних лісостепових районів почало переселятися в північному напрямі, що в свою чергу призвело до формування нових спільнот – носіїв волинцевської та роменської археологічних культур. Остання й стала археологічним еквівалентом літописних север/сіверян (Горюнов, 1981, с. 87; Сухобоков, 1992, с. 192–194).

Стабільному розвитку лівобережних слов'ян-землеробів позитивно сприяли й події міжнародного рівня, коли припинила існування Велика Болгарія під натиском хозар, але вони самі стали об'єктом нападів з боку арабів, які, закріпившись у Закавказзі, спробували захопити й Хозарський каганат. Араби систематично випалювали їх землі і тим самим відволікали увагу хозар від слов'ян. Але з відходом арабів в 744 р. до Дамаску, Хозарія знову звернула увагу на своїх північно-західних сусідів, які почали сплачувати данину на користь каганата. У зв'язку з цим, в період з 70-х років VII ст. і до середини VIII ст. відбулося подальше укріплення східних слов'ян, в першу чергу на Дніпровському Лівобережжі і Середньому Придніпров'ї, для чого база була створена ще в часи антського союзу. Порятунком, хоча на той час ще й в значній мірі тимчасовий, від хозарського гніту призвів до того, що слов'янство зуміло сконсолідуватися настільки, що вже ніяке подальше пригнічення хозарами не було у змозі суттєво вплинути на їх історичний поступ у справі формування власної державності. Безпосередніми сусідами слов'ян стали васали хозар – алано-болгари, які ще у VIII ст. створюють буферну зону напівзалежного населення між своєю новою територією розселення та основним масивом проживання західних сусідів. Цей «буфер» і дана група підпорядкованих племен далі стає об'єктом домагань верхівки Києворуської держави, а повний перехід цих територій під протекторат Русі в середині X ст. вказує на ослаблення хозарського впливу у Східній Європі взагалі (Приходнюк, 2002, с. 130; Тортика, 2002, с. 145).

Але це стосується загальної ситуації на значній частині півдня Східної Європи в кінці I тис. н. е. Повертаючись до тогочасних подій на території дніпродеснянського мікрорегіону, то, як було показано вище, аналіз кераміки другої половини I тис. н. е. дає вагому та більш обґрунтовану інформацію (ніж «кургани полян») в плані встановлення поляно-сіверянського кордону, котрий, на нашу думку проходив десь на відстані двох десятків кілометрів вниз по Десні від Чернігова. Та таке близьке перебування його від «сахнівсько-волинцевської зони» полянського союзу і певна відірваність від «роменської зони» сіверян робило місто «приреченим» на ранній перехід під протекцію Русі, для якої Шестовиця в переддержавний період вже являлася своєрідним «плацдармом» навіть у етнічному відношенні.

І цьому сприяла не лише військова доцільність міста в плані майбутнього підпорядкування сіверянських земель, але і його стратегічне розміщення та вигоди у справі міжнародної торгівлі. Розгалужена система допливів та волоків зв'язувала Десну на лише з басейнами Дніпра, Волги, Оки, Дона, Немана, Прип'яті, але і – через них – з Азовським, Балтійським, Каспійським та Чорним морями. Займаючи ключове положення в системі торговельних шляхів Лівобережжя, по котрим і поступала подавляюча маса східного монетного срібла, якраз у цьому районі «переливаючись» в русло шляху «із Варяг у Греки», місто відіграло на лівому березі Дніпра таку ж роль, як Київ на правому, реально закриваючи «на ключ» весь обширний басейн Десни. Тому не дивно, що вже в перших договорах Русі з Візантією X ст. Чернігів ставиться на друге місце після столиці молодого держави у списку міст, де сиділи підлеглі Києву князі.

А от у плані реконструкції процесу безпосереднього підпорядкування місцевої чернігівської верхівки новим давньоруським зверхникам на перше місце виходять якраз курганні старожитності X ст. (в тому числі і їх керамічний набір): на кладовищі під самими міськими стінами, де ховали представників місцевої аристократії, вихідців із Дніпровського Правобережжя не виявлено. Стверджувати цей факт дозволяє те, що поховань в підкурганних ямах, і в тому числі в зрубних гробницях (характерних для київської та шестовицької округ), досі зафіксовано не було – тут покійників за давніми слов'янськими звичаями продовжували проводити у «тогочасний світ» через обряд кремації. Але вже на двох дещо віддалених могильниках – в районі Болдиних гір та на «Старому кладовищу в Берізках» – окрім багатих захоронень за обрядом кремації виявлені й синхронні їм поховання за обрядом інгумації (в тому числі і в згаданих зрубних гробницях). Вірогідно, це вже були представники великокнязівської військової дружини, куди потрапляли вихідці із різних етнічних груп та соціальних прошарків. Ще пізніше чернігівська князівська династія була просто ліквідована як суперниця Рюриковичам (Моця, 1987, с. 101–102).

На нашу думку, запропонований підхід із залученням керамічних серій кінця I тис. н. е. певною мірою все ж дозволяє реконструювати і «пов'язати» між собою наявні факти ранньої історії «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну і, зокрема археологічно, встановити причини того, чому в літописі з'явилася репліка: «Поляне яже ныне зовомая Русь». Включення до полянського простору районів сучасних Переяславщини та Південної Чернігівщини значно розширюють обриси цього утворення в територіальному відношенні і практично «накладуються» на межі ранньоруського об'єднання в Середньому Подніпров'ї.

РОЗДІЛ 3. Городище в ур. Коровель

Соціально-топографічна структура городища в ур. Коровель

Городище в ур. Коровель, неправильної округлої форми (площа понад 1,0 га), розташоване на стрілці вузького достатньо видовженого майже за лінією північ–південь мису, що більше, ніж на 1,0 км виступає в широку заплаву правого берега р. Десни, південніше с. Шестовиця, в ур. Коровель. Десна, що вільно «гуляє» своєю широкою заплавою, південніше Чернігова більше, ніж на кілометр-півтора, відходить від високої правобережної тераси і лише біля Коровеля наближається до неї зі сходу на відстань у кількасот метрів. Приблизно за 600 м західніше Коровеля проходив старовинний сухопутний шлях на Київ, що, вийшовши з Чернігова, прямував на південний захід через с. Киїнка. В районі Шестовиці він спускався з високої тераси через ур. Узвіз у заплаву, долаючи долину р. Жердови, і прямував територією подолу на с. Слабин, Морівійськ, Лутаву і далі на Вишгород (Коваленко, 2008, с. 54).

Із заходу до самого підніжжя мису підходила р. Жердова (права притока Десни), що майже біля самого городища кількома рукавами впадала в широку деснянську старицю («озеро Коровель»), з'єднану протокою з основним річковим руслом. З півдня та зі сходу мис прикривали численні стариці Десни, що створювали надійну смугу практично нездоланих природних перепон на підступах до пам'ятки.

Поверхня городища являє собою рівний майданчик, схили якого стрімко обривалися у бік заплави. Мис довго розорювався, а в його північній частині ще напередодні Другої Світової війни існувало кілька однодвірних хутірців з садками біля них, проте після війни він являв майже відкриту рухливу піщану дюну, через що у 1955 р. був засаджений сосновим лісом (Рис. 2).

Судячи з топографії пам'ятки, у давнину по всьому периметру проходив вал, що нині досить розплився і чітко фіксується тільки з напільної (північної) сторони (висота 1,0–2,0 м, ширина в підшві 20–25 м). Перед валом розташовувався замитий рів (ширина 11–12 м, сучасна глибина до 1,0 м). Південно-східна частина мису, що похило спускається до заплави, також була обрізана глибоким ровом. Головний в'їзд на городище знаходився з напільного північного боку.

Багаторічне вивчення пам'ятки дозволило виділити на городищі будівельні горизонти, розділені між собою прошарками пожеж. При аналізі археологічного матеріалу вдалося відтворити культурно-хронологічну схему розвитку городища в ур. Коровель від епохи бронзи до початку XIII ст. Саме культурні нашарування кінця IX – початку XI ст. і є об'єктом нашого дослідження.

Структура та хронологія оборонних споруд городища кінця IX – початку XI ст.

Питання про час спорудження укріплень городища являлося однією з головних проблем, що ставилася перед експедицією, оскільки в процесі археологічних робіт було виявлено кілька смуг валів, ровів і частоколів у різних частинах мису. Оскільки більшість з них споруджені за відносно короткий хронологічний період (кінець

IX–X ст.), спочатку усі вони сприймалися як синхронні. Проте поступове розширення досліджуваних площ на городищенському майданчику надавало нові дані, що суперечили інтерпретації комплексу оборонних споруд як синхронної системи, що змушує нас ще раз повернутися до розгляду структури оборонних споруд городища та їх хронологічного співвідношення (Коваленко, Моця, Ситий, 2003, с. 55–57; Коваленко, Ситий, Скороход, 2010, с. 316–317).

З 1998 р. укріплення городища та східна частина його площадки (Рис. 4) цілеспрямовано досліджуються Шестовицькою Міжнародною археологічною експедицією під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка (Моця, Коваленко, Ситий та ін., ф. експедицій, № 1998/84, с. 13–14). Роботи охопили усі лінії оборонних споруд городища в ур. Коровель, опис яких у хронологічній послідовності ми розпочнемо зі стрілки мису (з півдня). Вона, відрізана ровом від городищенського майданчика, має підтрикутну форму, розмірами 20 × 30 м. Схили зі сходу та півдня – досить похилі, із заходу дещо більш стрімкі, що утворилися в наслідок підрізки протитанковим ровом 1941 р.

У 2006 р. траншеєю № 4, закладеною з метою дослідження рову, який відрізає стрілку мису, на ділянці траншеї, що вийшла на останець, було зафіксовано два рівчачка, розташовані паралельно один до одного, на відстані 0,4–1,0 м. Південний ровик дещо ширший (2,0 м на рівні материка і звужується до ширини 0,6 м на рівні дна) (Рис. 86). Південна стінка його більш похила, північна – більш крута. Глибина ровика сягає 1,1 м від рівня материка. Північний ровик вужчий за попередній і має ширину 1,6 м та звужується до 0,4–0,8 м на рівні дна. Стінки – круті, дно відносно рівне і знаходиться на глибині 1,5 м від рівня материка (Моця, Коваленко, Непомнящих та ін., ф. експедицій, № 2000/149, с. 18–26). В сезонах 2007, 2009 рр. були продовжені дослідження цих ровиків ще на 10 м у західному напрямку. На нових ділянках також простежується їх паралельність та фіксуються вищезгадані параметри. Знахідок у заповненні ровиків досить мало, але в загалом вони датуються кінцем IX – початком X ст. (Рис. 16).

За 90 м на північ від зафіксованих 2004 р. ровиків (вже на майданчику городища) у розкопі № 1 (2000 р.) фіксувалася подібна конструкція, що обмежувала ділянку мису з півночі (Рис. 16; 82). Північний ровик (рів № 1, за матеріалами досліджень) мав ширину до 3 м і глибину 0,8–1,1 м від рівня материка. Стінки ровика похилі. На відстані 0,1 м від попереднього знаходився ще один ровик (рів № 2), шириною до 1,0 м і глибиною 0,9 м від рівня материка. По дну його фіксуються круглі ямки, діаметром близько 0,2 м, розташовані впритул одна до одної, посередині ширини ровика. Зафіксовано рештки згорілих вертикальних стовпів, після встановлення яких ровик був засипаний піском. Все це дозволяє стверджувати, що південний ровик був викопаний для закріплення в ґрунті нижньої частини частоколу. На ділянці розкопу 2000 р. вдалося зафіксувати також залишки споруди № 4. Сліди її руйнування знаходяться над ровом № 2 і водночас майже на дні рову № 1. В середині решток споруди фіксуються залишки печі, що мала потужний п'ятишаровий черинь. Повний діаметр череня печі міг дорівнювати приблизно 1,5 м, а піч у такому випадку мала діаметр близько 2,1 м, що значно перевищує середній розмір давньоруської печі. Руйнація частини цієї печі утворила шар глини з піщиною у заповненні рову № 1. Загальна товщина п'яти черенів печі становить

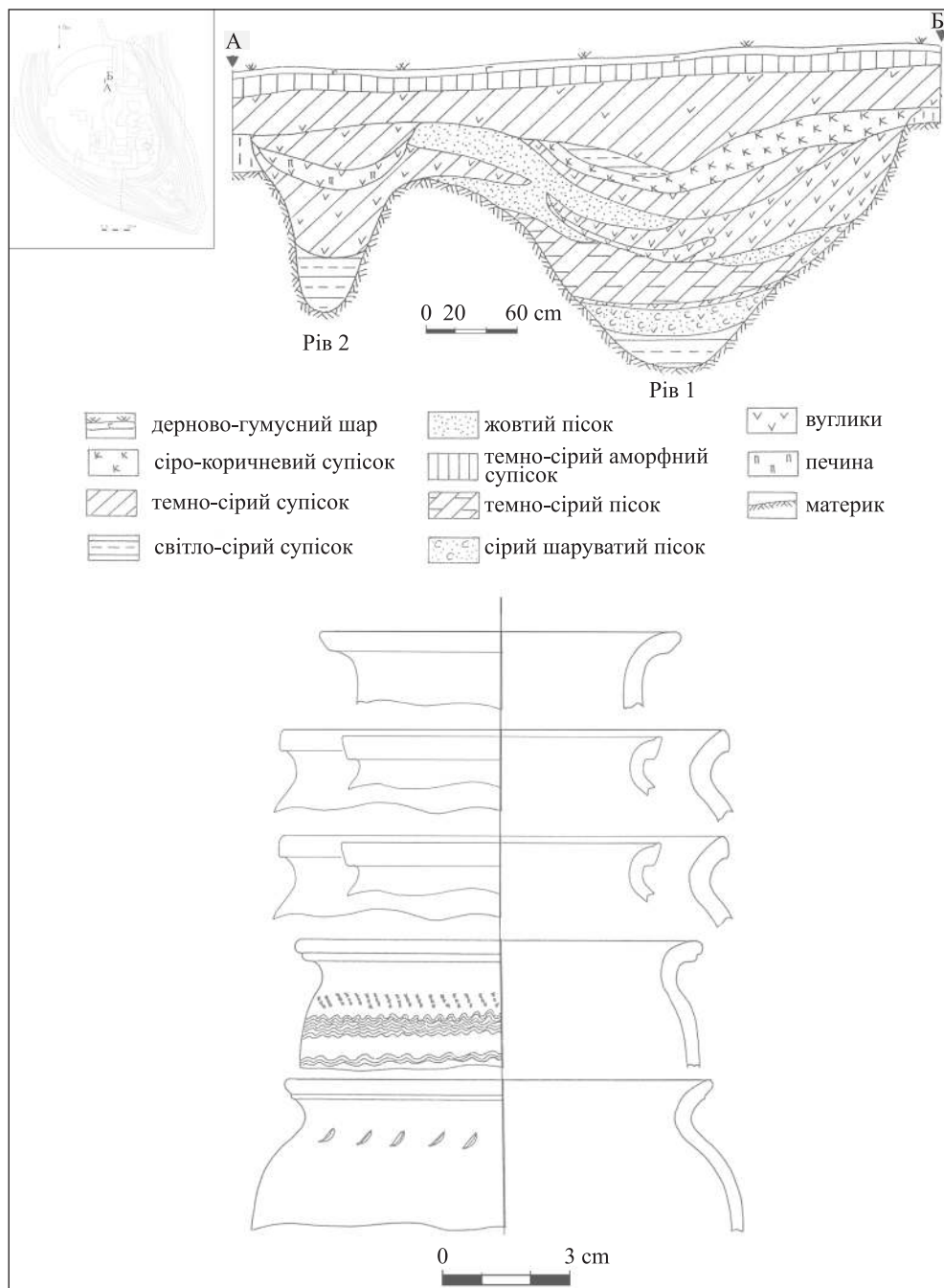

Рис. 16. Стратиграфія, знахідки та кераміка з ровика з частоколом кінця IX ст.

близько 0,2 м і являє собою зцементований моноліт значної міцності та щільності. Саме завдяки цій міцності центральна ділянка печі і збереглася в більш-менш задовільному стані, незважаючи на просадку шарів до котловану рову № 2, над

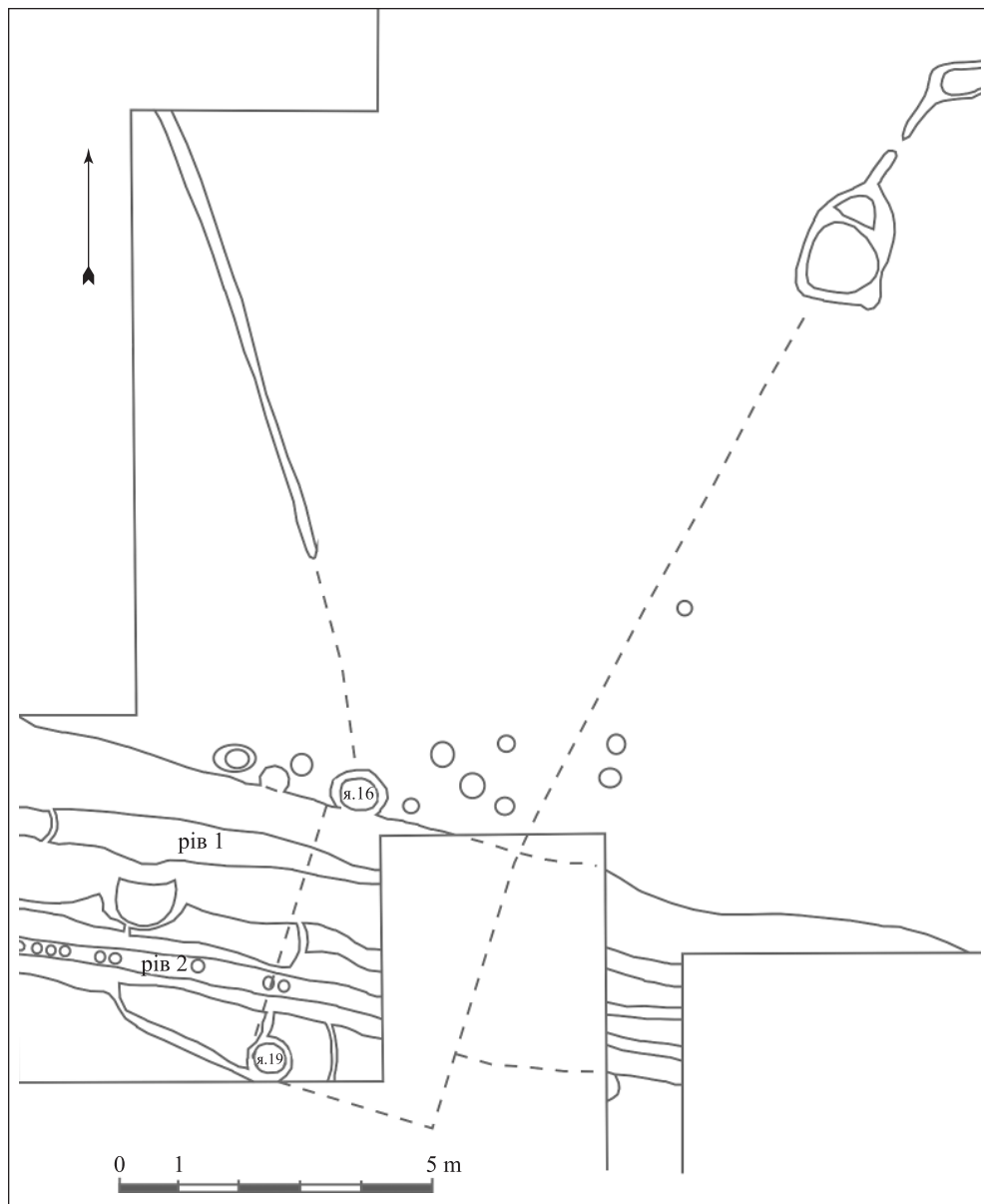

Рис. 17. План ділянки проїзду (розкоп № 1, 1999, 2000 рр.) кінця IX ст.

яким вона знаходиться. Між нижнім черенем та власне тілом печі, в її центрі, знаходиться шар сірого піску з включенням вугликів, який утримує подрібнені уламки від кількох горщиків. Навколо центру печі в цьому ж шарі зафіксована значна кількість кісток тварин (половинки щелеп та подрібнені кістки), що вмазувалися в черинь з метою підвищення тепловіддачі печі (Ситий, 2008, с. 115–119). З огляду на пропеченість шару в нижній частині тіла печі, вона стояла на якомусь дерев'яному помості на певній висоті, а під час пожежі впала.

З півдня від рову № 2 фіксується яма (№ 19) округлих обрисів (верхній діаметр 0,8 м, нижній – 0,5 м, глибина 0,7 м від рівня материка), що була основою для потужного стовпа, який вигорів під час пожежі. Ще одна яма овальної форми (№ 16) розташована з півночі від рову № 1 (розмірами 0,75 × 0,95 м у верхній частині, й 0,5 × 0,6 м – у нижній). Стінки ями у верхній частині пропечені внаслідок пожежі, тому не виникає сумнівів, що горілий прошарок над піччю, в ямах, і наявність вуликів під шаром руйнації печі (в рові № 1) є наслідком однієї пожежі.

Ці ями утворюють лінію, перпендикулярну до лінії ровів № 1 та № 2 і є західною межею споруди № 4. Наявність шарів пожежі під завалом печі (на дні ровика № 1) свідчить про те, що останній на час пожежі залишався порожнім і, ймовірно, перед пожежею був почищений. Тому залишки споруди № 4 та печі потрапляють на дно рову № 1; в той же час, рів № 2 був засипаний, і залишки споруди № 4 лише просідають у верхню частину його заповнення.

Знахідки зі споруди № 4 представлені двома уламками кістяного однобічного гребінця з бронзовими заклепками, уламком сланцевого оселка з борізками на поверхні, уламком залізної скоби, фрагментом бронзового кільця та фрагментами кераміки X ст. Судячи із залишків горілих прошарків, та враховуючи відстань між ямами № 16 та № 19, розмір споруди № 4 становив приблизно 4,5 × 4,5 м. Вона може бути інтерпретована як залишки проїздної брами городища з приміщенням для сторожі над ворітьми (Рис. 17). Його підлога спиралась на потужні стовпи, впущені в ями (№ 16 та № 19). Саме для обігріву цього приміщення і слугувала описана вище велика піч (Ситий, 2008, с. 115–119).

Знахідки з рову № 2 представлені залізним ножем, кістяною проколкою, обпиляним рогом, уламком обробленої кістки та уламком ковзана з кістки, а також нечисленними фрагментами посудин кінця IX – початку X ст.

Конструкція проїзду через оборонні споруди доповнюється двома рівчачками, що слугували основою двох огорож. Західний рівчачок має орієнтацію за лінією північний захід – південний схід і майже дотикається до північно-західного кута конструкції воріт. Східний рівчачок має орієнтацію північний схід – південний захід. Від нього фіксується лише окрема ділянка, але він, судячи з усього, мав доходити до північно-східного кута проїзду. Таким чином, простір перед брамою звужується з півночі на південь (у бік воріт). На обмеженому огорожами просторі знайдені як окремі вироби з кістки (ріг обпиляний, окремі пластини тощо), так і значна кількість кісток тварин. Конструкція укріплень та брами в цілому датується початком X ст.

У сезоні 2001 р. дослідження ровиків від оборонної лінії частоколу було продовжено в розкопі № 7, де фіксувалася ділянка укріплень, довжиною 24 м (разом з розкопами у сезоні 2000 р. досліджено 35 м довжини конструкції). Напрямок ровиків дещо відхиляється від лінії захід – схід до півдня, що пояснюється дугоподібною формою цієї оборонної конструкції, що майже доходить до східного краю мису, де була повністю зруйнована ерозією північного краю більш пізнього рову.

Відзначимо кілька цікавих знахідок: з верхнього заповнення ровиків походять паличкоподібне кресало з кільцем, частина лодійної заклепки, фрагмент астрагалу з насічками; з середнього і нижнього заповнення – залізний тордований браслет, кістяна проколка, половинка сверделеного астрагалу та велика залізна лопатка для

чистки вогнища з тордованою ручкою. Кераміка з нижніх шарів представлена виключно доманжетними формами вінець горщиків кінця IX – початку X ст. (Шарпата, 2007, с. 202–204; Козубова, 2008, с. 103–105).

Таким чином, можна дійти висновку, що перші давньоруські укріплення на городищі Коровель склалися з двох ліній – частоколу та ровика перед ним, які були збудовані від західного до східного країв мису зі слабо вигнутою назовні середньою частиною, що надавало укріпленням дещо округлих обрисів. Північна ділянка частоколу була значно довшою за південну, що пояснюється особливістю форми південної частини мису. Південна ділянка частоколу відокремлювала ділянку стрілки мису з похилими схилами і малоприсадною для забудови площею. Північна ділянка частоколу приблизно посередині ширини мису мала проїзду вежу з ворітьми та піднятим над нею на потужних стовпах приміщенням («сторожкою»), що опалювалося великою глинобитною піччю. До вежі вела дорога, обмежена із заходу та сходу легкою огорожею, що поступово звужувалась по мірі наближення до воріт. Невирішеним залишається питання наявності чи відсутності укріплень на схилах мису. Якщо уявити, що схили, заввишки 8–10 м, до того ж, зовсім не урвисті, були залишені відкритими – важко, навіть враховуючи стислі терміни спорудження укріплень: останні просто не мали б сенсу. На жаль, наступні неодноразові перебудови оборонних споруд та ерозія країв мису, що складається з піску, практично повністю стерли їхні сліди.

І все ж, на одній ділянці східного схилу тераси такі сліди вдалося зафіксувати. В розкопі № 17 стратиграфії, що фіксують розріз укріплень, містять прошарок сірого плямистого супіску з включенням вугликів, який західним краєм дотикається до ряду стовпових ямок, розташованих паралельно до східного краю тераси на відстані близько 5 м від переламу в бік заплави. Цей шар підстелений шаром сірокоричневого супіску, потужністю до 0,3 м, що спирається на материк. Стовпові ямки мають діаметр 0,1–0,2 м і глибину 0,3–0,4 м від рівня материка. Конструкції частоколу та воріт з північного боку мають виразні ознаки загибелі в пожежі.

Конструкції частоколу не вимагали великих затрат праці та часу на їх спорудження, але не були й надійними, що і призвело до швидкої загибелі цієї лінії в полум'ї військової пожежі. Власне, саму їх появу можна пояснити тільки одним: зайнявши стратегічно важливий пункт, яким є зазначений мис, прибульці не мали часу на розгортання масштабних будівельних робіт. Ймовірно, ситуація була настільки напруженою, що вимагала негайного спорудження будь-яких захисних споруд. І найпростішими з них (як за часом спорудження, так і за затратами праці) був частокіл з ровиком перед ним.

Безперечно, тимчасовий характер цих перших давньоруських оборонних споруд вимагав від мешканців городища подальшого його укріплення. Тому з внутрішнього боку від лінії частоколу викопується рів та будується нова, потужніша лінія оборони, що вимагала значно більшого часу на її побудову.

Вже згадана траншея № 4 (2006 р.) на стрілці мису з північного боку від північного ровика частоколу зафіксувала рів, шириною 17 м і глибиною 3,3 м від рівня материка. При цьому стратиграфічно простежено, що ровики частоколу були замиті ґрунтом до появи нового рову. Рів остаточно відрізав стрілку мису, яка в районі рову мала ширину близько 30–35 м (Моця, Коваленко, Непомнящих та ін.,

ф. експедицій, № 2006/18, с. 18–26). Грунт з рову був переміщений в бік площадки городища, що додало висоти його південній ділянці та зробило більш крутими його схили.

Південна стінка рову в траншеї № 4 плавно понижується до найглибшої точки і починає поступово підніматися в бік валу, але приблизно за 4 м від його дна плавний підйом стінки рову переривається западиною, ширина якої становить близько 2,0 м. Не виключено, що це – залишки більш раннього рову. Глибина його сягала 1,9 м, а ширина до відкопування нового рову могла становити на рівні материка до 7,0 м. Цей більш ранній рів (вірогідно, ще слов'янських часів) знаходився за 9,0 м північніше від конструкції південного частоколу, описаного вище. Стратиграфічні спостереження дозволяють упевнено стверджувати, що цей рів значною мірою був замитий грунтом. З шарів замиву походить ліпна кераміка волинцевських старожитностей VIII – початку IX ст., подібна до кераміки зі споруд, досліджених 1948 р. Д.І. Бліфельдом та 1993 р. Ф.О. Андрощуком. Усадка заповнення рову продовжувалася і після викопування на його місці нового, що і спричинило часткове просідання уламків горщиків X ст. до верхньої частини його заповнення. Протилежної (з боку поля) ділянки рову виявити досі не вдалося.

В розкопі № 1 (1998 р.), що розрізав укріплення напільного валу, виявлені сліди кількох частоколів з різною орієнтацією. Є кілька рівчачків з орієнтацією південний схід – північний захід, розташованих за 10–12 м від краю рову, та кілька рівчачків, орієнтованих майже за лінією схід–захід, за 8,0 м від краю рову. Стратиграфічно усі вони пробивають похований шар та залишки старого дерну і фіксуються на рівні першої пожежі. Регулярні реконструкції цієї ділянки оборонних споруд майже повністю знищили залишки укріплень попереднього часу (Коваленко, 1999, с. 36–41).

Відмінності в орієнтації та кількості рівчачків, у які встановлювалися вертикальні конструкції, дозволяють висловити думку про існування щонайменше однієї лінії оборони, що передували укріпленням давньоруського часу. Крім того, отриманий стратиграфічний матеріал на траншеї № 1 (1983 р.) та на розкопі № 1 (1998 р.) доповнив наші уявлення про існування ранньослов'янських і давньоруських укріплень. Зафіксований похований дерн в обох стратиграфіях (траншеї № 1 та розкопу № 1) був накритий пожежним прошарком. Пожежний прошарок і дерн, у свою чергу, були пробиті господарською спорудою кінця IX – початку X ст., від посаду кінця IX ст. (Моця, Коваленко, Сита та ін., ф. експедицій, № 2004/205, с. 11). Пожежний прошарок над дерном є результатом випалу під забудову ділянки місцевості на городищі, яка уже на кінець IX ст. поросла підліском та чагарником.

Скоріш за все, рів ранньослов'янського часу співпав з ровом давньоруських укріплень, оскільки під внутрішнім валом малого городища, майже впритул до краю його рову, в розкопі 1993 р. виявлено житло з ліпною керамікою волинцевських старожитностей (Андрощук, ф. експедицій, № 1993/84, с. 1–22). На користь цього свідчить і розташування ще одного житла цього періоду з півдня від напільного валу. Припущення про існування на мисі Коровель ранньослов'янського городища (кола волинцевських старожитностей) не змінює погляди на етапи розвитку пам'ятки. По-перше, це лише припущення, оскільки наявного матеріалу (датуючих знахідок і житлово-господарських комплексів, виявлених на практично повністю

розкопаній східній половині городища) явно замало для остаточних висновків. По-друге, навіть якщо це припущення вірне, між часом існування слов'янського городища і дружинного табору була певна перерва, про що свідчить замітість рову на стрілці мису та стратиграфія напільного валу.

На думку О.В. Сухобокова, волинцевські старожитності на Лівобережжі Дніпра датуються не пізніше кінця VIII – початку IX ст. Дослідник відкидає можливість того, що волинцевська культура є «підосною» роменської, вказуючи на ряд розбіжностей в топографії поселень та поховальних пам'ятках (Сухобоков, 1985, с. 113). Важливо зазначити, що на Шестовицькому археологічному комплексі культурних залишків роменської культури не виявлено. О.В. Григор'єв теж вказує на зникнення волинцевських матеріалів на Лівобережжі Дніпра у першій чверті IX ст., зазначаючи, що носії цієї культури починають організоване переселення на землі, підпорядковані Хазарському каганату, де ще деякий час фіксуються серед старожитностей салтівської культури, а потім і зовсім зникають в результаті швидкої асиміляції (Григор'єв, 2004, с. 25).

Водночас з великим ровом, що відрізав стрілку мису, з напільного боку був споруджений не менш потужний оборонний рубіж. Розкопами № 6 (2000 р.), № 7 (2001 р.) та № 8 (2008 р.) досліджувався рів, розташований за 6,0 м на південь від ровика № 2 (з частоколом) розкопу № 1 2000 р. На ділянці, наблизеній до середини ширини мису (розкоп № 6), рів, викопаний у суцільному шарі піску, має ширину близько 8,0 м і глибину до 3,0 м від рівня материка. Ближче до країв тераси ширина рову збільшується до 24 м і його глибина на виході сягає 7,0–8,0 м. Не можна виключати, що рів у районі розкопу № 6 був дещо вужчий, ніж на схід та захід від цієї ділянки. Скоріш за все, в районі розкопу № 6 чи поряд з його західною стінкою знаходились в'їзна брама та міст через рів, бо саме це місце розташоване навпроти воріт, зафіксованих у конструкції частоколу (розкоп № 1, 2000 р.) та проїзду через вал (розкоп № 9, 2003 р.). При цьому ерозія піщаного материка з часом збільшувала ширину рову та його глибину. Особливості материкового ґрунту були враховані мешканцями городища під час обладнання рову: південний схил рову (з боку укріплень) одразу був укріплений підпірною дерев'яною конструкцією, від якої виявлені залишки коричнево-го гумусу та стовпові ями, зафіксовані на значній глибині вздовж південного схилу рову. Південний край рову в розкопі № 6 орієнтований приблизно за лінією, перпендикулярній до країв тераси, а на ділянці, розташований на схід (розкоп № 8 (2002 р.) та розкоп № 2 (1998 р.) – дещо відхиляється до півдня. Подібна картина відзначена і в західному напрямку (залишки рову фіксуються в північно-західному куті розкопу 1993 р.). Западина цього рову і сьогодні добре помітна в західній частині городища, а на світлині П.І. Смолічева 1925 р. він взагалі фіксується досить чітко. Відстань між внутрішніми краями ровів на стрілці мису і напільного (за лінією південь – північ) становить 64 м. Саме на цьому просторі й розмістилися потужні укріплення та забудова городища. В розкопі № 6 (2000 р.) на південь від південного краю рову збереглися залишки розораного валу (ширина 6,0–7,0 м), обмеженого з внутрішнього боку ще одним ровом. Найглибші його ділянки сягають до 1,4 м. Внутрішній рів продовжується на захід у розкопі № 9 (2003 р.) й розкопі 1993 р. та на схід у розкопах № 2 (1948 р.), № 5 (2000 р.), № 4 (1999 р.), в північній частині розкопу 1946 р. (південно-східна ділянка городища). Майданчик, обмежений внутрішнім ровом, має

овалоподібну форму, шириною 40 м (за лінією північ–південь) та довжиною 65 м (за лінією захід–схід), тобто приблизно 0,25 га.

На дні внутрішнього рову в розкопі № 5 (2000 р.) зафіксовані сліди пожежі, розташовані безпосередньо на материковому дні рову. Стратиграфія східної стінки розкопу містить розріз внутрішнього краю валу, повздовжній розріз округлого в плані внутрішнього рову, а перпендикулярна бровка фіксує перекриття ровом котлован житла (споруда № 3, розкопи № 3, (1999 р.) та № 5 (2000 р.).

Заповнення внутрішнього рову, дослідженого на більш, ніж 65 м довжини, містило ряд знахідок, які дозволяють скласти уявлення про час його заповнення. Зокрема, в розкопі II 1948 р. на дні житла XII ст., біля печі було виявлено згаданий вище моливдовул логофета генікону Лева (Рис. 18), що, на думку В. Булгакової, датується в рамках 900–912 рр. (скоріш за все, після 907 р.). Знахідка зазначеної вислої печатки в житлі XII ст. є результатом перевідкладення більш ранніх культурних нашарувань під час будівництва споруди. Зі сходу та заходу до житла дотикаються дві ями з матеріалами X ст. Після робіт 2000 р. на розкопах №№ 5, 6 стало зрозуміло, що вказані ями є частками внутрішнього рову городища. Житло прорізало ділянку цього рову, і виявленна печатка на дні його котловану, скоріш за все, відноситься до нижньої частини заповнення внутрішнього рову, повністю не знищеного житлом (Рис. 19).

Але це не єдина річ візантійського походження, знайдена в заповненні внутрішнього рову. Під час досліджень на розкопі № 5 були виявлені п'ять уламків кругової посудини, вкритої світло-зеленою, зеленою, жовто-зеленою та жовтою поливою. Один із фрагментів з рову склеївся з уламком із заповнення споруди № 3 (2000 р.) та один – з уламком зі споруди № 5. Загалом, в розкопах 2000 р. було знайдено тринадцять дрібних уламків від керамічної чаші на круглomu піддоні. На двох уламках піддону є отвори чи фігурні прорізи. Кольорова гама поливи (від жовтого до зеленого) та перехідні відтінки дозволяють висловити припущення, що усі фрагменти відносяться до однієї керамічної чаші, яка і була графічно реконструйована (Рис. 20). Виявлення фрагментів полив'яної візантійської чаші підтверджують не випадковість місця знаходження моливдовула на дні внутрішнього рову – під житлом XII ст., а датування знахідок візантійського походження, як і об'єктів, де вони виявлені, відноситься до часу після 907–912 рр. Внутрішній рів, перекритий двома горілими прошарками на значній довжині, можна вважати закритим комплексом, заповнення якого сформувалося за досить короткий проміжок часу (це зумовлено особливостями культурного шару та материкової породи алювіального походження) (Сытый, Скороход, 2009, с. 220–221).

Крім того, із заповнення внутрішнього рову (розкоп № 5, 2000 р.) походять два уламки сланцевих оселків, два залізні ножі, невеличка кам'яна антропоморфна фі-

Рис. 18. Моливдовул логофета генікону Лева (900–912 рр.)

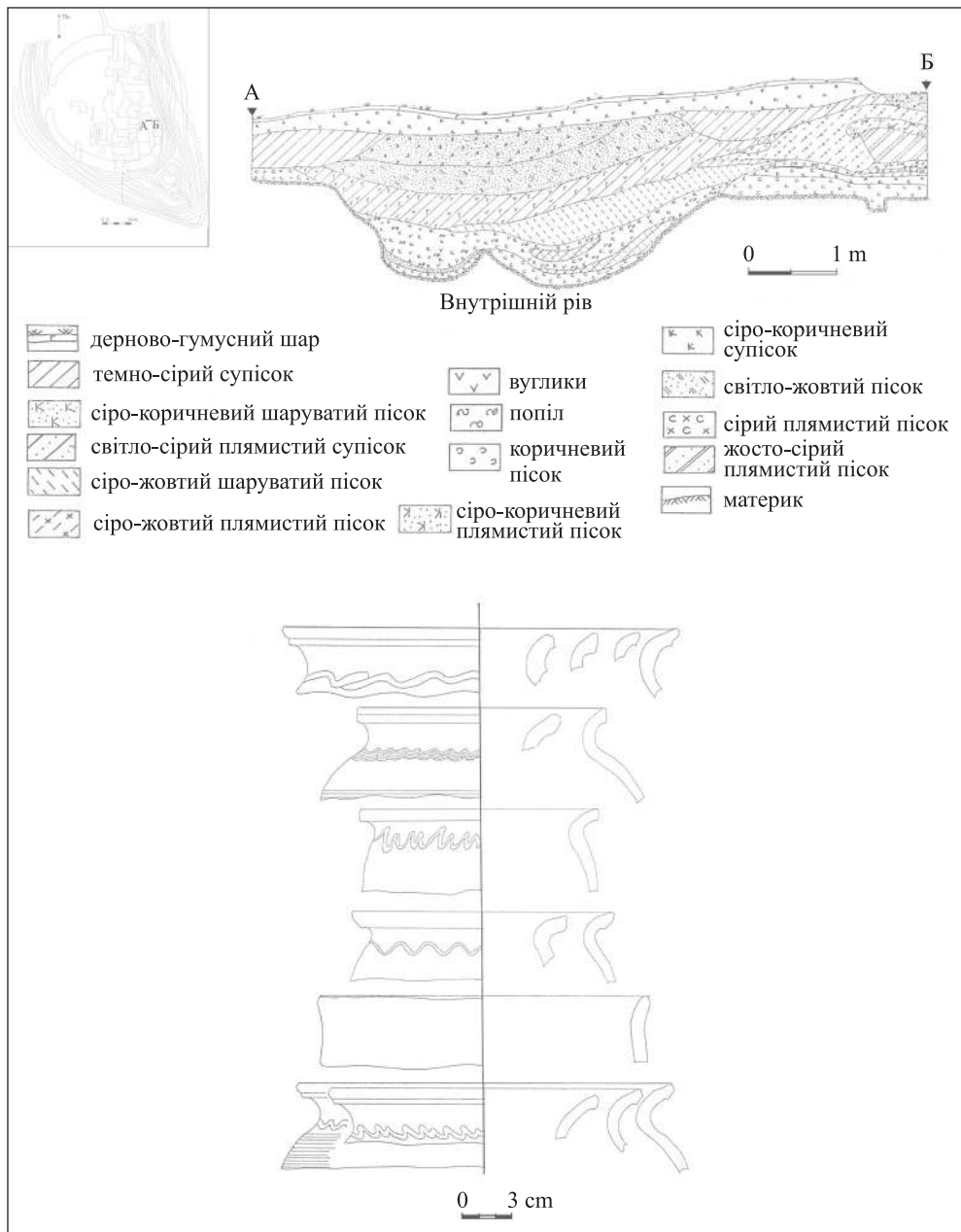

Рис. 19. Стратиграфія та кераміка із внутрішнього рову початку X ст.

гурка (шаха) (Рис. 100), бронзовий бубонець з одним прорізом, ціла та половинка вічкастих намистин. З рову походять також три вістря стріл (Рис. 21). Перше вістря маркує шар пожежі з включенням попелу і відноситься до типу 47 – ромбічні без упору (за типологією О.П. Медведєва), що були розповсюджені з VII до IX ст. на терито-

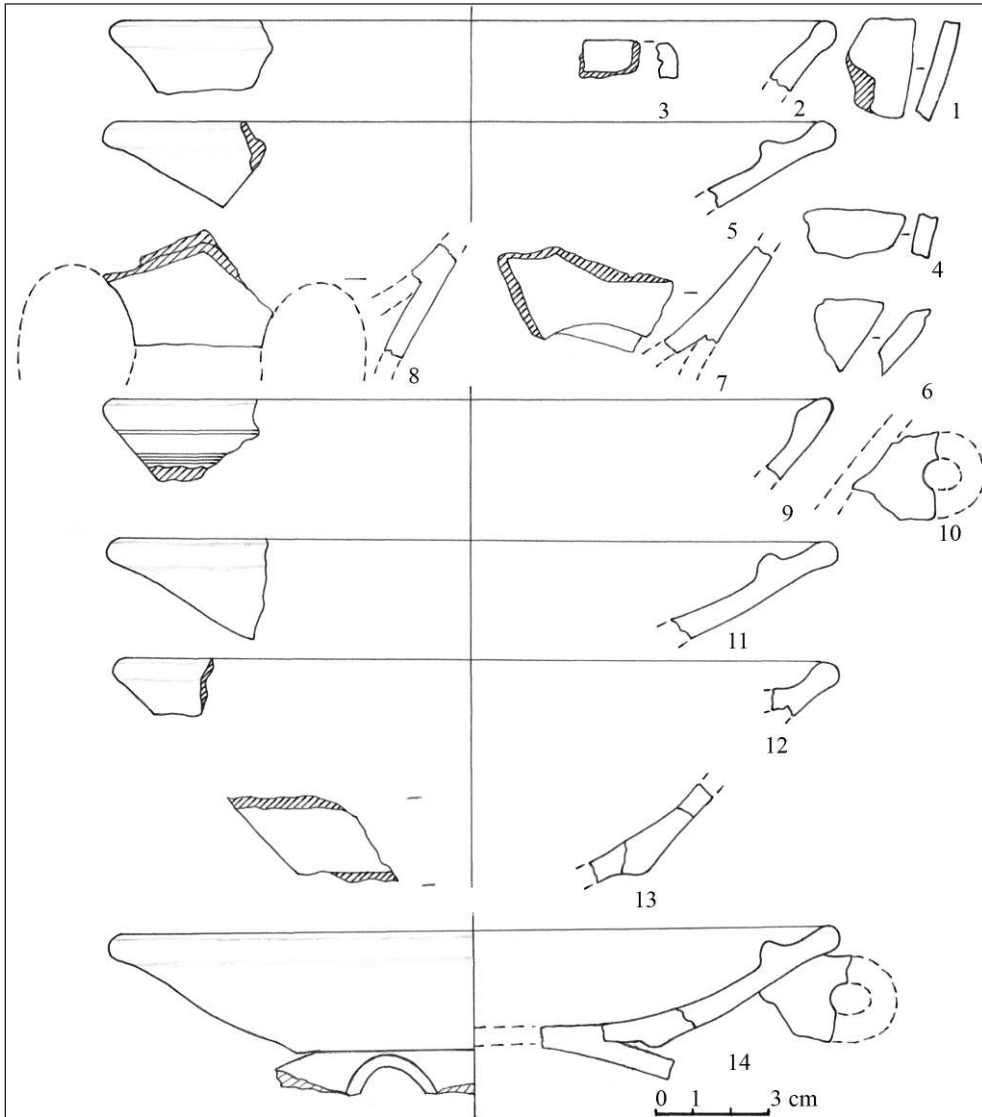

Рис. 20. Візантійська поливна чаша із внутрішнього рову початку X ст.

рії Північно-Східної Європи (Рис. 21: 6). Друге та третє вістря маркують шар пожежі, що відклався на дні рову. Вони належать до типу 41 – ромбовидні гньоздівського типу (Рис. 21: 4, 5). На думку О.П. Медведєва, подібні наконечники були широко розповсюджені з VII–IX ст. до середини XI ст. на території Східної Європи (Медведєв, 1966, с. 65, 68). На дні рову в шарах пожежі також знайдені: уламок кресала, залізна оковка із заклепкою (можливо, фрагмент оковки сагайдака) та п'ять уламків полив'яного візантійського посуду. Перший з них (з двох фрагментів) – вище рівня пожежі з попелом, другий та третій – в шарах пожежі з попелом, четвертий потрапив до заповнення споруди № 2 з нижньої частини рову (Сытый, Скороход, 2009, с. 220–222). Врахову-

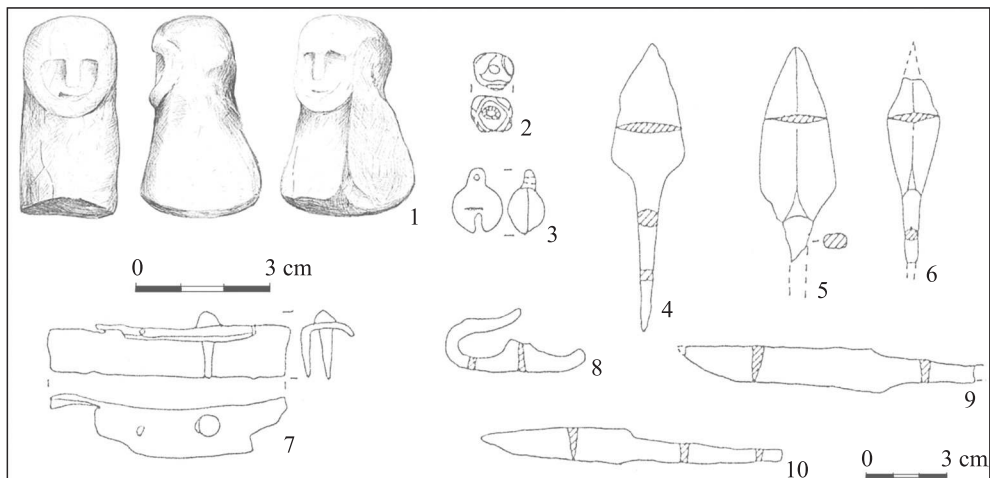

Рис. 21. Знахідки із внутрішнього рову початку X ст.

ючи, що пожежний прошарок лежить безпосередньо на дні внутрішнього рову, який ще навіть не почав замулюватися чи осипатися, ця спроба знищення нових укріплень на городищі відбулася практично відразу після їх спорудження.

Внутрішній рів городища, в свою чергу, прорізав заповнення котловану житла (споруда № 3, розкопу № 5, 2000 р.), в якому знайдена доманжетна кераміка кінця IX – початку X ст. (Рис. 22).

До часу пожежі, що відклалася на дні внутрішнього рову і знищила частокіл, відносяться залишки забудови, представлені видовженими котлованами споруд з уламками зруйнованих печей. Подібна забудова чітко фіксується в південній частині площадки городища. Це залишки будівель наземного типу, які мали лише окремі заглиблені в ґрунт ділянки. Забудова раннього періоду відрізняється від більш пізнього, для якого характерні квадратні котловани жител, подібні до забудови давньоруських міст X ст. Враховуючи наведені вище знахідки, пожежа відбулася незабаром після переможного походу 907 р. на Візантію. Літопис під 913 р. повідомляє, що після смерті Олега і початку правління в Києві Ігоря «... *деревляне затворишася от Игоря по Олгове смерти*». І вже наступного, 914 р. «...*иде Игорь на Деревляны, и победивья, и возложи на нь дань болии Олговы*» (Лаврентиевская летопись, 1962, стб. 42).

Про непокору лівобережного населення літописець не згадує, проте, враховуючи, що після смерті чи не кожного київського князя «добровільно об'єднані» слов'янські племена повставали (принаймі, до середини XI ст.), намагаючись позбавитись зверхності Києва, є підстави припускати, що і в даному випадку розігрувався той самий сценарій. Тим більше, що прагнення свободи підігрівало й бажання перерозподілити привезене з Візантії шестовицькими учасниками походу добро. В усякому разі, хронологічно обидві події практично співпадають у часі.

Конструкції північної ділянки укріплень малого (чи внутрішнього) городища досліджувалися в розкопах 1993 р, № 6 (2000 р.) та № 9 (2003 р.). Вал, майже повністю розораний, займає простір між південним краєм зовнішнього і північним краєм вну-

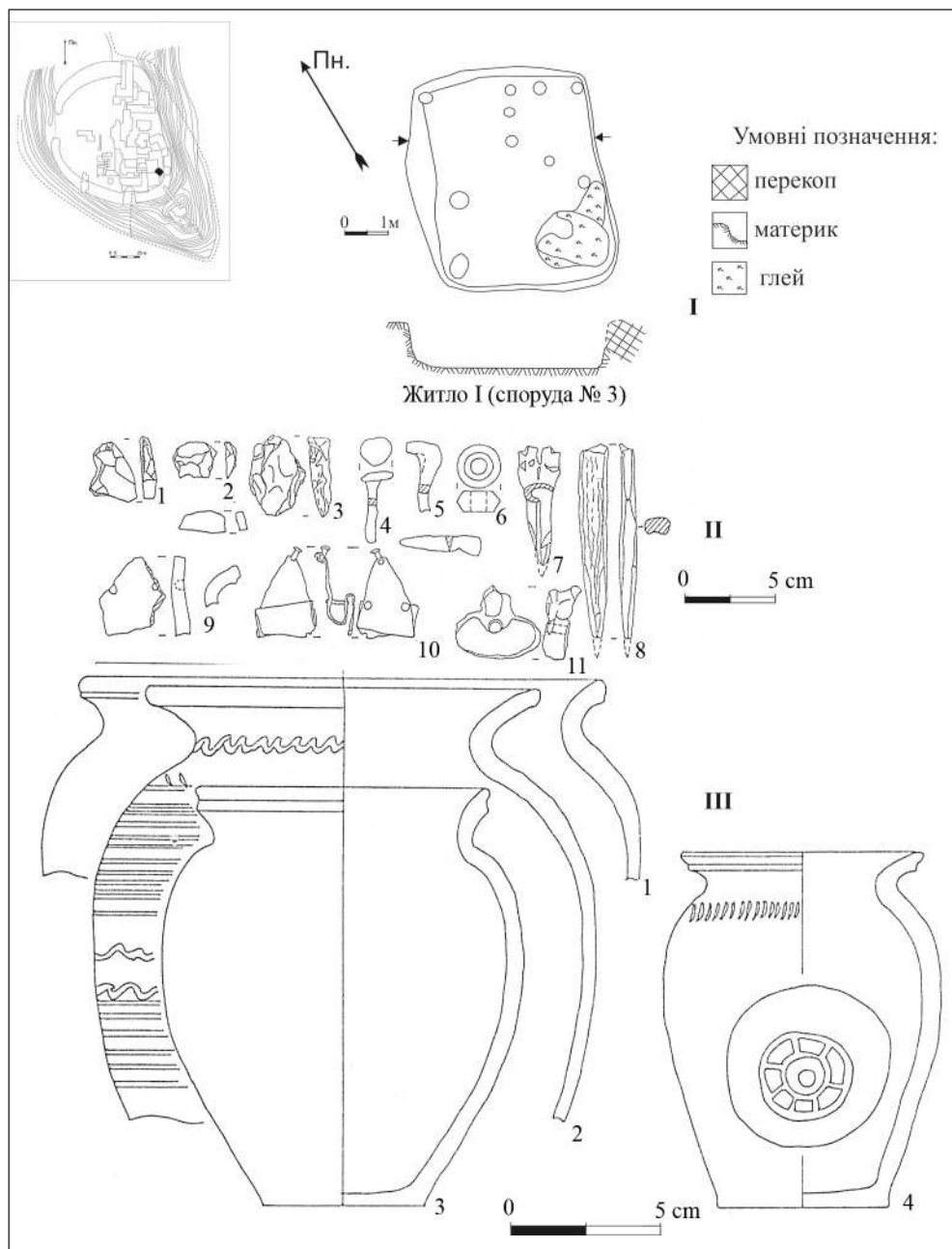

Рис. 22. План та знахідки з житла I на городищі
 Експлікація:
 I – план та розріз житла I; II – знахідки; III – кераміка

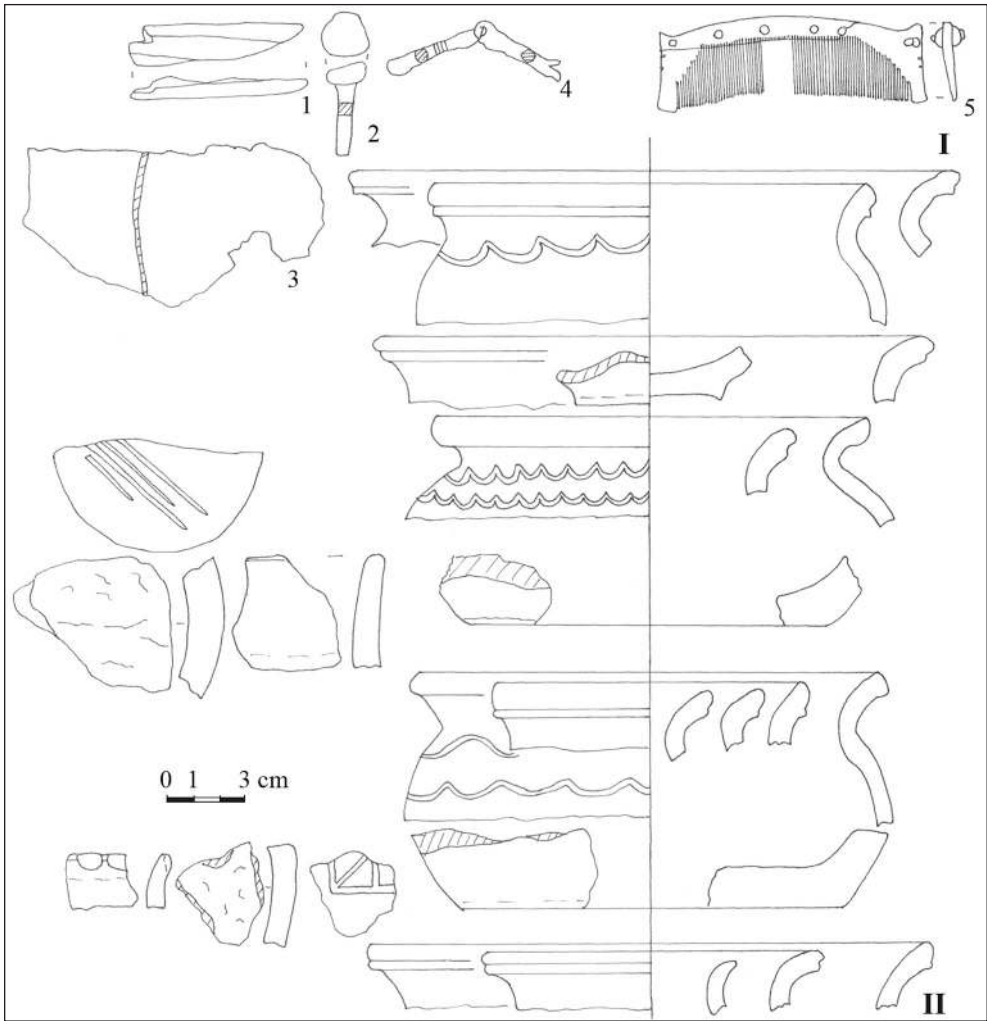

Рис. 23. Знахідки та кераміка з конструкції проїзду першої половини X ст. у розкопі № 9

трішнього ровів і розміщується в рамках смуги, завширшки 6,5–8,0 м. При цьому, по зовнішньому краю валу частина простору між валом та ровом відводилася під берму. Ширину останньої можна визначити за матеріалами розкопу № 2 (1998 р.), в якому зафіксовано рівчачок, 0,3–0,4 м завширшки, паралельний до краю рову і розташований на відстані 0,2 (біля краю тераси) – 1,1 м (далі, вглиб тераси) вздовж рову. Саме відстань в 1,0–1,5 м (з урахуванням ерозії краю рову) і слід вважати шириною берми (Моця, Коваленко, Ситий, ф. експедицій, № 1998/84, с. 32–39).

В розкопі № 13 (2005 р.) над рівнем материка фіксувалися кліті, засипані материковим піском (Рис. 83), що мали підтрапецієподібну форму, розмірами 2,0 – 2,2 × 2,0 м (Коваленко, Моця, Ситий, 2006, с. 18–25). Розкоп знаходився в місці повороту напрямку укріплень, що і пояснює підтрапецієподібну форму та різну довжину сторін клітей. У східній стінці розкопу знаходяться лінзи, котрі дозволяють ви-

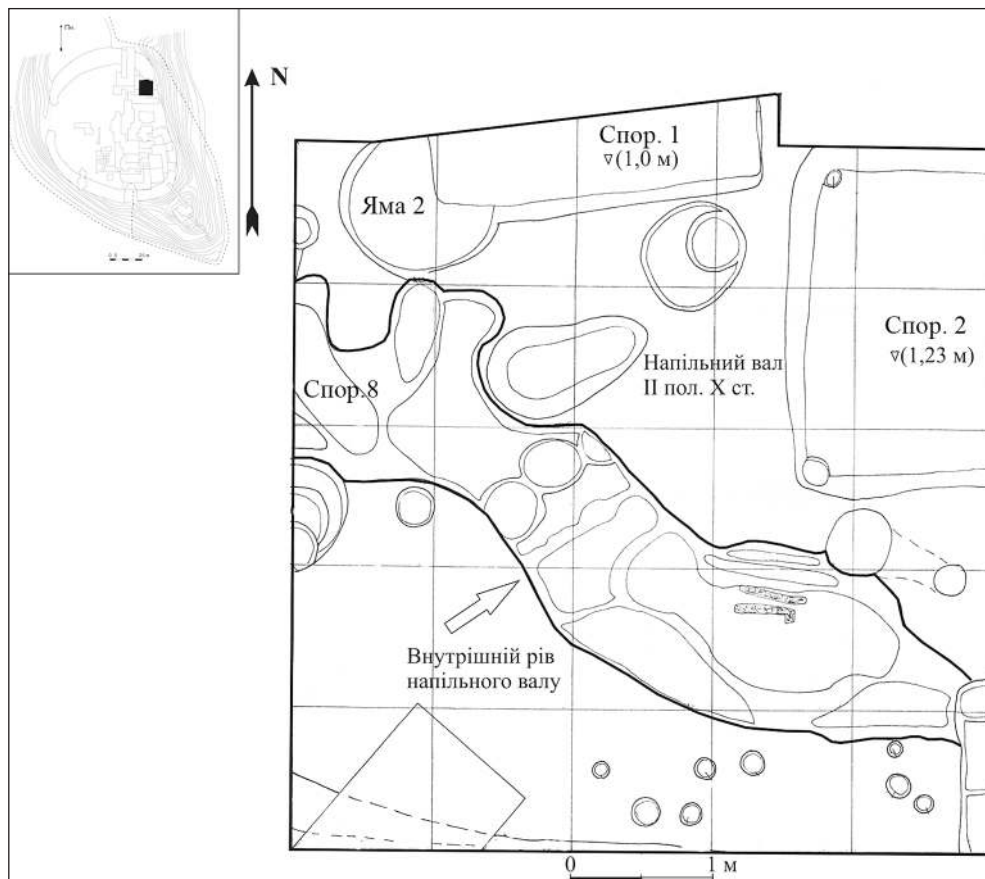

Рис. 24. Споруди №№ 1, 2 під напільним валом городища другої половини X ст.

словити припущення, що за межі клітей, у бік схилу тераси, були випущені кінці поперечних деревин зрубу. Якщо це припущення вірне, то верхня частина схилу тераси могла мати дерев'яну конструкцію, подібну до укріплень схилу рову, яка для стійкості була перев'язана з конструкціями клітей. Зазначимо також, що зовнішня стінка кліті знаходиться на відстані в 1 м від переламу материкового краю тераси. Цей простір також слід вважати за берму, а її основою могли бути залишки дерев'яних кінців зрубу.

На відстані 1,0–2,0 м від зовнішнього краю внутрішнього рову досліджений рівчачок, шириною 0,2–0,3 м, у дні якого фіксуються ямки від зігрітих вертикально поставлених деревин. Така конструкція відзначена в розкопах 1993 р., № 9 (2003 р.), № 6 (2000 р.) та в північно-східному куті розкопу № 5 (2000 р.). У розкопі № 5 рівчачок від вертикально поставлених деревин знаходиться за 0,9 м від краю внутрішнього рову. В розкопі № 13 (2005 р.) фіксуються ямки від вертикальної конструкції, яка одним боком дотикалася до валу, а іншим – до внутрішнього рову.

В розкопі № 9 (2003 р.) простежується розрив у тілі насипу валу; на цій ділянці відсутній і внутрішній рів (Коваленко, Моця, Ситий, 2005, с. 233–234). Це може

свідчити про існування саме тут проїзду через вал. На користь цього побіжно свідчить і той факт, що саме тут і проходить дорога на городище з території посаду (з півночі), що традиційно пролягала через напільний в'їзд. Сучасний стан збереженості зазначеної ділянки валу не дозволяє більш детально охарактеризувати особливості облаштування проїзду. Можливо, тут стояла дерев'яна вежа з шириною проїзду біля 3,0 м, що в цілому відповідає розмірам подібних конструкцій зазначеної доби (Рис. 23).

За 45 м північніше валу внутрішнього городища (з напільного боку) фіксуються рештки ще однієї смуги укріплень, що також неодноразово перебудовувалися. Як і вище описані фортифікаційні споруди, вони також датуються в межах X ст., а відсутність знахідок з вузькими датами тривалий час ускладнювала спроби з'ясувати етапність різних ліній укріплень на городищі чи підтвердити їхню синхронність. Проте стратиграфічні спостереження дозволяють все ж зробити певні висновки.

Зокрема, під насипом напільного валу зовнішнього городища в розкопі № 10 (2003 р.) частково досліджені два котловани підквадратної форми (споруди №№ 1, 2), що, судячи з форми та розмірів, були житлами кінця IX – першої половини X ст. (Рис. 24). Окрім численних уламків кераміки, оселків та ряду маловиразних залізних предметів, із заповнення споруди № 2 походить кістяне вістря із зображенням голови дракона із отвором у пащі (Рис. 25: 4). Подібні вістря знайдені в 5 курганах шестовицького могильника (№№ 24, 46, 61/4, 84 та 141 за Д.І. Бліфельдом). Усі вони належать до дружинних поховань з конем, здійснених за обрядом кремації на місці (окрім поховання № 61/4, здійсненого за обрядом інгумації) (Бліфельд, 1977, с. 86–87), що, на думку, Ф.О. Андрощука, датуються 900–950 рр. (Андрощук, 1999, с. 120), і, таким чином, підтверджують дату спорудження напільного валу зовнішнього городища: середина – друга половина X ст. На час існування споруд № 1 та № 2 вони знаходилися на північ від валу внутрішнього городища, тобто фактично на території його посаду.

Конструкції напільного валу зовнішнього городища досліджувалися 1983 р. (траншея № 1, 4,0× 20 м) та 1998 р. (розкоп № 1 1998 р). Вона була закладена майже впритул до стародавнього в'їзду на городище з напільного боку, там, де, вірогідно, розташовувалась центральна в'їзна брама.

Враховуючи складну багаторядну систему природних перепон, що оточували городище з боку заплави, саме північний напрямок був, вірогідно, найбільш вразливим під час нападу (Рис. 80; 81). Не випадково, саме на цій ділянці досліджень було виділено 8 будівельних горизонтів – свідчень численних перебудов укріплень, що набагато гірше фіксуються в інших місцях. Кожна така перебудова супроводжувалась нівелюванням решток пошкоджених ледь не до материка конструкцій брами та спорудженням нових, що заповнювались ґрунтом, взятим безпосередньо поряд. Внаслідок цього, в заповненні дерев'яних конструкцій брами був зібраний матеріал різних епох – від слов'янської доби до XII ст., що і спричинило свого часу помилкове датування спорудження всього напільного валу.

Проте вже роботи 1998 р. (розкоп № 1) виявили в тілі напільного валу зовнішнього городища сліди досить складних конструкцій, типу двох каркасно-плотових стін, розташованих на відстані близько 3,0 м одна від одної, причому, кожна з них мала подвійний контур (відстань між цими стінами становить 0,3–0,5 м) (Ковален-

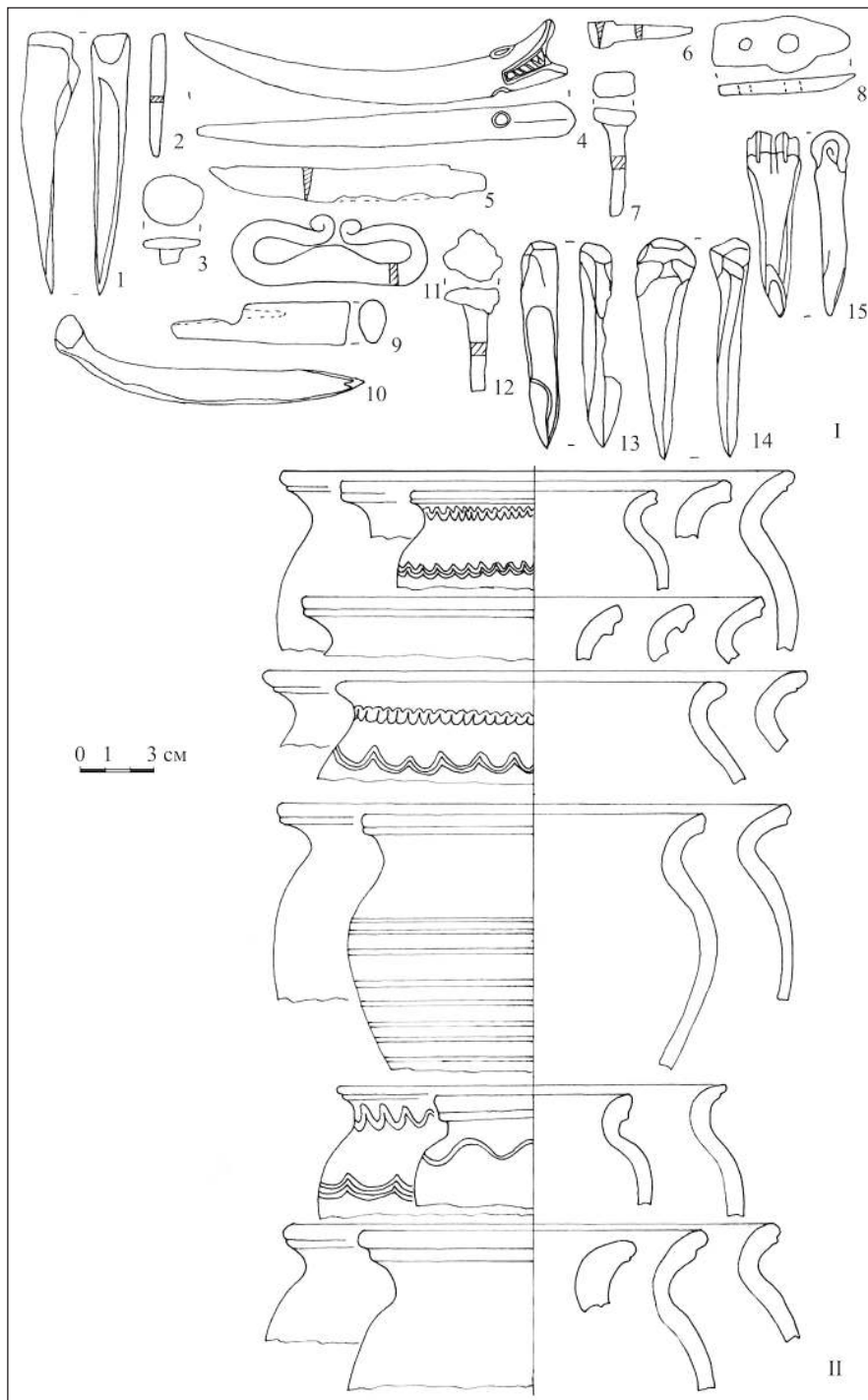

Рис. 25. Знахідки та кераміка зі споруди № 2 (розкоп № 10, 2003 р.)

Експлікація:

I – знахідки: 1, 4, 9, 10, 13–15 – кістка; 2, 3, 5, 6–8, 11, 12 – залізо; II – кераміка

ко, 1999, с. 36–41). Поряд із ямками від невеличких кілочків плотової конструкції, розташованими на відстані 0,08–0,20 м одна від одної, через кожні 2,0–2,5 м у складі цих конструкцій зафіксовані ямки від більш потужних стовпів, діаметром 0,3–0,5 м. Враховуючи, що вал насипався із сипучого піщаного ґрунту, присутність у його тілі подібних посилюючих конструкцій була необхідною. Можливо, вони додатково скріплювалися й певними горизонтальними зв'язками. Виходячи із розташування та кількості стовпових ямок, не виключено, що із внутрішнього боку валу вони підсилювалися додатково ще якимись захисними спорудами (типу літописного «столпія» чи додаткових зрубів-городень). З напільного боку ширина укріплення сягає 10–12 м при висоті до 2,0 м.

Перед напільним валом зовнішнього городища з півночі проходив рів, параметри якого були зафіксовані в ході робіт 1998 р.: ширина близько 12 м при можливій глибині до 3,0 м. Як і в системі укріплень внутрішнього (малого) городища, з боку майданчика до його підніжжя прилягав т. зв. «внутрішній рів», зафіксований в розкопах 1998, 2001 та 2003 рр. Фактично він і в цьому випадку являв собою низку окремих ям, завширшки до 2,4 м і завглибшки до 1,2 м, викопаних безсистемно, з метою швидкого отримання ґрунту для підсипки тіла валу. Цей «внутрішній рів» відсутній на ділянці, що знаходиться перед ймовірним в'їздом на городище і, таким чином, є додатковим аргументом на користь його розташування саме тут. У подальшому ця ділянка оборонних споруд, як найбільш вразлива, в ході численних штурмів городища неодноразово перебудовувалась і реконструювалась, аж до появи в тілі напільного валу в XII ст. типової для цієї доби системи взаємопов'язаних городень і клітей, причому останні, судячи з деяких спостережень, могли бути щонайменше двоповерховими.

Подальша доля напільної лінії укріплень внутрішнього городища вимагає перегляду. Якщо наші припущення про час спорудження напільних смуг укріплень внутрішнього (початок – перша половина X ст.) і зовнішнього (середина – друга половина X ст.) городища вірні, то після розширення площі майданчика рови внутрішньої лінії ставали не просто зайвими, а й створювали загрозу відносно легкого проникнення штурмуючих по дну цих ровів, що виходили на обидва схили мису, практично в центр городища. Відтак, ця смуга ровів мала бути засипана, а ті місця, де вони виходили на край тераси, додатково укріплені дерево-земляними конструкціями. Одна з таких ділянок досліджувалася в розкопі № 7 (2001 р.), де рештки валу другої половини X ст. перекривають старий рів (малого чи внутрішнього городища).

Відкритим залишається питання про причини розширення (майже вдвічі) площі шестовицького городища. Як засвідчують плани, його забудову практично на усіх етапах існування навряд чи можна вважати інтенсивною чи навіть щільною: тут на кожному хронологічному етапі водночас співіснувало (з урахуванням нерозкопаної західної частини) до семи жител.

На стрілці мису після викопування рову, конструкції частоколу та ровика біля нього проіснувала певний період. Сліди пожежі частоколу (як і з північного боку городища) не зафіксовані, але навряд чи ця конструкція могла проіснувати досить тривалий час.

Під час дослідження стрілки мису фіксувалися шматки глиняної обмазки та піщини, що супроводжувалися керамікою першої третини XI ст. Як з'ясувалося під

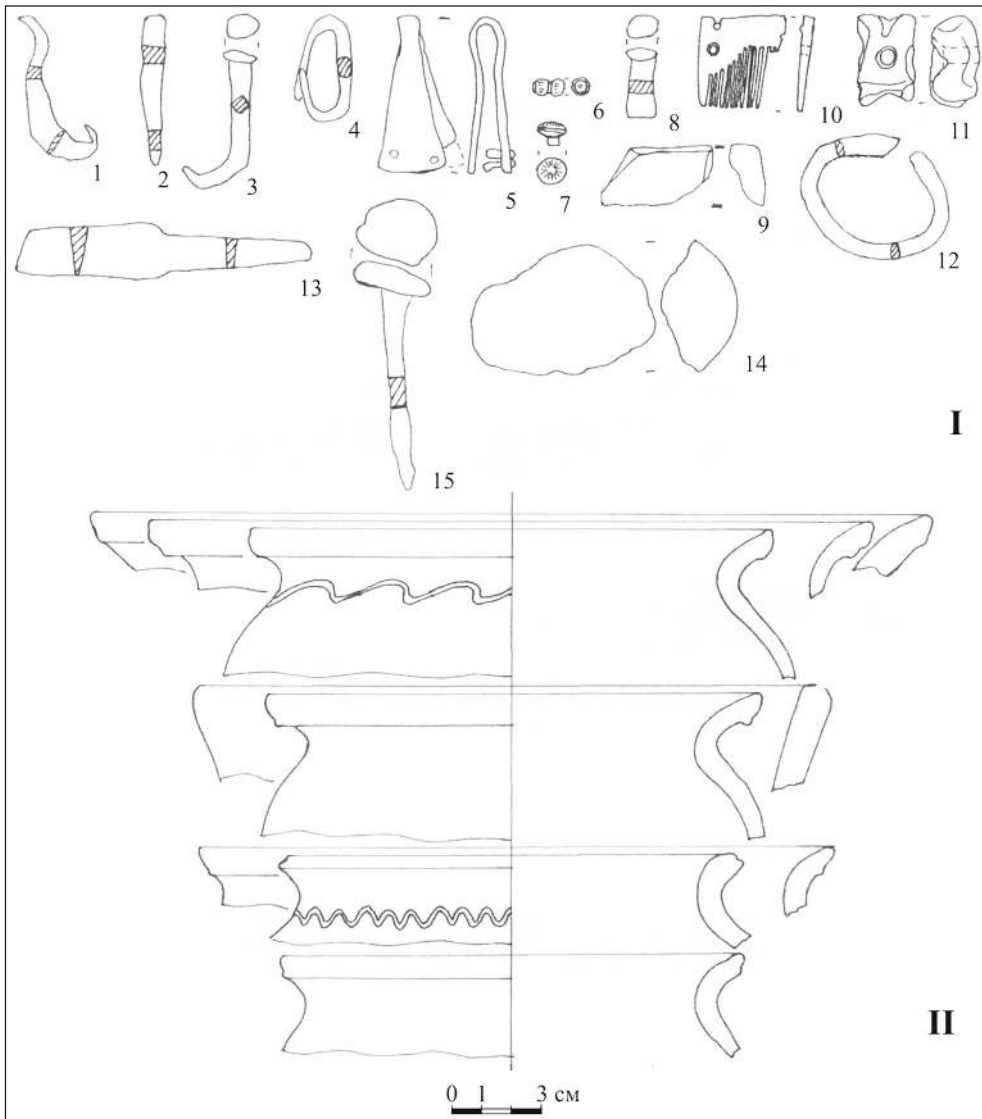

Рис. 26. Кераміка та знахідки із внутрішнього рову напільного валу середини X ст.

Експлікація:

I – знахідки: 1–5, 12–15 – залізо; 6 – скло; 7 – бронза; 8 – свинець; 9, 14 – камінь;
10, 11 – кістка. II – кераміка

час подальших досліджень, на місці вже не існуючого частоколу наприкінці X – на початку XI ст. існувала наземна споруда, від якої збереглися залишки двох глинобитних печей. Ділянка, на якій збудовано наземну споруду, нерівна (понижується на південь і має нахил на захід та схід), тому, скоріш за все, споруду було поставлено на вкопані вертикальні стовпи (чи взагалі вона мала конструкцію з вертикально встановлених деревин). На нашу думку, на стрілці було збудовано оборонну башту, котра дозволяла контролювати підступи до городища з півдня та здійснювати

контроль за руслом р. Десна, що протікала безпосередньо під стінами городища. Наявність вугликів та обпаленої обмазки вказують на загибель споруди у вирі подій першої третини XI ст. (Бондар, 2008, с. 29–31).

В першій половині XI ст. (за часів Мстислава Володимировича) пам'ятка переживає нову військову катастрофу: потужний (до 0,2 м) горілий прошарок зафіксовано на зовнішньому схилі валу з напільного боку. Ця пожежа знищила городище, посад і значно скоротила забудовані площі на подолі. Відродження життя відбулося на терасі наприкінці XI ст., але вже ніколи не набуло такого розмаху, як у попередній період.

Аналіз подальших перебудов оборонних споруд городища (середина XI – середина XIII ст.) виходить за хронологічні рамки нашого дослідження; до того ж, вони досить детально розглянуті у ряді публікацій (Коваленко, 1999, с. 32–43; 2005, с. 40–41; Коваленко, Моця, Сытый, 2003, с. 51–83; Коваленко, Ситий, 2004, с. 37–43).

Житлова та господарська забудова на городищі

Забудова городища Коровель у кінці IX – на початку XI ст. представлена, в основному, житловими комплексами і невеликою кількістю господарських ям, що біля них розмішувалися. Відомо, що житло – найважливіший елемент матеріальної культури і являє собою штучно створений і специфічно організований простір, ізольований від природного середовища і поистосований людиною для життєдіяльності (Черных, 1994, с. 50).

Із 14 досліджених жител, 5 відносяться до волинцевського часу VIII – початку IX ст., 2 до – XII–XIII ст. і 7 – до кінця IX – XI ст. Вони виявлені в різних частинах майданчика городища та різняться за своїми конструктивними особливостями і станом збереженості. Археологічно, в умовах «сухого» культурного шару, що присутній на більшості пам'яток європейського лісостепу, зберігаються лише нижні, заглиблені частини споруд, тому житлові споруди IX–XI ст. на Шестовицькому археологічному комплексі в більшості представлені котлованами підклітів квадратної та прямокутної форми, заглиблені більш ніж на 1,0 м в материк, в яких знаходиться опалювальний пристрій у вигляді глинобитної печі. Найбільш складними для інтерпретації є наземні споруди, до яких відносяться житла кінця IX – початку X ст., що не мають заглибленої частини. Їх основними ознаками являються залишки опалювальних пристроїв у вигляді глинобитних пічок, в деяких випадках з передпічними ямами. Слідами наземної частини таких жител можуть слугувати розміщені поряд стовпові ями та ровики. Спробуємо детально розглянути кожний з житлових комплексів кінця IX – початку XI ст., що були досліджені на городищі протягом 1948, 1998–2008 рр.

Житло I (споруда № 3) розташоване у східній частині майданчика і було досліджено у розкопі № 3 1999 р. та № 5, 2000 р. (Моця, Коваленко, Овчаров та ін., ф. експедицій, № 1999/111, с. 12–13; Моця, Коваленко, Овчаров та ін., ф. експедицій, № 2000/149, с. 32–34). Житло підпрямокутної в плані форми розмірами 4,5 × 5,4 м, заглиблене в материк на 1,2 м. Довгою віссю споруда орієнтована за лінією південь–північ з відхиленням на 34 ° до сходу. У східній частині заповнення споруди прорізане внутрішнім ровом городища.

В південно-східному куті житла розташована піч, повернута челюстями в західному напрямку. Піч овальна в плані і була поставлена впритул до південної та східної стінок котловану споруди, а за час свого існування зазнала докорінної перебудови. Спочатку була зроблена піч з діаметром череня близько 1,0 м. Потім вона була зруйнована і зроблена нова, з черенем овальної форми (розміром 0,7 × 0,8 м). При цьому, в ямі, що утворилася в центральній частині старого череня, фіксується перепалений пісок, змішаний з попелом та кальцинованими кістками, по поверхні якого іде шар вугликів, перекритий пошкодженим (зруйнованим) черенем верхньої печі. Товщина стін нової печі – 0,3–0,6 м, що пропалені на 0,05 м. Висота стін, що збереглася, сягає 0,25 м від рівня череня. Збереглися також залишки каркасу другої печі у вигляді невеликих (діаметром 0,04–0,08 м) ямок глибиною до 0,14 м. Можливо, частина ямок (навколо ямок каркасу другої печі) належить до каркасу першої, що мала значно більші розміри. Із заповнення походить шиферне пряслице, що не було у використанні (Моця, Коваленко, Овчаров та ін., ф. експедицій, № 2000/149, с. 32–34).

Із заповнення котловану житла походять: 3 уламки кременю, 2 уламки цвяхів, 2 кістяні проколки, уламок стінки візантійської полив'яної посудини, частина леза ножа, просвердлена кістка та фрагмент бронзового окуття дерев'яного предмету з 3 заклепками. Кераміка з нижніх шарів споруди представлена виключно доманжетними формами кінця IX – початку X ст. та кількома фрагментами ліпних посудин. На печі в кутку житла зафіксований розвал кількох горщиків та велика кількість кісток тварин (Рис. 22).

Від конструкції стін житла I зафіксовані стовпові ямки в кутах котловану та посередині довжини західної, північної та східної стінок, що вказує на стовпову конструкцію побудови стін. Кілька стовпових ям фіксується і в долівці споруди, але вони значно менші і не такі глибокі, як кутові, що мають діаметр до 0,35 м і глибину до 0,7 м. Наявність стовпової ямки посередині довжини західної стінки дозволяє припускати думки, що вхід до споруди був зроблений навпроти устя печі в західній стінці, ближче до її південного кута (Моця, Коваленко, Овчаров та ін., ф. експедицій, № 2000/149, с. 33).

Можна зробити висновок, що житло, межі існування якого визначаються знахідками ранньокругових посудин з вінцями доманжетних типів та шиферним пряслицем, було зведено на майданчику до спорудження першого валу та відкопування внутрішнього рову у кінці IX ст.

Житло II (споруда № 5) досліджене у східній частині майданчика городища в розкопі № 5 у 2000 р. Воно розташоване на відстані 4,5 м від західного краю внутрішнього рову. Орієнтація стін житла паралельна найближчій ділянці рову. Це дозволяє співставляти в часі існування споруди та рову і вимагає опису споруди в одному блоці з описом внутрішнього рову.

Залишки житла являють собою овальний в плані котлован (1,5 × 2,0 м), довгою віссю орієнтований за лінією південний схід – північний захід. В розкопі фіксується лише заглиблена частина будівлі; залишки наземної частини знищені під час насипки валу в середині XII ст. Стінки котловану похилі, дно прогнуте до середини. Глибина котловану 0,85 м від рівня материка. Через залишки лише заглибленої частини від будівлі, повні її розміри реконструювати не вдалося (Моця, Коваленко, Овчаров та ін., ф. експедицій, № 2000/149, с. 30–31).

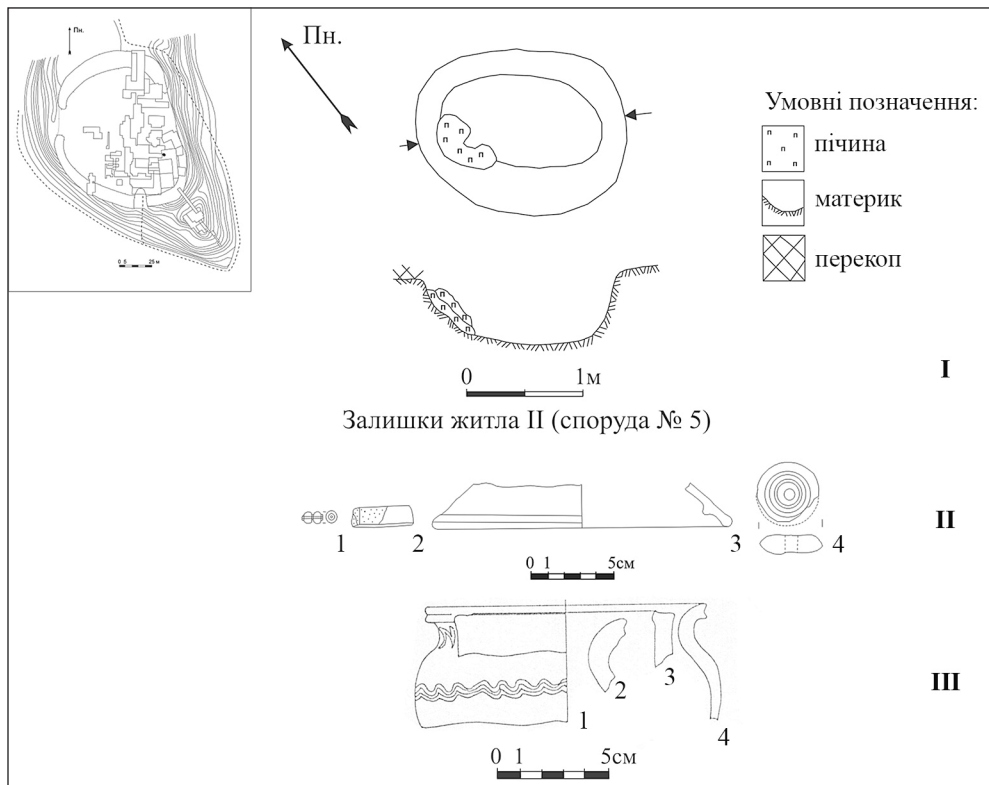

Рис. 27. План та знахідки з житла II на городищі

Експлікація:

I – план та розріз залишків житла II; II – знахідки; III – кераміка

З котловану походять знахідки: уламок оселка з двокольорового сланцю, на-мистина, уламок візантійської полив'яної посудини та пряслице з вапняку, з кон-центричними колами на поверхні з обох боків. Кераміка представлена уламками кругового посуду початку X ст. та декількома уламками ліпного. Залишки цього житла представлені лише заглибленою частиною споруди, тоді як основна кон-струкція була наземною (Рис. 27).

Житло III (споруда № 6, досліджувана 2007 р.) заходить північно-східним кра-єм в розкоп № 14 (2005 р.) і стикується зі східною частиною котловану житла VI (споруди 1, 2005 р.). Пляма споруди на рівні материка має строкате заповнення і частково перекрита в південно-західному куті котлованом більш пізньої споруди, що примикала зі сходу. Верхні шари заповнення житла перекриті верхнім краєм заповнення споруди № 4 (розкоп № 14 2006 р.). В шарах, що відносяться до житла фіксується шар глею з пічиною, потужністю до 0,25 м. Котлован на рівні материка має підпрямокутну форму, розмірами 2,3 × 4,0 м, і орієнтований довгою сторо-ною за лінією південний захід – північний схід. На глибині 0,3–0,6 м котлован звужується до розмірів 1,1 (з півдня) – 1,75 × 4,00 м. Дно котловану сягає глибини 1,15–1,20 м. Північно-східна частину котловану по дну розширена.

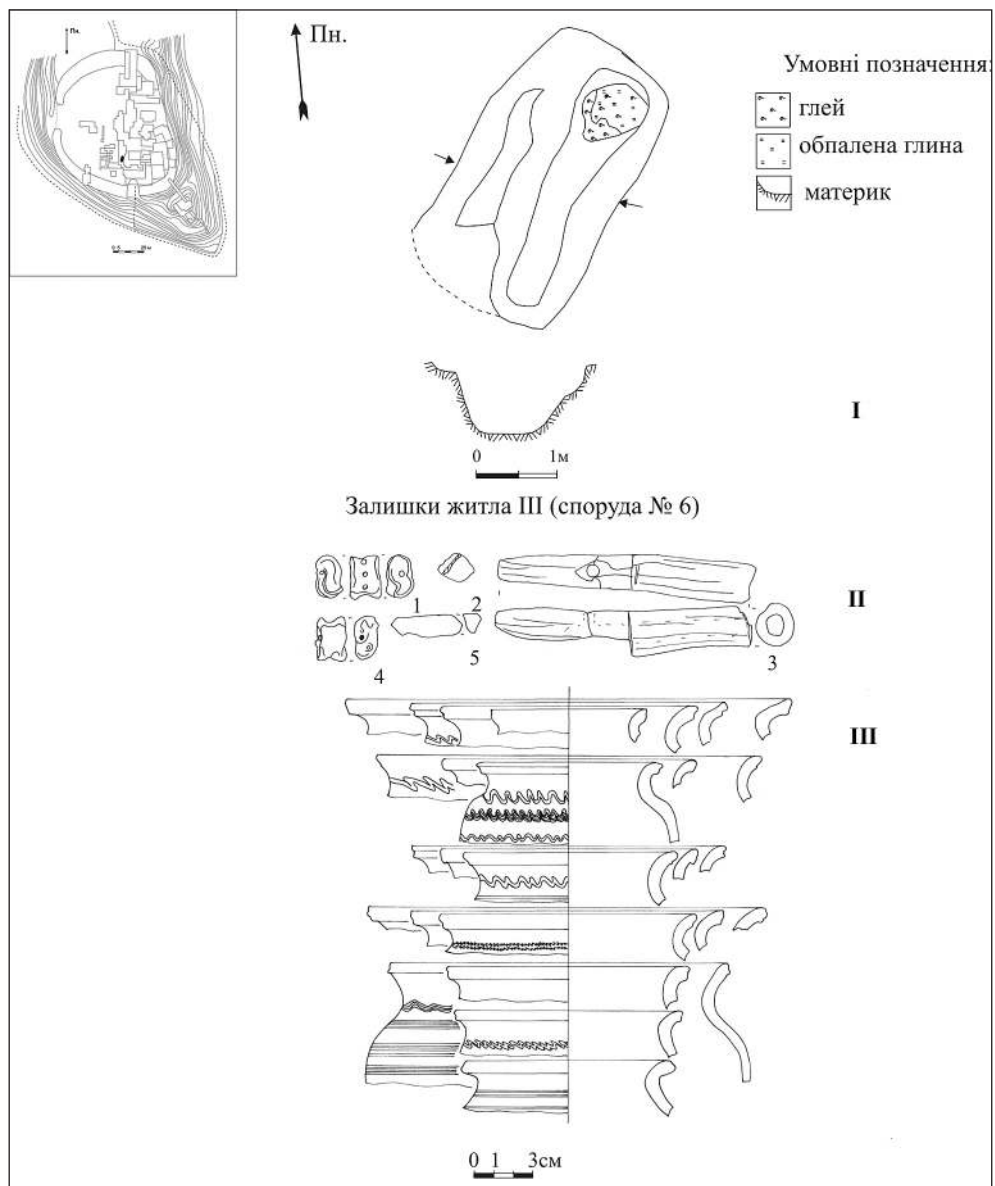

Рис. 28. Залишки житла III на городищі

Експлікація:

I – план та розріз; II – знахідки; III – кераміка

В північно-східній частині котловану на глибині 0,05 м від рівня материка було зафіксовано черинь із обпаленої глини, діаметром 0,7 м, по краях оконтурений шаром глею (розкоп № 14 2006 р.) – рештки стін печі. В південній частині споруди, у верхній шарах заповнення, досліджено розвал тіла печі у вигляді масиву глею з включенням печини, розмірами 0,6 × 1,5 м.

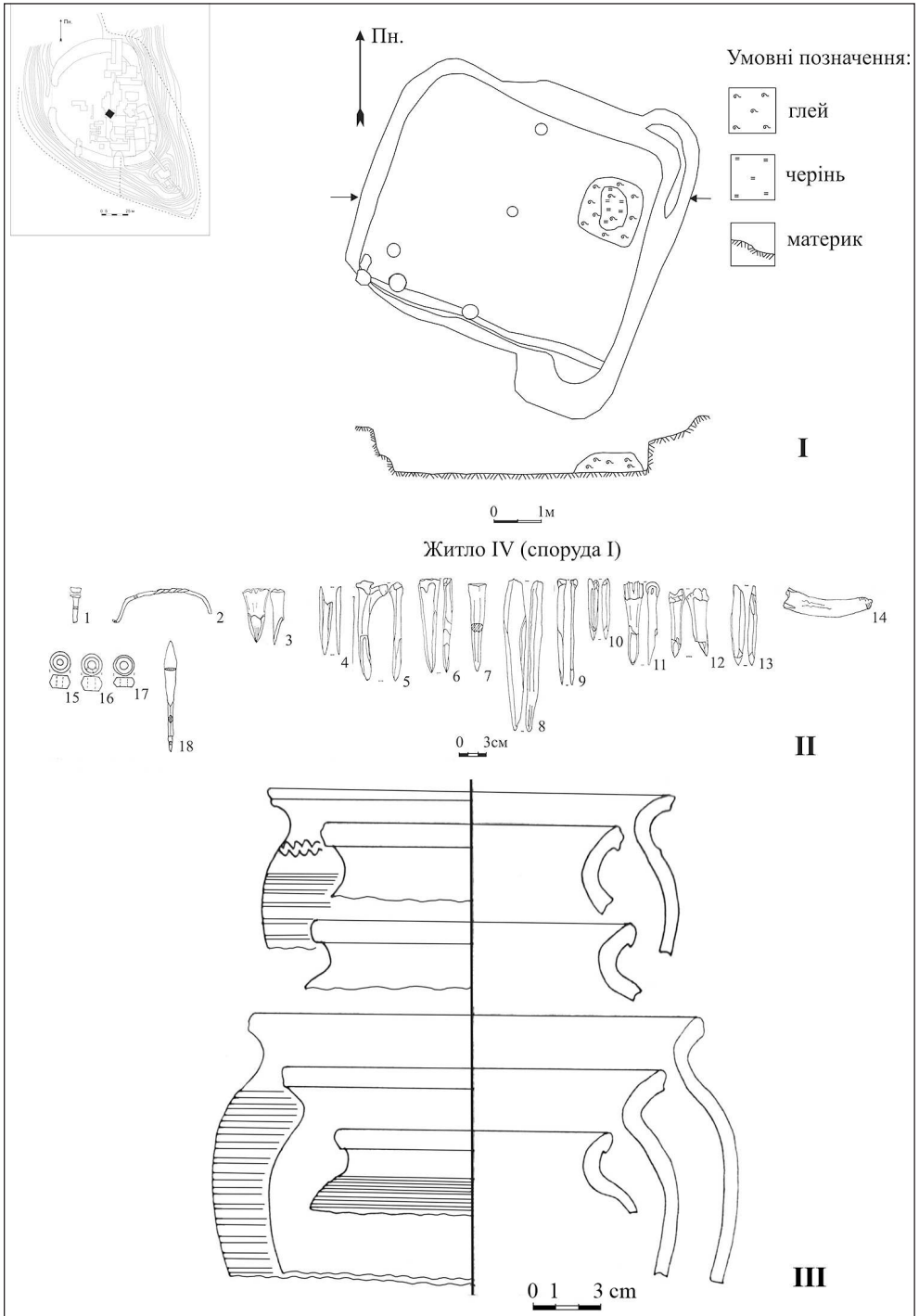

Рис. 29. Житло IV на городищі
 Експлікація:
 I – план та розріз; II – знахідки; III – кераміка

Із заповнення споруди походять знахідки: дві кістяні бабки з просвердленими отворами та ямками, невеликий уламок залізної пластини, шматок шиферного оселка та кістяний виріб з отвором. Кераміка з верхньої та нижньої частини заповнення котловану датується початком X ст. (Моця, Коваленко, Бондар, ф. експедиції, № 2007/без номера, с. 14–15; Коваленко, Моця, Ситий, 2007, с. 164). Важливо зазначити, що житло III містить шари пожежі та черинь з глини на рівні верхнього заповнення котловану, що вказує на наземний характер споруди з котлованом підкліту. Датується першою половиною X ст. (Рис. 28).

Житло IV (споруда № 1, досліджувалася у 2003–2004 рр.) знаходиться за 1,5 м на південь від внутрішнього рову. Котлован має розміри 5,85 × 6,75 м на рівня материка; 4,8 × 5,8 м – по дну. Зруб, встановлений у котлован, мав внутрішню площу 4,4 × 5,2 м. Котлован підпрямокутної форми, заглиблений на 1,2 м в материк і був орієнтований за віссю схід–захід з відхиленням на 20 ° до півночі – паралельно до найближчої ділянки внутрішнього рову городища (Коваленко, Моця, Ситий, 2005, с. 233; Моця, Андрощук, Коваленко, ф. експедицій, № 2000/149, с. 20–23; Моця, Коваленко, Сита, ф. експедицій, № 2004/205, с. 10–13).

Ближче до північно-східного кута споруди зафіксована округла в плані глинобитна піч, діаметром близько 1,5 м, що відстоїть за 0,3 м від східної стінки котловану та за 0,4 м – від північної. Піч збереглася на висоту 0,44 м. Судячи з її розташування відносно материкових стін котловану, піч дотикалася до зрубу споруди і була повернута челюстями на південь, до входу в житло, що зафіксований у вигляді пониженого виступу з основного котловану, розмірами 1,0 × 1,0 м. Піч складена з сіро-зеленого болотяного глею, який можна знайти у заплаві навколо городища. Його якість, скоріш за все, дещо гірша за глину, що лежить на терасі р. Десни, і тому черинь печі з перепаленого глею погано зберігся.

Під тілом печі в материка зафіксовані 16 невеликих ямок (діаметр 0,06–0,10 м, глибиною 0,05–0,20 м) від каркасу печі, що розташовані півколом навколо невеликої ділянки (0,27 × 0,32 м) пропаленого піску.

До заповнення житла відносяться: цвях, уламок металевого стрижня, перекручена на окремих ділянках ручка відра, 11 кістяних проколок (різних за розмірами та формою), уламок обпиляного рогу, три шиферних пряслиця, вістря стріли та керамічний матеріал першої половини – середини X ст. (Моця, Андрощук, Коваленко, ф. експедицій, № 2000/149, с. 20–23; Коваленко, Моця, Ситий, 2005, с. 233) (Рис. 29).

Житло V (споруда № 6, досліджувалась у 1948, 2000 та 2004 рр.) розташоване за 11 м на південний схід від житла IV. Споруда має орієнтацію за лінією південний захід – північний схід. Котлован будівлі має розміри 5,0 × 6,0 м – на рівні материка; 4,5 × 5,0 м – по дну. В долівці споруди у східній частині житла зафіксована стовпова ямка, діаметром 0,35 м і глибиною 0,63 м. На захід від неї знаходиться ще одна овальна в плані яма (яма № 13 за звітом 2004 р.), витягнута довгою віссю паралельно до південно-східної стінки котловану. Вона має овалоподібну форму, розмірами 1,0 × 2,0 м. Відсутність ямок по кутах та вздовж стін котловану вказує на існування зрубною конструкції.

В північному куті житла зафіксовані залишки печі, котра віддалена від материкових стін на 0,2–0,3 м і частково зруйнована; її залишки займають значну площу (понад 4,0 м²) у вигляді розвалу глею та печини. Ділянки обпаленого глею від

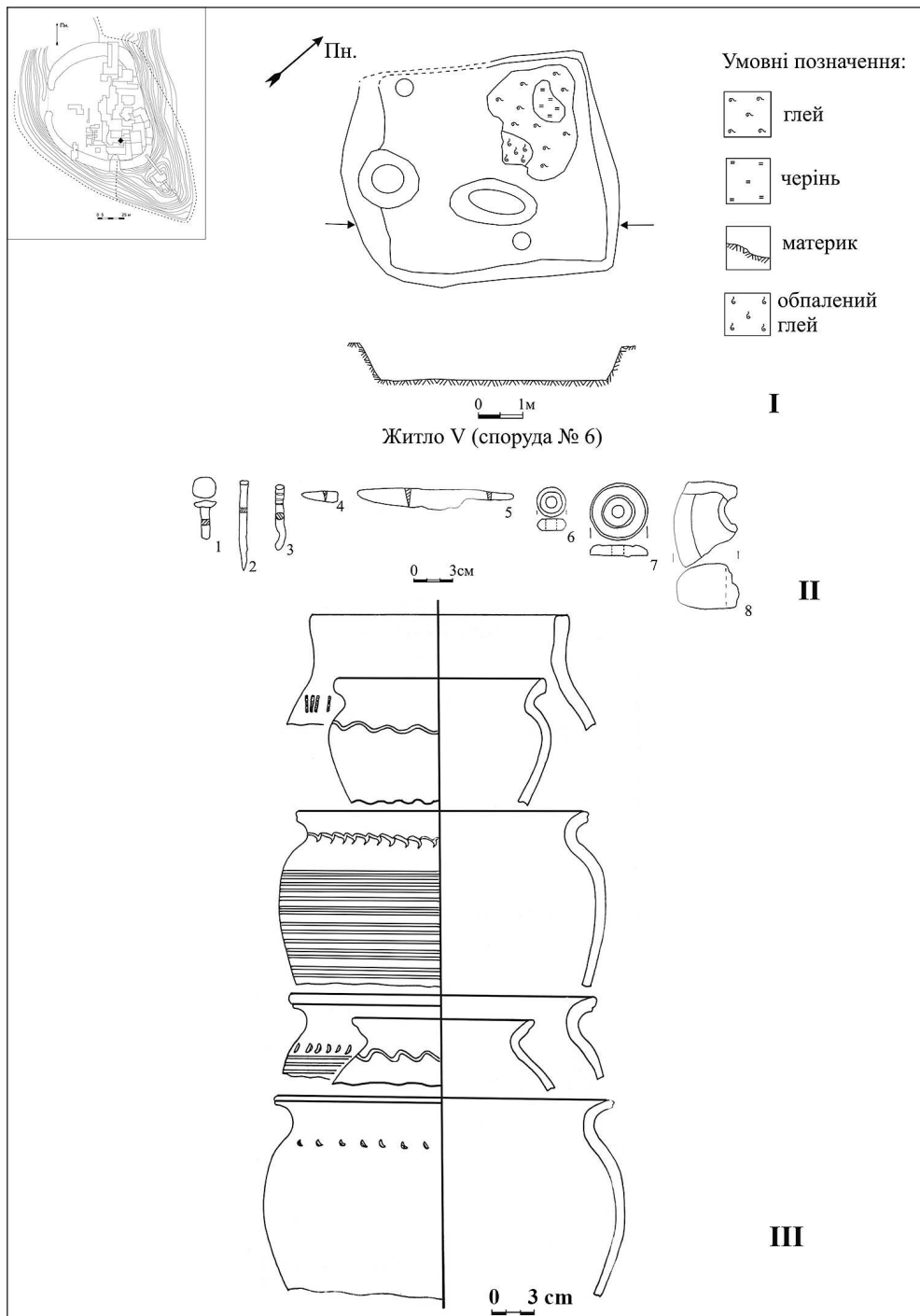

Рис. 30. Житло V на городищі
 Експлікація:
 І – план та розріз; ІІ – знахідки; ІІІ – кераміка

конструкції печі зустрічаються у вигляді завалу розміром $2,0 \times 2,5$ м та окремими ділянками на відстані до 1,7 м від основного масиву. Піч розташована ближче до кута споруди і мала розміри $1,20 \times 1,25$ м. По периметру печі черинь обмежений шаром обпаленої глини, товщиною 0,04 м, від внутрішньої поверхні печі; навколо неї – масив сіро-зеленого глею від тіла печі товщиною 0,20–0,43 м. Залишків дерев'яної конструкції від печі зафіксувати не вдалося (Рис. 30).

Житло V частково досліджувалась 1948 р. і, згідно з описом, з нього походила ліпна та кругова кераміка, уламки печини тощо. На глибині 0,4–0,7 м було знайдено маленький залізний серп, кістки та зуби тварин, уламки глиняних грузил, залізний ніж, уламок жорна з вулканічного туфу, фрагменти залізних виробів. Із заповнення споруди походить ще один фрагмент залізного ножа та з цієї ж глибини – фрагмент кераміки з поливою. За визначенням Д.І. Бліфельда, кераміка відноситься до типів 2, 4, 6, 12, 16, 17, 19 і датується IX – першою половиною XI ст., серединою XI ст., другою половиною XI ст., кінцем XI – серединою XIII ст. (Бліфельд, ф. експедицій, № 1948/11, № 814).

З нижніх шарів заповнення житла походять: цвях, два металеві стрижні, фрагмент леза та цілий залізний ніж, шиферне пряслице та частина великого пряслиця з вапняку, уламок глиняного грузила від ткацького верстату. Кераміка з нижніх шарів та з печі дозволяє датувати житло першою половиною – серединою X ст. (Моця, Андрощук, Коваленко, ф. експедицій, № 2000/149, с. 20–24; Коваленко, Моця, Ситий, 2005, с. 233).

Житло VI (споруда № 1, досліджувалась у 2005–2006 р.) знаходиться за 6,5 м на південний захід від житла V. Пляма споруди мала підпрямокутну в плані форму, довжиною 7,5 м, шириною 6,5 м, і була орієнтована довгою віссю вздовж лінії південь – північ з відхиленням на 15° на схід. Під час дослідження житла у верхніх шарах заповнення виявлено залишки печі наземного поверху, що мають вигляд купи обпаленого глею, до 0,12 м завтовшки, довжиною до 1,1 м. Звідси походять два уламки лодійних заклепок, цвях, кілька невизначених металевих стрижнів, два леза ножів, кістяна проколка, уламок шиферного пряслиця, стінка кругової посудини зі слідами обточки під пряслице та невеликим заглибленням на місці спроби просвердлити отвір, половина скляної намистини червоного кольору. Кругова кераміка першої половини – середини X ст. містить домішки матеріалів XII–XIII ст. та невеликі домішки ліпної кераміки. Серед керамічного матеріалу є денце кругової посудини з червоної глини, що за тістом та зовнішнім виглядом (вертикальні пролощені лінії) можна віднести до імпорту східного походження.

Заглиблена частина житла, викопана в шарі материкового піску краї якої опливли внаслідок ерозії: на рівні дна він значно менший, ніж на рівні материка. Розмір споруди по дну $4,7 \times 5,5$ м, глибина котловану близько 1,3 м від рівня материка. В північному куті споруди на рівні дна фіксуються залишки великої печі, округлої в плані форми, діаметром 1,7 м та висотою до 0,25 м. Піч складена з глею, який можна знайти в заплаві р. Десни навколо городища. Піч розміщена за 0,3–0,4 м від материкових стінок і, скоріш за все, дотикалася до дерев'яних конструкцій споруди.

По дну будівлі знаходилося 13 стовпових ямок різних діаметрів (від 0,3 до 0,45 м), що концентрувалися, в основному під стінами котловану. Таке розташуван-

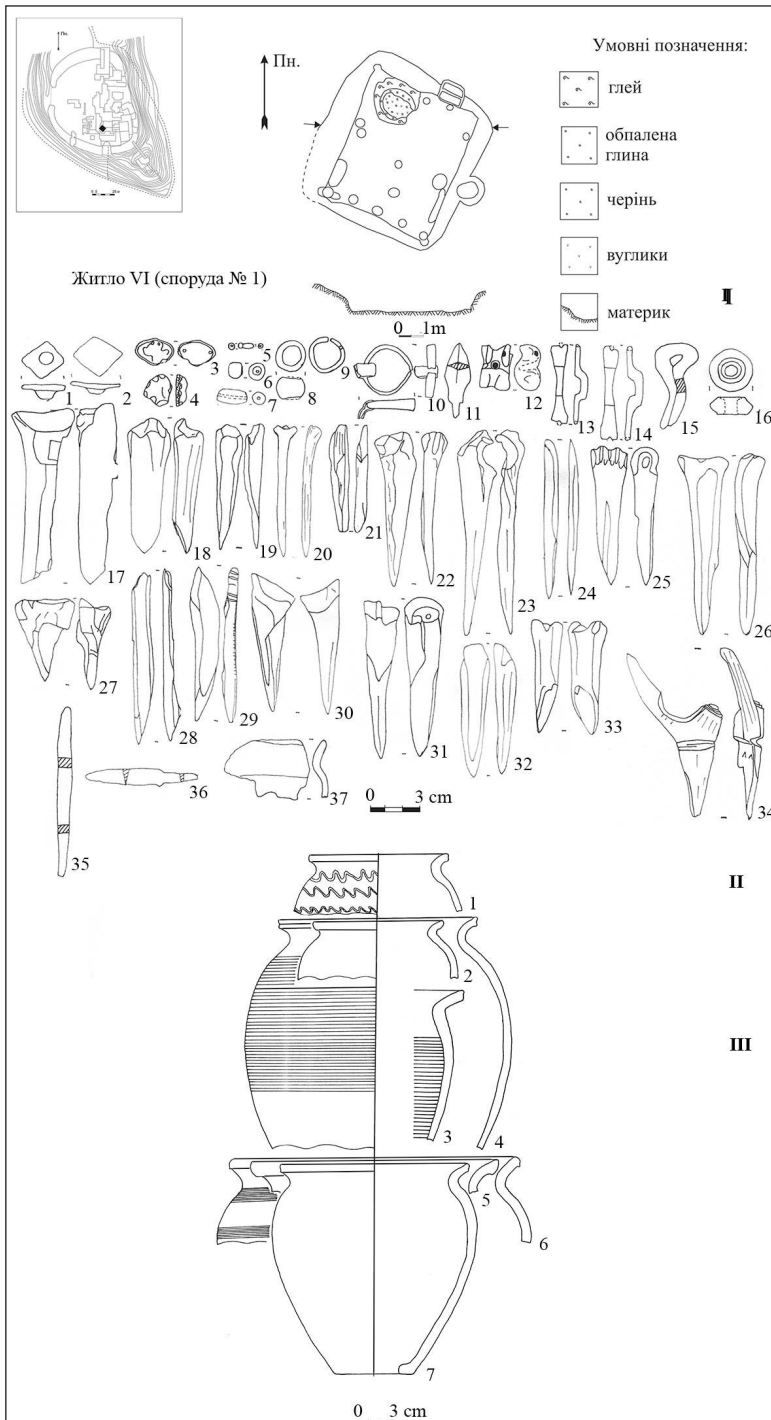

Рис. 31. Житло VI на городищі.

Експлікація:

І – план та розріз; ІІ – знахідки; ІІІ – кераміка

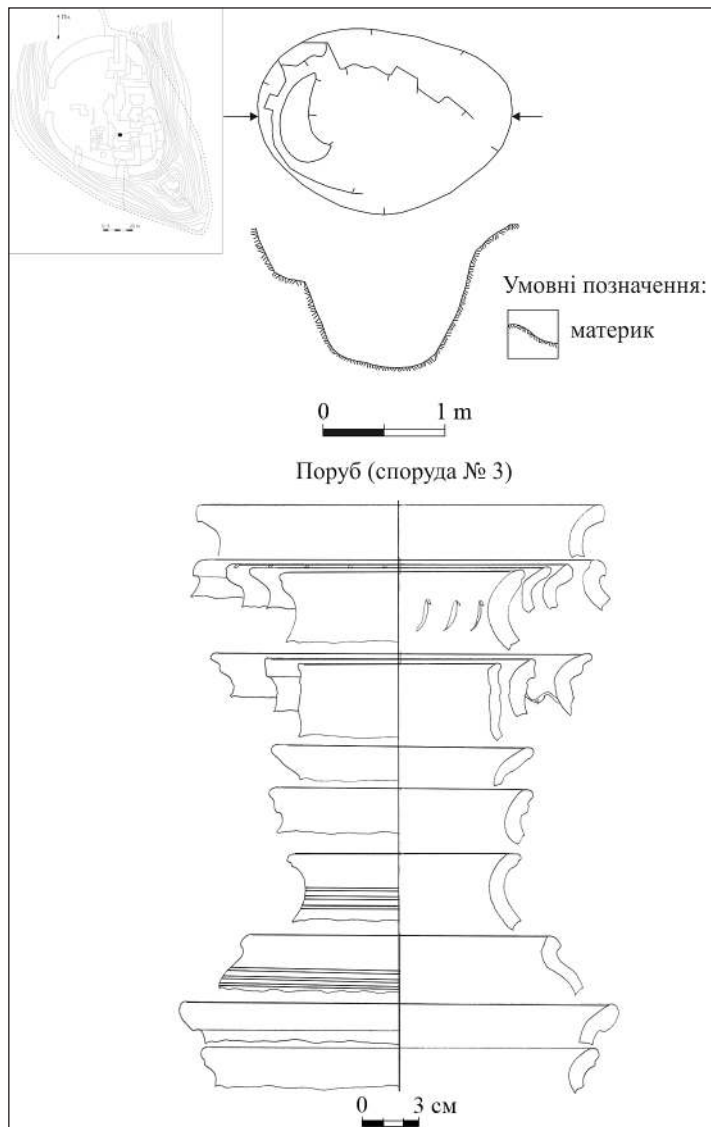

Рис. 32. Поруб (споруда № 3) на городищі

Експлікація:

I – план та розріз; II – знахідки; III – кераміка

ня стовпових ям вказує, що підкліт житла мав стовпову конструкцію з досить потужними стовпами, розташованими на відстані приблизно 1,0 м один від одного.

Із заповнення житла VI походять фрагменти двох лодійних заклепок, бронзова бляшка, кременевий скребок, видовжена намистина із синього скла, кругла синя намистина, невелика жовта бісеринка та пронизка зі скла і бронзи, дві залізні петлі від сагайдака, бронзове скроневе кільце з круглого дроту, зламаний дверний пробій з кільцем, вагова діжкоподібна гирька із заліза, обтягнута бронзовою платівкою, вінце та уламок стінки кругової візантійської посудини з білого тіста, вкрите

зеленою поливою, астрагал з кількома просвердленими отворами, вістря стріли, уламки металевих предметів, оброблена кістка тварини, металеві стрижні та уламки металевих предметів, 2 леза ножів та 1 цілий ніж, 17 кістяних проколок різних форм та розмірів, деталь замка, уламок леза коси, фрагменти двох шиферних оселків, шиферне пряслице, уламок цвяха, фрагмент вінця залізної посудини (казана), металеві пластини. Кераміка з житла датується першою половиною – серединою X ст. (Рис. 31).

За 2,0 м на північ від житла VI у 2005 р. була досліджена споруда № 3. Пляма споруди має овальну форму, розмірами 2,70 × 3,15 м, в центрі якої знаходилась лінійка темно-сірого плямистого супіску з включенням вугликів та печини, обрамлена з півночі прошарком сіро-коричневого плямистого піску, а з півдня – шаром сіро-коричневого плямистого супіску (Моця, Коваленко, Непомнящих, ф. експедицій, № 2005/125, с. 11–13; Коваленко, Моця, Ситий, 2006, с. 197–198; Моця, Коваленко, Непомнящих, ф. експедицій, № 2006/18, с. 10–14).

В центрі споруди з глибини 0,8 м до глибини 1,65 м (нижче рівня материка) знаходилися залишки слідів зітлілих дерев'яних конструкцій по внутрішньому простору котловану. Вони простежуються в плані у вигляді плям прямокутних обрисів на глибині 1,7 м від рівня материка (Рис. 32).

Скоріш за все, конструкція стін складалася з вертикально поставлених тесаних підпрямокутних чи підквадратних стовпів, розташованих по периметру споруди на відстані 0,20–0,25 м один від одного. (Рис. 32; 84; 85) Діаметр стовпів – від 0,15 м до 0,45 м (середній за розміром – 0,25 м). Дно споруди видовженої форми, розміром 1,00 × 1,75 м. Форма верхньої частини котловану значно змінилася внаслідок руйнування її стінок; форма по середині висоти споруди близька до кола, діаметром 2,0 м.

Матеріал зі споруди досить різний: з глибини до 1,3 м від рівня материка присутні уламки кераміки XII–XIII ст., яку можна пов'язати з двома верхніми шарами в центрі заповнення споруди. Не можна виключати, що в старий котлован була впущена нова яма, або ж він міг засипатися сміттям на місці просадка старого котловану. З цього шару походять: залізний псалій, кераміка X–XII ст. та уламок жовтої плінфи. В той же час, знахідки з країв котловану вказують на його повне заповнення в X ст.

З середніх шарів заповнення походять: бронзовий ключ від невеликої скриньки, вістря стріли та кераміка X, XII–XIII ст. З нижніх шарів походять уламки ножа та тонка бляшка з двома отворами, виготовлена з білого металу, а також фрагмент стінки кругової посудини з хвильовим орнаментом, що походить з дна споруди і являється характерним для кераміки X ст. Шестовицького городища (Моця, Коваленко, Непомнящих, ф. експедиції, № 2005/125, с. 12–13; 267, с. 14).

Поява матеріалів більш пізніх періодів у заповненні глибоких споруд трапляється досить часто через значне і тривале ущільнення її заповнення. Два нижні шари заповнення (коричневий пухкий супісок та сіро-коричневий супісок) утворилися в наслідок перегнивання органічних речовин.

Округлу форму котлованів частина дослідників відносять до основ веж (у Західній Європі – донжонів). Можливо, в нижній (підземній) частині таких веж існували поруби чи зберігалися припаси харчів. Складна конструкція вертикально поставлених стовпів, розміром щонайменше 0,25 × 0,25 м, на відстані 0,20–0,25 м

один від одного, могла витримати великі навантаження значної за висотою наземної конструкції. Стан збереженості країв котловану не дозволяє зафіксувати додаткових конструкцій навколо споруди і не дає можливості підтвердити чи спростувати можливість існування над порубом башти зрубної конструкції.

В 2002 р. під час охоронних досліджень на території Єлецького монастиря в Чернігові на розкопці № 2 виявлено котлован округлої в плані форми, діаметром 5,0 м і глибиною 2,06 м з похилими стінками, що сходяться до низу. Шари заповнення цієї споруди були насичені уламками плінфи, керамічних посудин XI–XII ст., полив'яних плиток підлоги, залізних шлаків, а в нижніх шарах – уламками фрескового тиньку. Також збереглися декілька безсистемно розташованих горілих дерев'яних плах. На думку автора досліджень Т.Г. Новик, розкопана споруда є залишками дерев'яної башти, що існувала в XII ст. і входила до комплексу монастирської огорожі (Новик, 2004, с. 43). А.Л. Козаков та Ю.М. Ситий також вказують на подібні об'єкти, досліджені в різні роки на території стародавнього Чернігівського посаду (Козаков, Ситий, ф. експедицій, № 1988/85).

Поруб першої половини XIII ст. був виявлений на дитинці городища Слобідка, на розкопці 5А в 1961 р. Він являв собою наземну прямокутну споруду розмірами 1,6 × 2,0 м, що орієнтована, як більшість споруд на дитинці, з північного заходу на південний схід. Споруда загинула в пожежі, на дні її виявлено чотири чоловічі кістяки, господарський інвентар, цілі форми кругових посудин та фрагменти амфори (Никольская, 1987, с. 83).

У 1980 р. при археологічних дослідженнях Ізборської фортеці, південніше від найдавнішої у фортеці башти, побудованої 1330 р., був виявлений котлован у вигляді правильного кола, діаметром 3,2 × 3,6 м, який був вирубаний в материковій вапняковій скелі на глибину 1,5 м, звужуючись до низу (до 2,1 м в діаметрі), не маючи слідів спуску із жодного з боків. За час свого запусіння він мав декілька хронологічних шарів заповнення. Самий нижній шар (час існування споруди) був представлений залишками дрібного каміння, слідами пожежі та землі з великою кількістю кісток тварин, прілої соломи та гумусу. Ці шари були насичені знахідками, серед яких: кам'яне та шиферне пряслиця; льодохідний шип; два уламки кістяних накладок від складного лука; кістяна свистулька; голка для плетіння риболовних сітей; бронзовий, напівкруглий в перетині, предмет; оселок та безліч невизначених уламків з кістки, бронзи та заліза. Керамічний матеріал, що знаходився в заповненні цих шарів, широко представлений в матеріалах Псковського кремля і датується XIV – початком XVI ст., але знахідки пряслиць та льодохідного шипа на дні споруди звужують дату існування порубу до XIII ст. (Артемьев, 1987, с. 219–222).

За свідченнями І. Галятовського, перший поверх в'їздної вежі Єлецького монастиря Чернігова у XVII ст. використовувався як в'язниця (Адруг, 2008, с. 165). На місці розташування проїзної вежі П'ятницького монастиря Чернігова О.В. Шекун 1985 р. дослідив котлован діаметром 6,0 м, який знаходився під дерев'яною баштою-воротами монастирських укріплень XVII ст. (Шекун, ф. експедицій, № 1980/90, с. 9).

Існування порубу X ст. на Шестовицькому городищі та аналогічних споруд більш пізніх часів у Чернігові, на дитинці городища Слободка та в Ізборську вка-

зує на незмінні традиції їх функціонального призначення. Серед раніше відомих та досліджених споруд-порубів, шестовицька є однією з найбільш ранніх і має певні конструктивні особливості.

Відсутність слідів зрубу навколо котловану шестовицького порубу не дозволяє однозначно трактувати залишки споруди, як башту. Але аналогії вказують саме на розміщення порубу у підземній частині башти, що входила до складу забудови центральної частини майданчика городища. Якщо припустити, що згадане житло VI належало господарю городища, то цілком логічно, що до його садиби міг входити і поруб для утримання під вартою в'язнів (Козубова, Скороход, 2009, с. 89–94).

Житло VII (розкоп № 7, 2001 р.) було розташоване у північній частині майданчика городища, за 5,0 м на північ від зовнішнього рову малого городища. Залишки житла репрезентовані лише глинобитною пічкою, що знаходилася в культурному шарі над конструкціями першої лінії оборонних укріплень городища – ровика з частоколом. Піч розмірами 1,1 × 1,6 м мала шість черенів, що вказує на досить довгий час існування житла. Період існування споруди маркують, знайдені в печі, чотири повні форми гончарних горщиків другої половини X ст. з клеймами (Рис. 21). Ймовірно дане житло було зруйноване під час будівництва напільного валу або ж закидування зовнішнього рову малого городища. Залишки печі мали потужний моноліт, який залишився не поруйнованим. Жодних слідів від котловану житла VII не збереглося. Скоріш за все це пов'язано з побудовою напільного валу у другій половині X ст., в результаті чого ґрунт з внутрішньої сторони від валу використовувався для засипання його клітей. Якщо житло VII мало неглибокий котлован заглиблений в материк, то моноліт печі єдина знахідка, яку важко було зруйнувати під час будівельних робіт (Коваленко, Моця, Ситий, 2004, с. 18–19).

На Шестовицькому городищі житла кінця IX – початку XI ст. можна розділити на три хронологічні періоди забудови, що співвідносяться з етапами введення та реконструкції укріплень. Це споруди кінця IX – початку X ст. – житла I–III; першої половини – середини X ст. – житла IV–VI; другої половини X ст. – житло VII.

До першого хронологічного періоду (кінець IX – початок X ст.) належать житла, в яких виявлений синхронний керамічний матеріал, що репрезентований уламками гончарних горщиків доманжетної форми з плавно вигнутою середньо-профільованою шийкою, слабо вираженим плічком. Горщики таких форм орнаментовані повільною хвилею по шийці та у верхній частині плічка, інколи нігтьовим орнаментом по шийці та лінійним орнаментом від плеча до низу. Але окремо присутні і фрагменти кераміки із відігнутим на зовні доманжетним вінцем і короткою шийкою. Така кераміка за типологією В.О. Петрашенка належить до типів IV–V. Близькі IV–V типам посудини поширені на інших територіях: на Добринівському городищі (Північна Буковина), яке відноситься до пізньої фази культури типу Луки-Райковецької, на Пастирському городищі тощо (Петрашенко, 1992, с. 66).

Окрім того, східна частина житла IV була знищена при будівництві внутрішнього рову малого городища, що за матеріалом чітко датується першим десятиліттям X ст. Конструкція жител цього будівельного періоду представлена двома видами. Це житла із заглибленим у материк підклітом підквадратної форми з ямами у підлозі від конструкції стін та ледь заглибленими ямами округлої та видовженої форм із

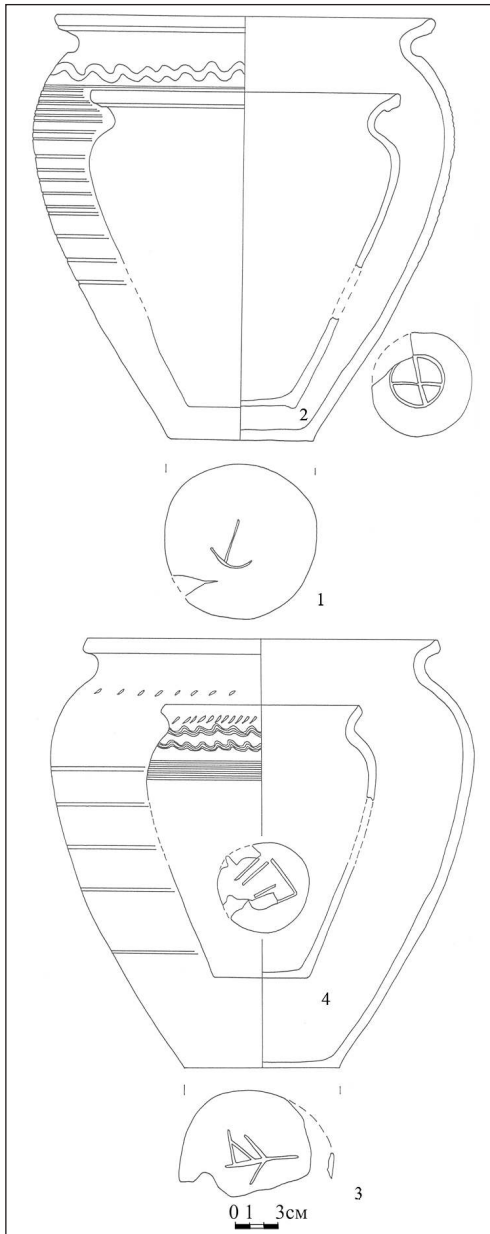

Рис. 33. Кераміка з печі в житлі VII на городищі

залишками печей. Для жител першого виду (житло I) характерні ямки від стовпів по кутах котловану та уздовж стін для притискання дерев'яної обшивки стін (Григорьев, 2000, с. 82–90; Енукова, 2007, с. 24). Два інші житла (II–III) представлені залишками неглибоких ям із печами. На думку О.М. Єнукової, споруди із заглибленою частиною, що займає половину або меншу частину площі житла, по зовнішньому вигляду дуже схожі на звичайні господарські ями. Вони можуть бути виділені з усієї кількості комплексів як залишки жител при наявності у них слідів просілої підлоги чи присутності опалювального пристрою (Енукова, 2007, с. 11).

Житла другого будівельного періоду (першої половини – середини X ст.) мають заглиблені в материк котловани розмірами від $5,0 \times 6,0$ м до $6,5 \times 7,5$ м по верху і від $4,5 \times 5,5$ м до $5,5 \times 5,8$ м по дну. Всі вони мають однакову орієнтацію – стінами по сторонам світу з відхиленням на $20\text{--}45^\circ$ на схід. Така орієнтація вздовж внутрішнього рову малого городища (друга лінія укріплення), зумовлена його трасою, що проходила зі сходу на захід, та уздовж дороги через проїзд з напільної сторони на майданчик городища. Розміри жител другого будівельного періоду на Шестовицькому городищі значно перевищують розміри традиційних давньоруських жител на поселеннях та городищах лісової та лісостепової зон цього часу. (Раппопорт, 1975, с. 59, 64, 67).

Стосовно системи розміщення у житлах печей, то у двох випадках (житла V–VI) вони стоять у північно-західних кутах споруд і у житлі IV – у східному куті. Всі печі повернуті щелепами до півдня. Входи до жител V–VI знаходяться у північно-східній стінці, так що пічки в них розміщені зправа від нього. У житлі IV вхід знаходиться у південній стінці навпроти печі.

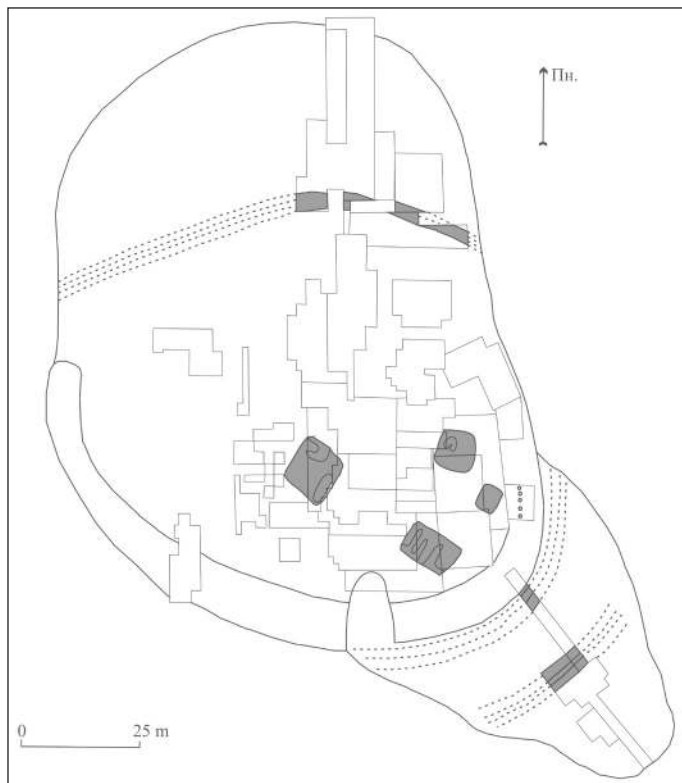

Рис. 34. План забудови городища кінця IX ст.

Традиційно у заглиблених житлах застосовували дві схеми обладнання стін котловану. Це облаштування за допомогою дощок, закладених між материковими стінами і стовпами, поставленими по кутах та по центру стін котловану (житло VI), і безстовпова. При останній в котлован опускався зруб (житла IV–V), або ж останній ставився за межами котловану (Григорьев, 2000, с. 36).

Присутність на Шестовицькому городищі двоповерхового житла (житло VI) у першій половині X ст. вказує на досконалі традиції житлобудування мешканців, притаманні міським центрам цього періоду.

До третього будівельного періоду (другої половини X ст.) відноситься житло VII. Через знищення культурного шару та частини материка там де знаходилася будівля, воно зафіксоване лише завдяки залишкам глинобитної печі. З неї походить керамічний матеріал типовий для другої половини X ст. Горщики з печі із середньовідхиленою шийкою, сильно опуклим округлим плечем, шийка закінчується манжетоподібним потовщенням з округлими та вертикально зрізаними вінцями. На думку В.О. Петрашенко, така кераміка є досить розповсюдженою серед матеріалів Києва і Монастирка та на Шестовицькому могильнику (Петрашенко, 1992, с. 66).

Окрім жител, на городищі присутня незначна кількість господарських споруд та ям. Вони розташовувались поодинокі біля жител або ж окремо від них, і так само відносяться до різних хронологічних періодів забудови.

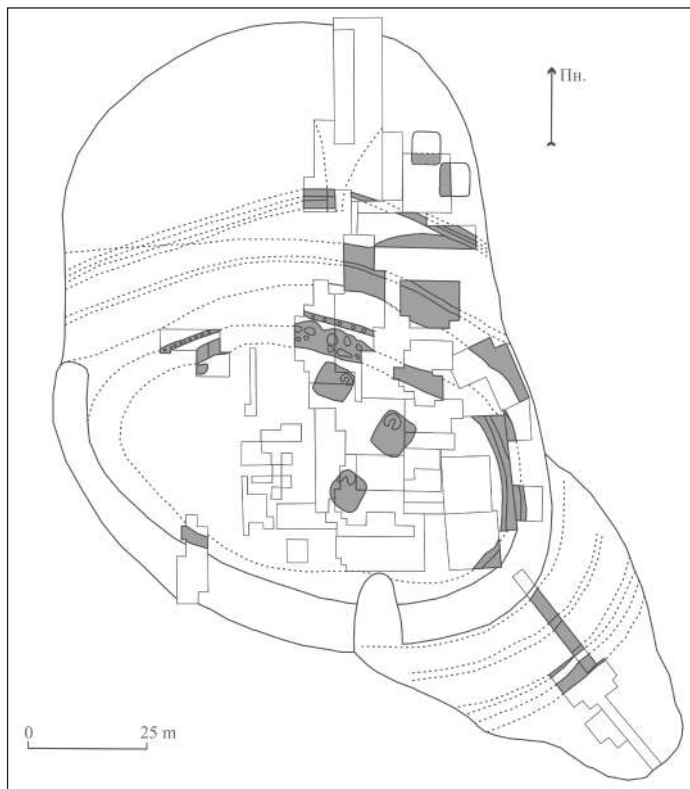

Рис. 35. План забудови городища на початку X ст.

Окрім вищерозглянутого порубу з півночі від житла VI, у північній частині майданчика під час дослідження ділянки напільного валу 1983 р. була зафіксована споруда, що знаходилася у північній частині розкопу і через орієнтацію за віссю захід–схід дослідниками спочатку була прийнята за початок напільного рову. Пізніше, після прирізки та її вибирання заповнення виявилось, що це господарча споруда початку X ст., шириною до 2,0 м і неповною довжиною 4,1 м (що потрапила в межі траншеї № 1).

Під час робіт 1998 р. із заходу від траншеї № 1 1983 р. у розкопі № 1 під тілом напільного валу другої половини – кінця X ст. виявлено дві ями округлої форми (ями №№ 3, 9) діаметром, відповідно, 0,65 та 1,0 м і глибиною 0,12 м та 0,5 м, які відносяться до першої половини X ст. (Коваленко, Моця, Шекун, ф. експедицій, № 1984/174, с. 5–14).

В розкопі № 1 (1998 р.) досліджена частина споруди, що увійшла в розкоп на ширину 0,75 м і мала довжину 2,6 м. Котлован підпрямокутних обрисів орієнтований стінами за сторонами світу та заглиблений в материк на 0,6 м містив керамічний матеріал першої половини X ст. (Моця, Коваленко, Ситий, ф. експедицій, № 1998/84, с. 9–13).

Дві підпрямокутні споруди (№№ 1–2) виявлено ще у північній та північно-східній частинах розкопу № 10 (2003 р). Споруда № 1 заходить під північну стінку розкопу

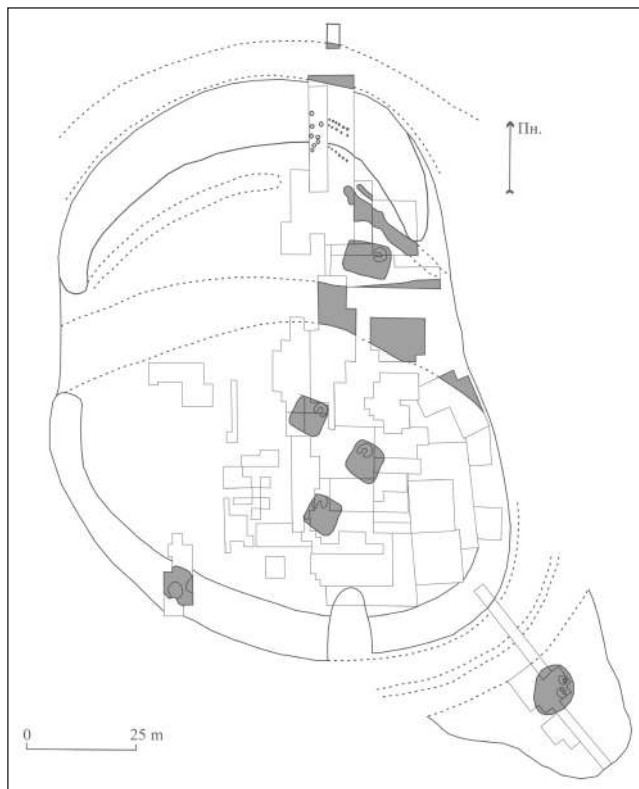

Рис. 36. План забудови городища на другу половину X ст.

і досліджена на довжину близько 1,0 м. Її ширина 2,4 м, стінки підпрямокутного котловану орієнтовані за сторонами світу з невеликим відхиленням до сходу. Котлован заглиблений в материк на 1,0 м. Дно споруди рівне, південна стінка – вертикальна, східна має невеликий нахил. У заповненні верхніх шарів споруди знайдено фрагмент залізного шила, підпрямокутного у перетині, пірофілітове пряслице, а також кераміка кінця IX – початку X ст. В середньому заповненні знайдено кераміку першої половини X ст.; з нижніх шарів походять: видовжений тригранний оселок зі сланцю, кістяна проколка, металевий стрижень. Керамічний матеріал представлений фрагментами кругових посудин кінця IX – початку X ст. (Рис. 33).

У східній стінці розкопу № 10, за 0,3 м від споруди № 1 виявлений котлован споруди № 2. Котлован підпрямокутний, орієнтований стінками за сторонами світу. Західна стінка вертикальна, північна та південна нахилені назовні. Довжина котловану споруди на рівні материка – близько 5,0 м, по дну – 4,4 м. Досліджена ширина – 3,0 м (на рівні материка) та 2,7 м – по дну. Дно споруди рівне, лише у східній частині знаходиться овальне в плані заглиблення, розмірами 1,00 × 0,32 м і глибиною 0,1 м, що продовжувалося під східну стінку розкопу. В кутах котловану простежені ямки від стовпів, діаметром 0,3 м та 0,4 м, заглиблені на 0,1 м та 0,2 м нижче рівня дна котловану. Глибина котловану 1,23 м від рівня материка.

З верхньої частини заповнення котловану походять: дві кістяні проколки, металевий стрижень, кістяне вістря із зображенням голови дракона з отвором, зробленим через пащеку тварини, уламок залізного ножа, уламок залізного цвяха, залізний ніж зі зламаним черешком, металевий предмет з двома отворами, а також кераміка першої третини XI ст. З середніх шарів походять уламок залізного цвяха з підпрямокутною шляпкою, уламок залізної пластини, дві кістяні проколки, уламок залізного предмета, а також кераміка X ст. З нижніх шарів та з дна походять уламок залізного цвяха, калачеподібне кресало, невеликий металевий стрижень, кістяна проколка та уламок ручки ножа, а також кераміка кінця IX – початку X ст. (Моця, Коваленко, Ситий, ф. експедицій, № 2003/186, с. 31–33; Коваленко, Моця, Ситий, 2005, с. 233–234).

Слідів печі чи вогнища у дослідженій частині споруди не виявлено. Оскільки знахідки кераміки кінця X – початку XI ст. траплялися лише у верхніх частинах заповнення, а нижче йшли лише вінця X ст., причому з дна і нижніх шарів заповнення – найбільш архаїчні форми, можна дійти висновку, що споруди №№ 1–2 виникли у кінці IX – першій половині X ст., а у другій половині X ст. вже не функціонували (Рис. 25).

Таким чином, розглянуті споруди та ями у північній частині городища відносяться до кінця IX – початку X ст. – тобто першого будівельного періоду забудови (Рис. 34). З розглянутої вище динаміки розвитку оборонних споруд городища на початку X ст. дані об'єкти не відносилися (Рис. 35) до забудови власне городища, а являлися забудовою посаду кінця IX – початку X ст. Під час розширення городища у другій половині – кінці X ст. їх залишки опинилися під насипом напільного валу (Рис. 36).

Складна культурно-хронологічна схема розвитку Шестовицького городища зумовлена непростими умовами його існування. Городище переживає періодичні пожежі та руйнації, які маркують кожен з будівельних періодів. Невелика площа майданчика не передбачала спорудження тут значної кількості жител у перші два періоди існування (кінець IX – початок X ст., та початок – середина X ст.). Незалежно від того, у першій половині X ст. городище переживає свій розквіт. Зводяться укріплення з ровами, валом та частоколом. На цьому етапі на східній половині городища існують відомі нам три житла із заглибленими котлованами значних розмірів, одне з яких мало два поверхи. У центрі майданчика зводиться вежа з порубом.

РОЗДІЛ 4. Посад та поділ Шестовицького археологічного комплексу

Посад Шестовицького археологічного комплексу

Виникнення і формування посадів давньоруських міст та протоміських центрів залишається однією з актуальних проблем історії та археології. Важливою ознакою посадів є характер забудови їх території. Як правило, їх площі значно перевищували територію дитинців. За археологічними даними міські посади забудовувалися індивідуальними садибами, створюючи в більшості випадків вуличну (квартальну) систему планування міста. До складу садиб, поряд із житлами і ремісничими майстернями, входили хліви, комори та інші господарські будівлі (Возний, Федорук, 2008, с. 390).

На думку А.Л. Козакова, посади Чернігово-Сіверської землі у IX–X ст. виникають навколо фортець, розташованих на водних магістралях, а також у порубіжних районах князівства й держави. Являючись складовою частиною давньоруського міста, посади мали певні закономірності, що характеризують структуру їх суспільно-економічного укладу. До числа найбільш виразних рис, що характеризують динаміку їх розвитку, входять площа та планування, укріплення, господарська діяльність (ремесло, торгівля, сільське господарство та промисли), соціальне життя (Козаков, 1992, с. 6–7).

Відкриті посади торгово-ремісничих поселень, погостів, дружинних таборів мали свою, відмінну від класичного міста, внутрішню топографічну структуру та садибну забудову. Незважаючи на те, що вони значно менше вивчені, ніж міські посади, інформація про них постійно поповнюється.

Житлово-господарська забудова та хронологія посаду

Територія Шестовицького посаду займає всю площу мису на північ від городища і поширюється на площі 25 га. Уже понад 20 років, тут проводяться археологічні дослідження і на сьогоднішній день, на посаді досліджено 6415 м².

Найбільш наближеною ділянкою, що досліджується тут, є розкоп № 1, розташований за 200 м на північ від городища. На цій ділянці роботи ведуться з 1998 р. і станом на 2009 р. вивчено площу 1038 м². У межах X – початку XI ст. на розкопі № 1 виявлено 45 споруд, серед яких два житла та серія виробничих і господарських комплексів, що до них належать. Аналіз матеріалів та стратиграфічних спостережень дозволяє розділити забудову X – початку XI ст. на два хронологічні періоди. Для першої половини X ст. керамічний матеріал представлений горщиками з доманжетними і ранньоманжетними вінцями, опущеним та слабо випуклим плічком. У деяких випадках тісто слабо вимішане, з домішками шамоту. Присутня орнаментация повільною однорядною чи багаторядною хвилею, зробленою на ручному гончарному крузі (Козубова, 2008, с. 103–105). Горщики другої половини X – початку XI ст. представлені вінцями зі сформованим манжетом, що у більшості

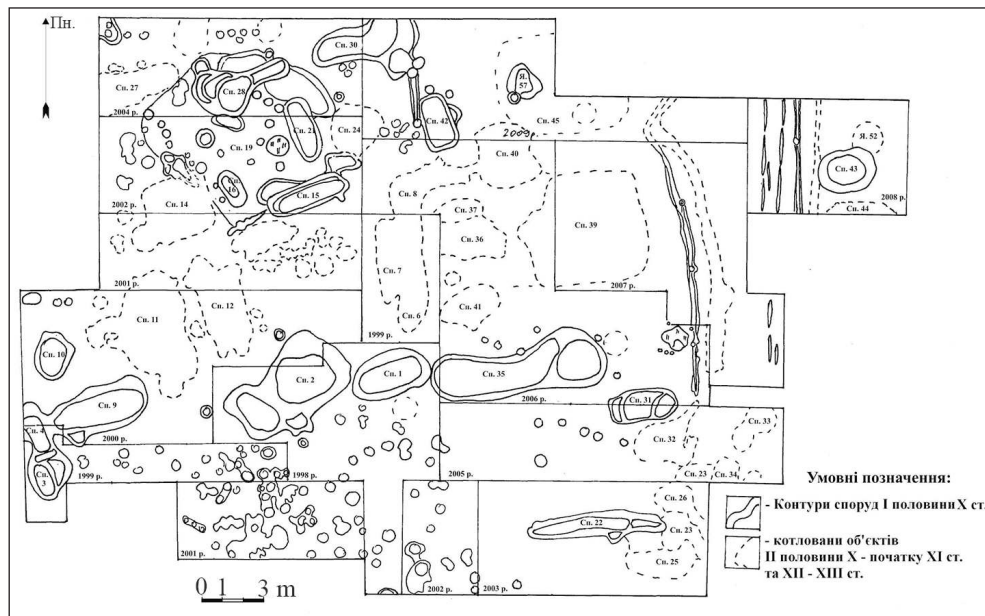

Рис. 37. Зведений план дослідженої ділянки посаду та забудова першої половини X ст. на розкопці № 1

сильно відігнутий назвни і мають різноманітну та багату орнаментацию. Тісто посудин добре вимішане і практично не має вмісту шамоту.

Характеристику забудови кожного з періодів слід розпочати з жител. Житло I (споруда № 19) першої половини X ст., мало підквадратний котлован, заглиблений в культурний шар на 0,2–0,3 м, розмірами 7,0 × 8,0 м, що був орієнтований кутами по сторонам світу. В його середині, за 3,7 м від західної стіни, знаходилось відкрите вогнище, складене з вальків річного глею, що імітували каміння (Скороход, 2005, с. 155–156; 2006, с. 270–272; Ситий, Скороход, 2009, с. 106–108). Окрім відкритого вогнища, нижче рівня підлоги простежувались господарські ями. До конструкції житла слід також віднести об'єкти (№№ 15, 16, 21, 28), що розміщувались по контуру будівлі і входили до його конструкції. Вздовж південно-західної та північно-східної стін житла простежуються серії ям від стовпової конструкції стін. Житло мало наземний характер, що нехарактерно для традицій житлобудування нашого регіону у X ст. (Рис. 37). П.О. Раппопорт зазначає, що житла наземної конструкції з вогнищем в середині на території лісостепу однозначно мають неслов'янське походження (Раппопорт, 1975, с. 122–123). Аналогії шестовицькому житлу виявлені в Старій Ладозі, де в епоху вікінгів (IX–X ст.) даний тип жител був традиційним (Кирпичников, Назаренко, 1997, с. 70–71). На Північне походження господарів житла вказує також і речовий матеріал, знайдений у його заповненні: срібна підвіска з чотирма наконечниками списів, нанизаними на кільце – так званими «Списами Одіна» (Скороход, 2006а, с. 156–159) (Рис. 96), невеличка сокирка, фрагмент кістяної орнаментованої накладки з отвором для кріплення (Рис. 104), кістяний гольник, кістяний однобічний гребінець з бронзовими накладками з орнаментом

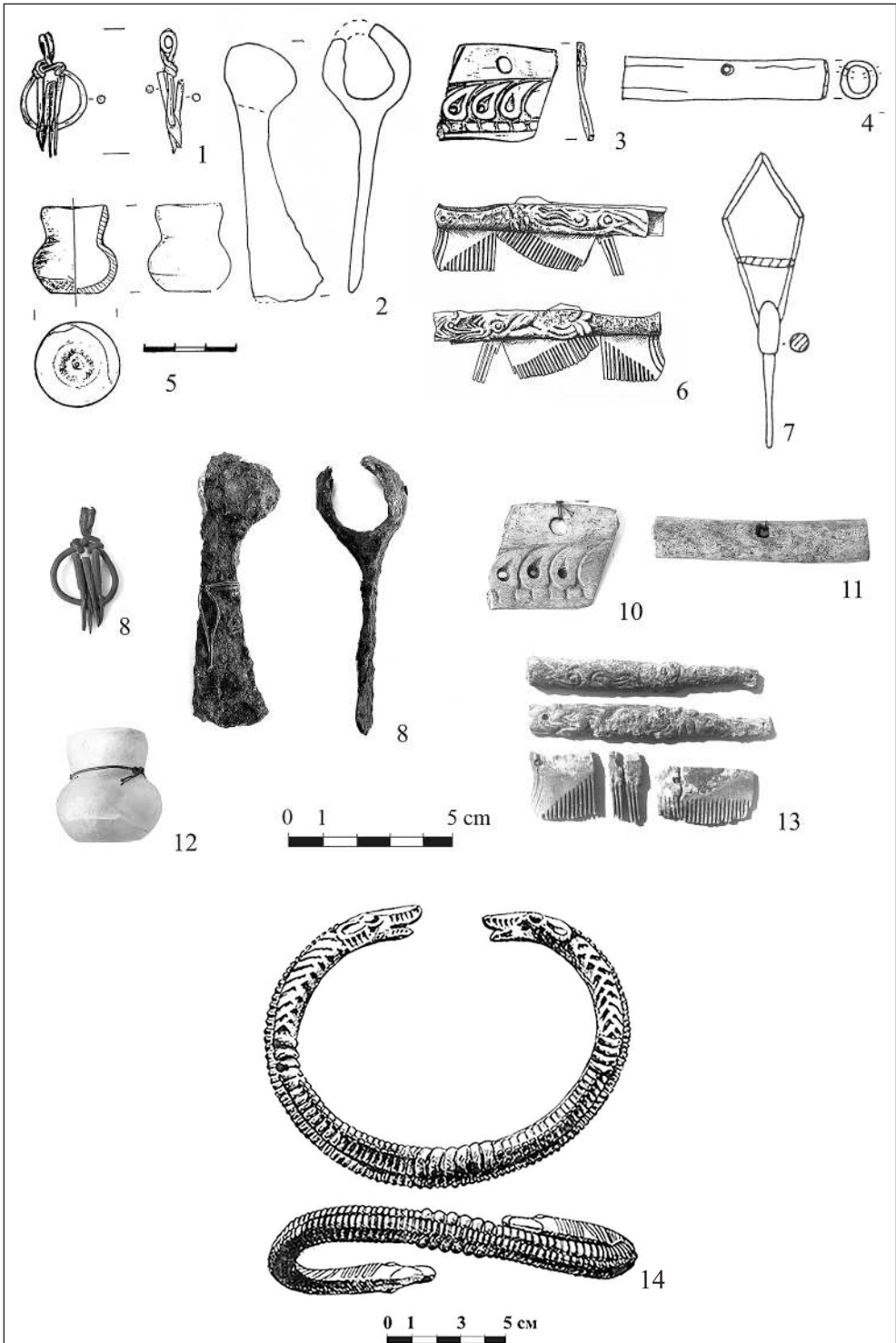

Рис. 38. Знахідки з житла I (розкоп № 1) на посаді

у стилі «Mammen» (Рис. 105), наконечник стріли – тип 52 (за О.Ф. Медведєвим) – ромбовидний з прямими сторонами і плічками, з найбільшим розширенням у верхній частині довжини пера (Медведєв, 1966, с. 69) (Рис. 38). До інших знахідок з житла належать предмети, що пов'язані з військовою справою (вістря стріл, оселок з отвором для підвішування), побутом (дужка відра, кістяні проколки, кресала, ножі, пірофілітові пряслиця тощо), ремеслом (уламок лучкового свердла), сільським господарством (фрагмент серпа) та промислами (риболовні гачки) (Моця, Коваленко, Ситий та ін., ф. експедицій, № 2004/205, с. 107: рис. 14, 111: рис. 19, 129: рис. 31). Навколо житла (за 6,0–8,0 м) знаходяться споруди господарського та виробничого характеру. До господарських належать споруди №№ 3, 4, 10, 30, 42 та яма № 57. Вони розташовані безсистемно по відношенню до житла у різних частинах садиби. Їх котловани мають близькі до овальних (№№ 3–4, 10, яма 57) та підпрямокутні (№ 42) обриси.

Споруди №№ 1, 2, 9, 22, 31, 35 мають виробниче призначення і пов'язані з металургійною справою. З них походить значна кількість відходів металургійного виробництва (шлаків та уламків футуровки горнів), простежується і подібність у їх орієнтації (за віссю захід–схід). Зі сходу від споруди № 1 знаходиться споруда № 35, що являється найбільшою з усіх виробничих комплексів на території даної садиби. Наявність вугликів, попелу, печини, металургійних шлаків, теж пов'язує її з металургійним виробництвом, а присутність глею, глини та піску, вказує на зберігання в ній сировини для ремонту чи будівництва горнів. Судячи із заповнення, котлован поступово збільшувався по мірі потреби виробництва. Саме цим, пояснюється його видовжена форма у напрямку захід–схід, а у східній частині вона має округле заглиблення, діаметром близько 1,6 м.

З півдня від виробничих споруд зафіксована значна кількість стовпових ям, що являються залишками огорожі, що відмежовувала садибу з півдня. У східній частині розкопу огорожа представлена у вигляді рівчачків. Далі на схід дослідженнями 2007–2009 рр. виявлено ділянку центральної дороги шириною до 4,0 м зі слідами колій. На схід від дороги зафіксовано чотири рівчачки від огорожі іншої садиби та господарська споруда № 43. Вона мала округлу у плані форму діаметром 2,2 м і глибиною 1,7 м від рівня материка. Значна заглибленість і форма споруди вказує на можливість її використання як льоху для зберігання продовольчих припасів.

У першій половині Х ст. на садибі існувало наземне житло, побудоване у скандинавській традиції з відкритим вогнищем у середині та виробничі споруди з горнами для виплавки кричного заліза, від яких залишилися лише передгорнові ями, що розташовані в одну лінію (Рис. 37). Тут також досліджений окремий горн (можливо, ковальський), споруда для зберігання сировини та господарські споруди. Цьому підтвердженням є металографічний аналіз матеріалів з розкопу № 1, що був проведений Г.О. Вознесенською. За його результатами, в Шестовиці присутня скандинавська ковальська традиція – використання зварних технологій (тришарове пакування) (Вознесенская, 2005, с. 101–113).

Окрім металургійної та ковальської справи, на садибі виявлені сліди косторізного ремесла, що репрезентоване уламками кісток та фрагментів рогів зі слідами обробки. Основна кількість подібних знахідок концентрується в районі житла та споруди № 22. Риболовний промисел представлений незначними уламками заліз-

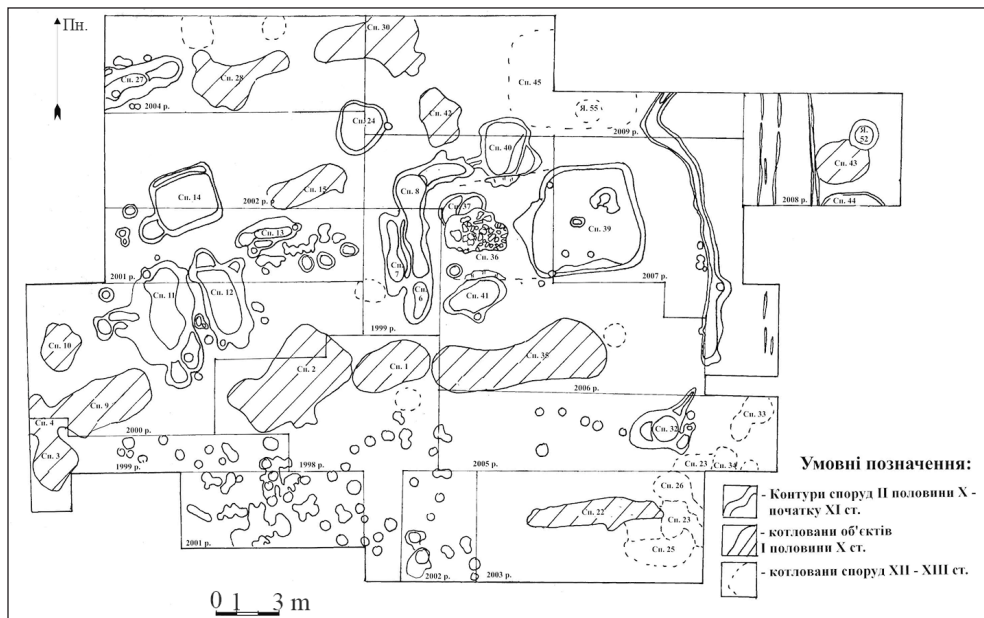

Рис. 39. Зведений план дослідженої ділянки посаду та забудова другої половини X ст. на розкопці № 1

них гачків, залізною остю (в районі житла), двома фрагментами свинцевих грузил (біля споруди № 22). Окрім того, у першій половині X ст. значного розвитку набуває обробка сільськогосподарської продукції, підтвердженням чому є знахідки значної кількості уламків від шиферних, туфових та вапнякових жорен. Основна їх концентрація знаходиться в районі житла (споруда № 19), споруди № 30 та споруди № 22. Біля житла початку X ст. також виявлено три уламки від серпів та один фрагмент коси-горбуші.

Забудова другої половини X – початку XI ст. представлена 16 котлованами споруд (Рис. 39). Серед них присутнє житло, реміснича будівля та серія господарських споруд. Житло II (споруда № 39) досліджено у східній частині садиби. Споруда мала підквадратний котлован розмірами $5,5 \times 6,0$ м, орієнтований стінами по сторонам світу і заглиблений в материк на 1,2–1,3 м. У західних кутах котловану знайдені залишки від стовпової конструкції у вигляді ямок діаметром 0,4 м, і ще одна була виявлена по центру, діаметром 0,5 м, що також могла слугувати елементом конструкції для підтримування центральної балки даху. Західний край будівлі має пониження в материк, розмірами $1,0 \times 1,5$ м та глибиною на 0,5 м, що, скоріш за все, було входом до житла. У північно-східній частині споруди, ближче до її центру, знаходилася глинобитна піч, розмірами $1,0 \times 1,5$ м, що стояла на глиняному підвищенні $2,0 \times 2,0$ м. Піч була повернута на південний захід з відхиленням до півдня, стінки перекриття збереглися не повністю, а черинь зруйнований. З печі походять фрагменти кругового посуду середини – другої половини X – початку XI ст. Судячи зі стратиграфічних даних, житло мало засипку між материковими стінками котловану та дерев'яною конструкцією, встановленою вздовж материкових стін.

На захід від споруди № 39 досліджено споруду № 36, що являла собою наземну конструкцію розмірами 6,0 × 8,0 м, яка знаходилася впритул до споруди № 39. З півночі та півдня будівлі від були зафіксовані залишки глиняної обмазки від зруйнованих стін, а в центральній частині знаходився опалювальний пристрій у вигляді великої жаровні, розвал якої мав розміри 2,5 × 3,0 м. Жаровня мала прямокутні бортики висотою 0,1 м. Під розвалом виявлено залишки трьох череней поганої збереженості та сліди від каркасу з лози. Кількість черенів у більшості випадків свідчить про більшу тепловіддачу об'єкту (якщо вони приблизно одного розміру чи немає інших явних ознак їх різночасовості – кераміка тощо). За стратиграфічними даними та керамічним матеріалом, споруда № 36 є одночасовою споруді № 39 і складає з нею єдиний комплекс. В такому разі ми маємо справу з великим двокамерним житлом другої половини X – початку XI ст., що мало розміри 5,5 – 6,0 × 12 м, довгою стіною орієнтованим за віссю захід–схід. Східна частина споруди мала заглиблений на 1,3 м в материк котлован з піччю в північно-східному куті, зі сходу до якого примикала наземна частина житла (сінці) з великою жаровнею в центрі. Наземну та заглиблену частини житла об'єднує археологічний матеріал, серед якого знайдено значну кількість рибальських глиняних грузил (Ситий, Скороход, 2009, с. 108–109). До конструкцій житла відносяться також і споруди №№ 6–8, 37, 41, що є залишками від конструкції його стін.

Переважає більшість будівель садиби другої половини X – початку XI ст. мають господарське призначення. Споруда № 11 являла собою ремісничу майстерню, що знаходилася у західній частині садиби. Вона мала овальний у плані котлован, що довгою віссю витягнутий за віссю південь – північ (паралельно до краю тераси); мала довжину 5,4 м і ширину 2,6 м; глибина котловану 1,35 м від рівня материка.

Майстерня мала заглиблену частину та підняте над котлованом приміщення, в якому знаходилася піч із жаровнею. Із заповнення походять: залізний псалій, п'ять бракованих заготовок шиферних пряслиць та одне майже готове до використання пряслице із нерівною поверхнею та неоднаковою товщиною з різних боків, а також значну концентрацію дрібних уламків пірофілітового сланцю, що походили із нижнього заповнення будівлі та навколо неї. Знахідки свідчать про напрямок діяльності даної майстерні – виготовлення пірофілітових пряслиць (Сытый, Скороход, 2009, с. 219–231).

Зі сходу від споруди № 11 знаходився ще один котлован (№ 12), розмірами 2,8 × 5,0 м, що розміщувався паралельно до неї і мав глибину 0,7 м від рівня материка. Судячи із заповнення та нечисельного матеріалу, споруда мала більш простішу конструкцію і носила господарський характер.

За 2,0 м на північ від описаних будівель, досліджена споруда № 14, що мала підквадратний котлован розмірами 3,5 × 3,7 м і була заглиблена в материк на 0,9 м. Вона мала господарське призначення, але відрізнялася від інших більш складною конструкцією. За стратиграфічними спостереженнями, шари, що лежать в центрі, дуже чітко обмежені з усіх боків і не доходять до стін котловану на 0,3–0,4 м. Це дозволяє висловити припущення про засипку, зроблену між дерев'яною конструкцією та стінами котловану. Біля її південно-східного кута фіксується незначне пониження у материк, розмірами 1,0 × 1,0 м, що слугувало входом до будівлі. З котловану походять уламок дужки відра, язичок залізної пряжки, кістяний гудзик,

орнаментований врізаними лініями та солярними знаками, два шиферних пряслиця (одне з двома хрестами, прокресленими на поверхні) та керамічний матеріал другої половини X ст. Також до господарської забудови другої половини X – початку XI ст. відносяться і споруди №№ 24, 27.

Як і на садибі першої половини X ст., зі сходу садиба відмежовувалася від дорogi огорожею. За 3,0–3,5 м від житла був виявлений рівчачок від її конструкції. В окремих місцях його ширина доходила до 0,5 м і глибина до 0,45 м. Споруда № 32 є складовою цієї огорожі і являлася частиною воріт, що вели на територію садиби.

Таким чином, у другій половині X – на початку XI ст. на садибі змінюється направленість у діяльності її мешканців. Тут існує двокамерне житло, ремісничка майстерна та серія господарських будівель. У цей період часу на даній ділянці розвивається ремісничка діяльність по обробці пірофілітового сланцю та виготовленню пряслиць. Це добре представлено пірофілітовими заготовками та бракованою продукцією, що концентрується в споруді № 11, біля споруди № 27, в районі житла та південніше його, біля в'їзних воріт. До цього періоду відносяться знахідки залізних різців, що використовувалися у токарній справі, залізний пінцет, ложкоріз, уламки доліт та сокир. Особливого розмаху в цей період набирає рибальський промисел, представлений залізними гачками, двома фрагментами свинцевих блешень, остю, двома уламками свинцевих грузил, значною кількістю глиняних грузил, які концентруються в житлі та навколо нього. Як і в попередній період, продовжує розвиватися і землеробство, що підтверджується знахідками знарядь праці. Відкладення матеріалів цього періоду у верхньому заповненні об'єктів першої половини X ст. вказує на використання залишків їх котлованів під сміттєзвалища, що, в свою чергу, не дозволяли компактності забудови. Особливо це стосується споруди № 35, що мала великі розміри і значну глибину, тому її заповнення відбувалося майже на протязі всього другого періоду існування садиби. Але частина об'єктів другого періоду могла бути знищена і більш пізніми перекопами XII–XIII ст. (Скороход, 2010, с. 133–138).

Таким чином, на території розкопу № 1 існувала садиба першої половини X – початку XI ст., на котрій фіксуються два періоди забудови. Заняття господарів садиби на першому та другому етапах були поліфункціональними. На першому етапі – виробнича діяльність у металургійній та ковальській галузях, косторізнному ремеслі, рибальському промислі та сільському господарстві. На другому етапі – токарна справа, що поширюється як на обробку пірофілітового сланцю та виготовлення пряслиць, так і на деревообробну галузь. Широкого розмаху набуває рибальський промисел, який стає основним заняттям мешканців. Розвиток сільського господарства не змінюється. На двох етапах існування садиби землеробство, обробка сільськогосподарської продукції і тваринництво розвиваються в межах мінімального забезпечення мешканців необхідними продуктами харчування. При цьому, основна галузь їх діяльності знаходилася у сфері ремісничого виробництва. Але сезонний характер ремесла та збуту його продукції призводить до необхідності ведення багатокладного господарства. Значні горілі прошарки та відкладення шару попелу в спорудах другої половини X ст., відсутність керамічного матеріалу середини XI ст. вказує на те, що у першій половині XI ст. комплекс гине у пожежі.

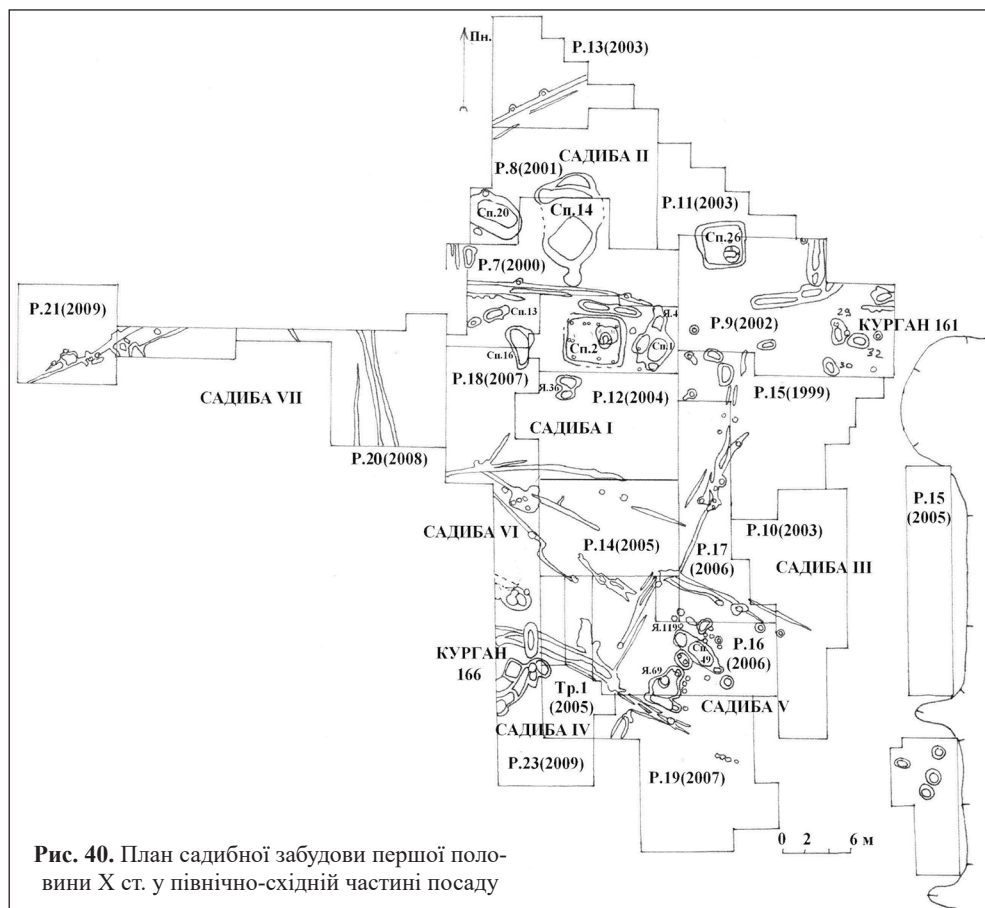
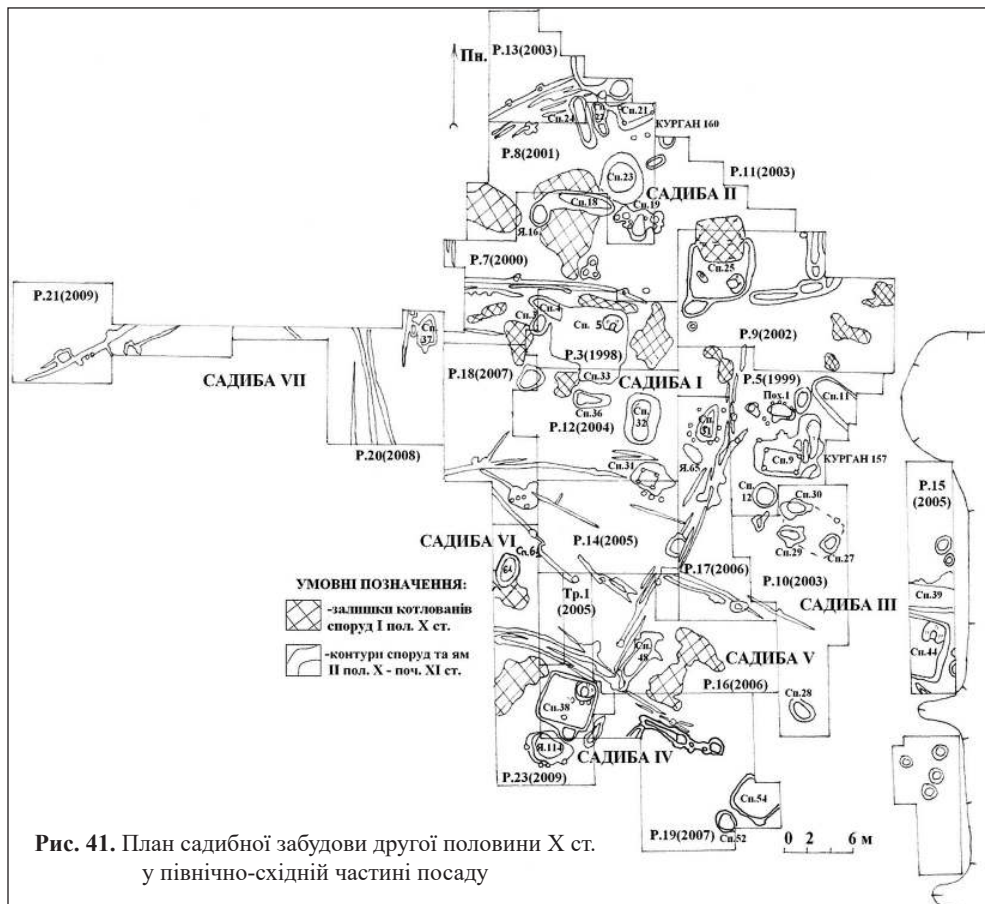

Рис. 40. План садибної забудови першої половини X ст. у північно-східній частині посаду

За 500 м на північ від городища знаходяться розкопи №№ 3–23 і траншея № 1 (північна ділянка посаду). На північній ділянці з 1998 по 2009 рр. досліджено 2244 м² площі. За результатами археологічних робіт вдалося виявити 6 жител, близько 50 господарських споруд та 4 зруйновані кургани давньоруського часу (Рис. 40, 41).

Основною ознакою садибної забудови являється наявність огорож, що археологічно фіксуються у вигляді заглиблених в материк рівчачків від її конструкції. На дослідженій території виявлено декілька ліній рівчачків від огорож, що поділяють забудову цієї частині посаду на садиби. Орієнтація рівчачків від огорож має два основні напрямки: за віссю південний захід–північний схід і північний захід – південний схід (паралельно краю тераси і перпендикулярно до нього). Огорожі, досліджені на розкопах, дозволяють виділити щонайменше 7 садиб X – початку XI ст.

Садиба I досліджувалася розкопами №№ 3 (1998 р.), 5 (1999 р.), 7 (2000 р.), 12 (2004 р.), 17 (2006 р.), 18 (2007 р.) та 21 (2008 р.). З півночі вона обмежена двома рівчачками, які орієнтовані за віссю захід–схід, з незначним відхиленням до півдня (розкоп № 7, 2000 р.); із заходу садиба обмежена трьома рівчачками орієнтованими за віссю північ – південь з незначним відхиленням до заходу (розкоп № 21,

2008 р.), східну частину садиби обмежує ціла серія коротких рівчачків з невеликими стовповими ямками біля них, які утворюють лінію, що орієнтована за віссю північних схід – південний захід (розкопи №№ 5, 17). Південну частину садиби I також обмежує значна кількість рівчачків (розкопи №№ 12 (2004 р.), 14, траншея № 1 (2005 р.), 16–17 (2006 р.), 18 (2007 р.), що утворюють три лінії огорожі. Їх існування вказує на перебудову південних меж садиби. Південна огорожа орієнтована за віссю захід–схід та північний захід – південний схід. За віссю захід–схід довжина огорожі складає близько 30 м, а за віссю північ–південь – 17 м (по північний рівчачок) і близько 20 м (по південний рівчачок). Тобто площа садиби I становила 510 та 600 м² на різних етапах її існування.

На території садиби досліджено житло (споруда № 2 у розкопі № 3, 1998 р.) розмірами 4,5 × 4,9 м на рівні материка і 4,40 × 4,55 м – по дну котловану. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. По кутах споруди (окрім північно-східного) та посередині північної і західної стінок виявлено стовпові ямки (діаметр 0,20–0,27 м). З півдня, ближче до східної стінки, виявлено вхід до житла у вигляді широкого (до 2,4 м) приямку, що плавно понижується з півдня на північ до глибини 0,60 м, в середині котловану він маркувався двома стовпами (діаметр 0,2 м). В

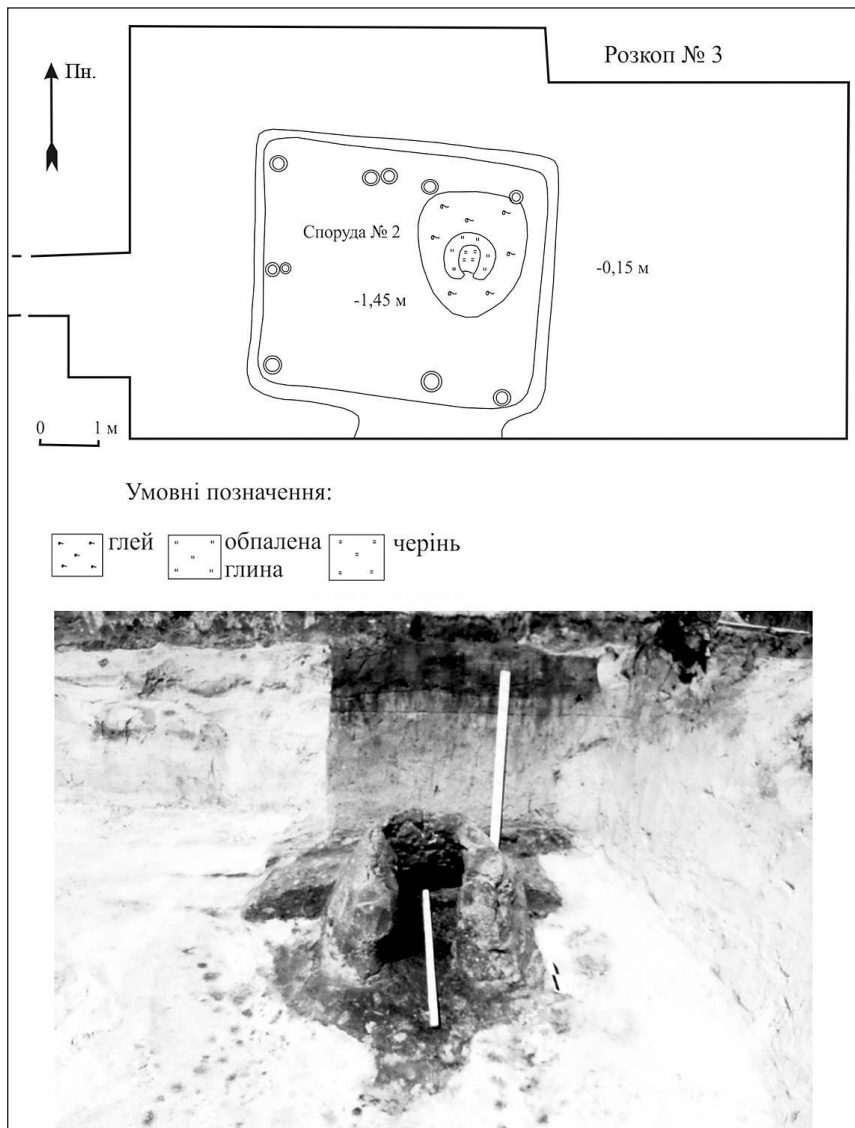

Рис. 42. План житла першої половини X ст. садиби I у північно-східній частині поселу

північно-східному куті котловану знаходилася глинобитна піч, що мала підквадратну форму ($0,84 \times 0,85$ м) із заокругленими кутами. Вона добре збереглася (висота стінок – до 0,8 м, склепіння обвалилося всередину). Піч складена із суцільної маси сіро-коричневої глини з домішками великих шматків піщини в тісті. Тіло печі формували на каркасі з лозин. Товщина стінок від 0,2 до 0,3 м; ширина устя печі 0,15 м. Внутрішній бік сильно прокалений – до стану однорідної помаранчевої маси. Вінчала піч глиняна товстостінна жаровня підпрямокутних (з округленими кутами) обрисів, що завалилась в середину печі. Розмір череня – $0,36 \times 0,60$ м

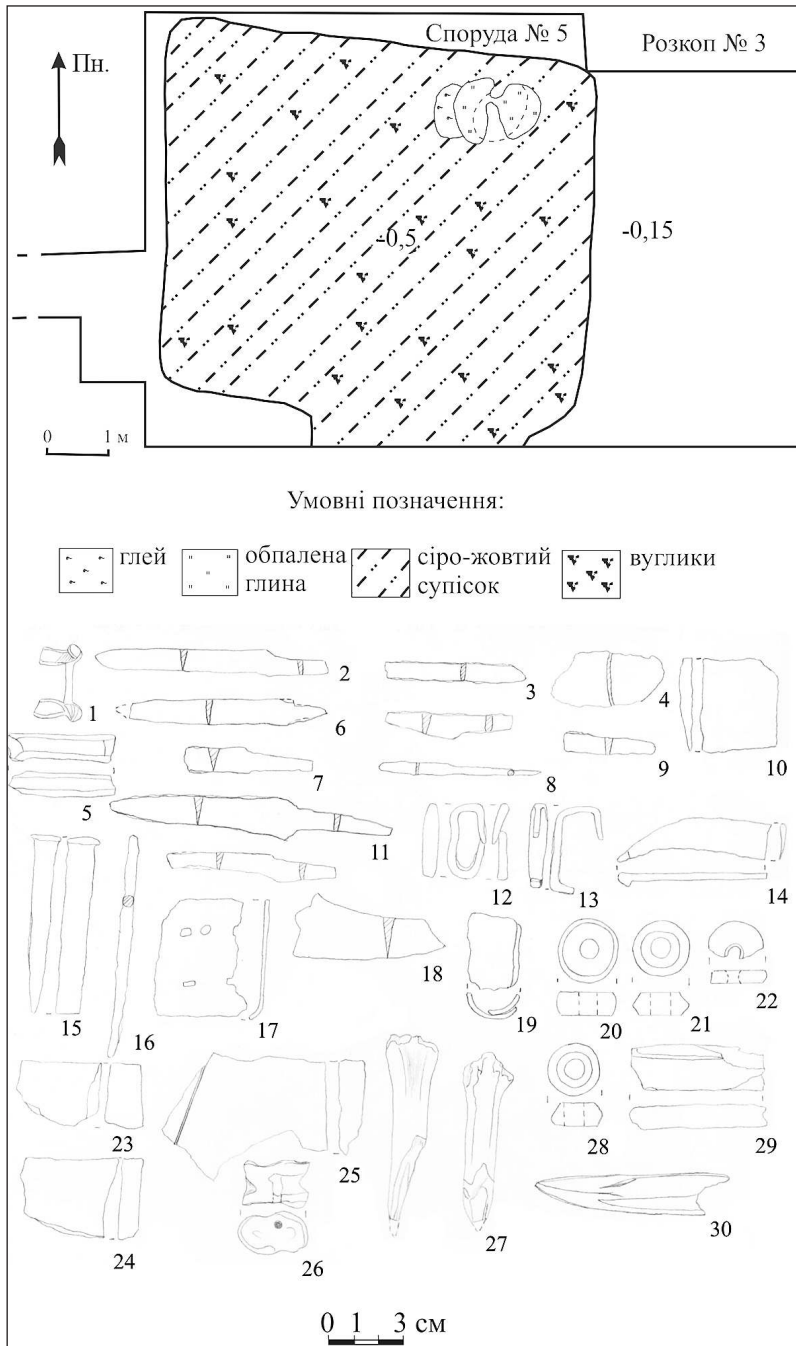

Рис. 43. План та знахідки житла другої половини X ст. на садибі II у північно-східній частині посаду

Експлікація:

Знахідки: 1, 5 – бронза; 2–4, 6–19 – залізо; 20–25, 28, 29 – камінь;
26, 27, 30 – кістка

Спочатку будівля існувала як напівземлянка, що мала стіни з жердин чи обополів «у закидку», і вхід з півдня. У північно-східному кутку знаходилась глинобитна піч, повернута челюстями до входу. Зі споруди походять знахідки: залізні обламане вістря стріли ромбовидної форми та перетину, фрагмент залізної пластини, три шиферні пряслиця, у тому числі одне з насічками по верхній та боковій площинах, уламок оселка з сірого сланцю. За керамічним матеріалом дата існування житла – перша половина X ст. (Рис. 42) (Моця, Васюта, Готун та ін., ф. експедицій, № 1998/84, с. 22–28). Дещо пізніше (відсутні сліди замивів) на цьому ж місці звели нове житло (споруда № 5), вже наземне, з глинобитною піччю. За площею друге житло було трохи більшим за розмірами, ніж попереднє. Його слідами і є западина підпрямокутних обрисів (5,4 × 6,6 м) навколо котловану будівлі № 2, глибиною від 0,15 до 0,45 м, зорієнтована майже точно стінами за сторонами світу, що за керамічним матеріалом та знахідками датується другою половиною X – початком XI ст. (Рис. 43; 44) (Моця, Готун, 1999, с. 32–33; Готун, 2007, с. 250).

З житла походять уламок втулки залізного предмету, залізне шило, уламок леза сокири, фрагмент ножа, уламок серпа, дрібні шматки залізних пластинок, шиферне пряслице, кістяна проколка. Будівля була розібрана і покинута господарями не пізніше першої чверті XI ст. (Моця, Васюта, Готун та ін., ф. експедицій, № 1998/84, с. 23).

Навколо обох жител існує серія господарських споруд та ям, що також належать до двох періодів існування садиби I. До першої половини X ст. відносяться господарські споруди №№ 1, 6, 13, 16 та ями №№ 3–5, 9, 10, 14, 15, 36. Керамічний матеріал із нижнього житла, споруд та ям представлено переважно доманжетними горщиками, орнаментованими багаторядною повільною хвилею, нігтьовими наколами та лінійним орнаментом. Такі горщики на Шестовицькому городищі зустрічаються в шарах першої половини X ст. (Шарпата, 2007, с. 202–204; Козубова, 2008, с. 103–105).

До другої половини X – початку XI ст. належать споруди №№ 3, 4, 32–34, 36–37, 51 та яма № 65. Керамічний матеріал, що походить з комплексів цього періоду, репрезентований круговим посудом з манжетними вінцями з добре вимішаного тіста, без домішок шамоту, з різноманітною орнаментациєю (лінійний, нігтьові наколи, хвильовий орнамент), що була нанесена на швидкому гончарному крузі.

З півночі від садиби I розкопами №№ 7 (2000 р.), 8 (2001 р.), 9 (2002 р.) та 11 (2003 р.) досліджена садиба II. Північна межа її зафіксована трьома лініями рівчачків у розкопах №№ 8 (2001 р.) та 13 (2003 р.). Вони орієнтовані за віссю південний захід – північний схід з незначним відхиленням до півдня. Із заходу садиба обмежена двома фрагментами рівчачків у розкопі № 7 (2000 р.). В розкопі № 9 (2002 р.) було досліджено два потужні ровики, що утворюють південно-східний кут огорожі. Садиба II має трапецієподібну форму, у західній частині її ширина становить – 11 м і розширюється на схід, довжина південної огорожі складає близько 30 м. Ймовірна площа садиби II може сягати близько 370 м².

На її території досліджено два житла (№№ 25–26 у розкопах № 9, 2002 р. та № 11, 2003 р.), господарські споруди та ями. Вони прорізають один одне і належать до різних будівельних періодів. До першої половини X ст. належить житло (споруда № 26), яке у другій половині X ст. було перебудоване зі збільшенням розмірів (споруда № 25).

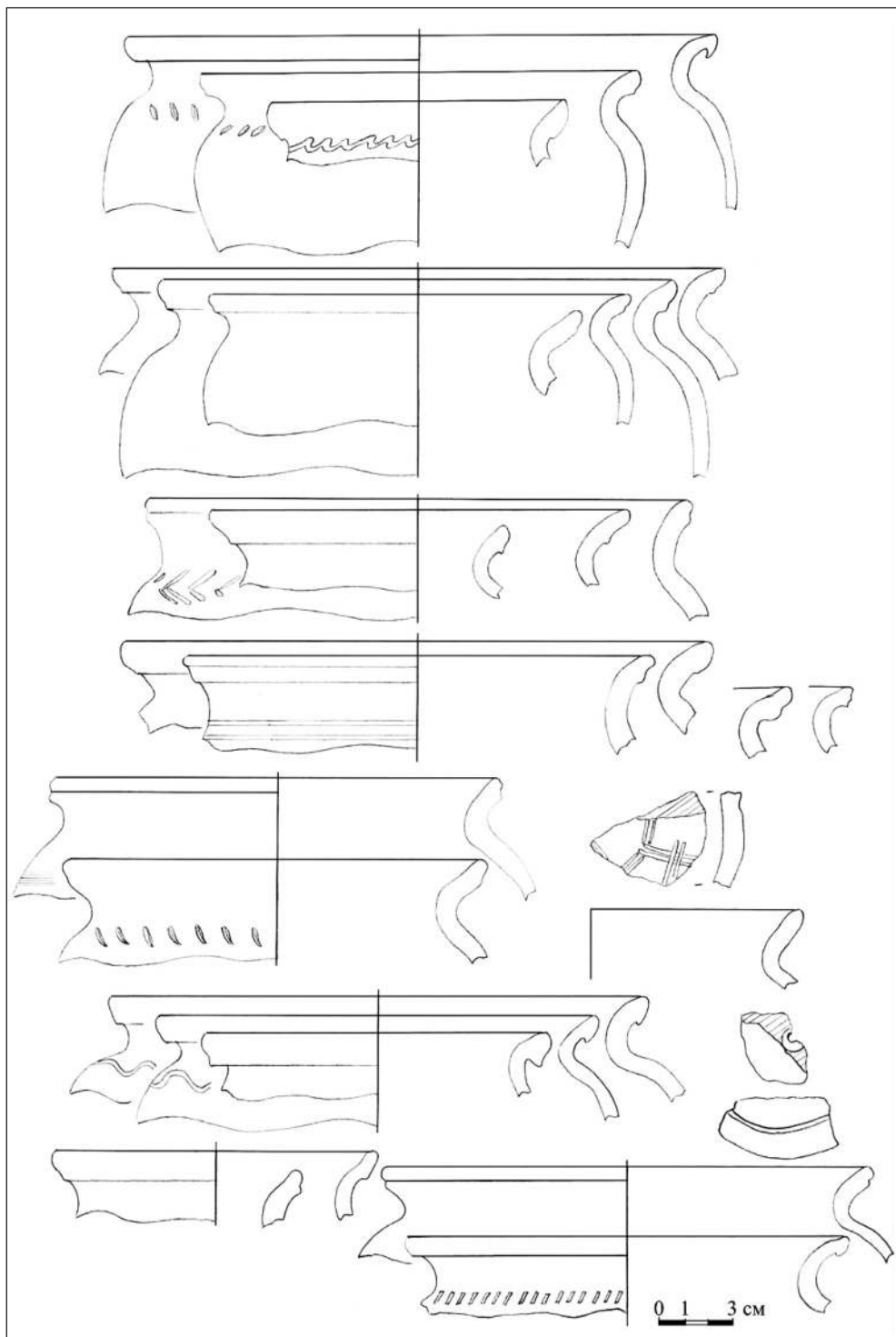

Рис. 44. Кераміка з житла другої половини на садибі I у північно-східній частині посаду

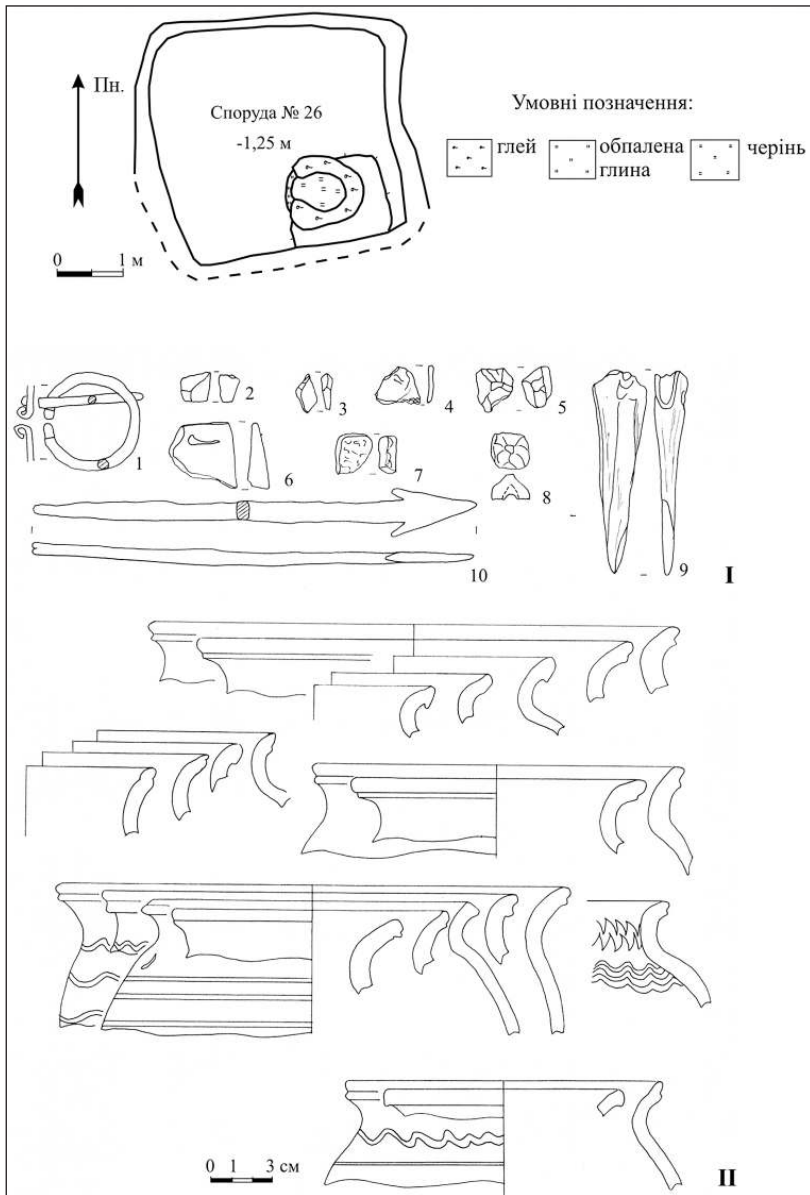

Рис. 45. План, знахідки та кераміка з житла (споруда № 26) першої половини X ст. на садибі II у північно-східній частині посаду

Експлікація:

I – знахідки: 1, 10 – залізо; 2–5 – кремій; 6–7 – пірофіліт; 8–9 – кістка; II – кераміка

Перше житло (споруда № 26) являє собою майже квадратний котлован розмірами $3,9 \times 4,1$ м, орієнтований стінами за сторонами світу. По дну котловану простежені залишки глеєвої підмазки підлоги. У південно-східному куті знаходилась глинобитна піч округлої форми (діаметром 1,25 м), повернута челюстями на захід, у тілі якої виявлено невеликі ямки від її каркасу. Піч мала три черені, що вказує на

два періоди її існування. Перший період існування печі пов'язаний з функціонуванням першого та другого черенів, до моменту їх руйнування, а другий – з ремонтом череня та підмазкою склепіння печі. Із житла походять індивідуальні знахідки: два уламки оселків з сірого сланцю, 4 шматки кременю, кістяна проколка, виріб з кістки (гральна фішка), залізний наконечник сулиці, на дні споруди знайдено залізну фібулу із закрученими кінцями. За речовим та керамічним матеріалом житло датується першою половиною X ст. (Рис. 45). Судячи зі стратиграфії, споруда після припинення існування була розібрана і засипана.

Друге житло (споруда № 25) мало розміри $5,25 \times 5,75$ м по рівню материка і $4,75 \times 4,75$ м по дну, глибиною 1,05 м. Воно орієнтоване стінами за сторонами світу. В південно-східному куті знаходилася зруйнована піч, розмірами $1,4 \times 1,5$ м, повернута челюстями на захід. В печі зафіксовано два череня, що були побудовані одночасно для більшої тепловіддачі. Житло не мало входу, зробленого в ґрунті, в котловані простежені сліди від зрубної конструкції стін, а з північного боку, там де житло прорізало заповненням попереднього котловану споруди № 26, воно було додатково закидано глеєм. Через невдалу конструкцію північної стіни житло функціонувало досить короткий час.

З нього походять знахідки: уламок шиферного пряслиця, невеликий шматок свинцевого предмету квадратної в перетині форми, скоба, два уламки цвяхів. Наявність невеликої кількості знахідок може свідчити про навмисне закидання порожнього котловану, під час якого і потрапили випадкові знахідки. За керамічним матеріалом житло датується другою половиною X ст. (Рис. 46) (Ситий, Скороход, 2009, с. 107–108).

За 9,0 м на захід від жител була досліджена споруда (№ 14), що мала заглиблений котлован неправильної форми, витягнутий за віссю північ–південь, розмірами $3,5 \times 7,5$ м. Котлован споруди в центрі заглиблений до глибини 0,55 м і майже незаглиблений біля країв. У споруді виявлено зруйновану велику жаровню.

Керамічний матеріал зі споруди датується кінцем IX – першою половиною X ст. Індивідуальні знахідки представлені пошкодженим у вогні гольником, зробленим з кістки птаха та прикрашеним орнаментом у вигляді солярних знаків, що утворюють спіраль, з обох кінців гольника було по три зображення обличчя ідолів чи божеств (Рис. 101), кістяним вістрям з просвердленим отвором, залізним цвяхом, трьома фрагментами залізних предметів невеликих розмірів, залізною скобою, ножем та двома уламками лез від двох інших ножів, кришталевою та сердоліковою намистинами, двома шматками обробленого шиферу, каменем-розтиральником, уламком кістяної проколки. Знахідки та характер споруди № 14 дозволяють відносити її до споруд господарського призначення. До першого періоду існування садиби II (перша половина X ст.) також відноситься і господарська споруда № 20 овальних обрисів, розмірами $3,0 \times 4,6$ м, видовжена за віссю північний захід – південний схід і заглиблена в материк на 0,35 м.

З північно-західного боку від житла знаходяться господарські споруди №№ 18, 19, 23 та яма № 16, що належать до другого періоду існування садиби (друга половина X ст.).

З південного сходу від садиби II досліджено курган № 161 (Ситий, 2006, с. 174) з похованням за обрядом тілоспалення, в якому виявлено ранньогончарний горщик

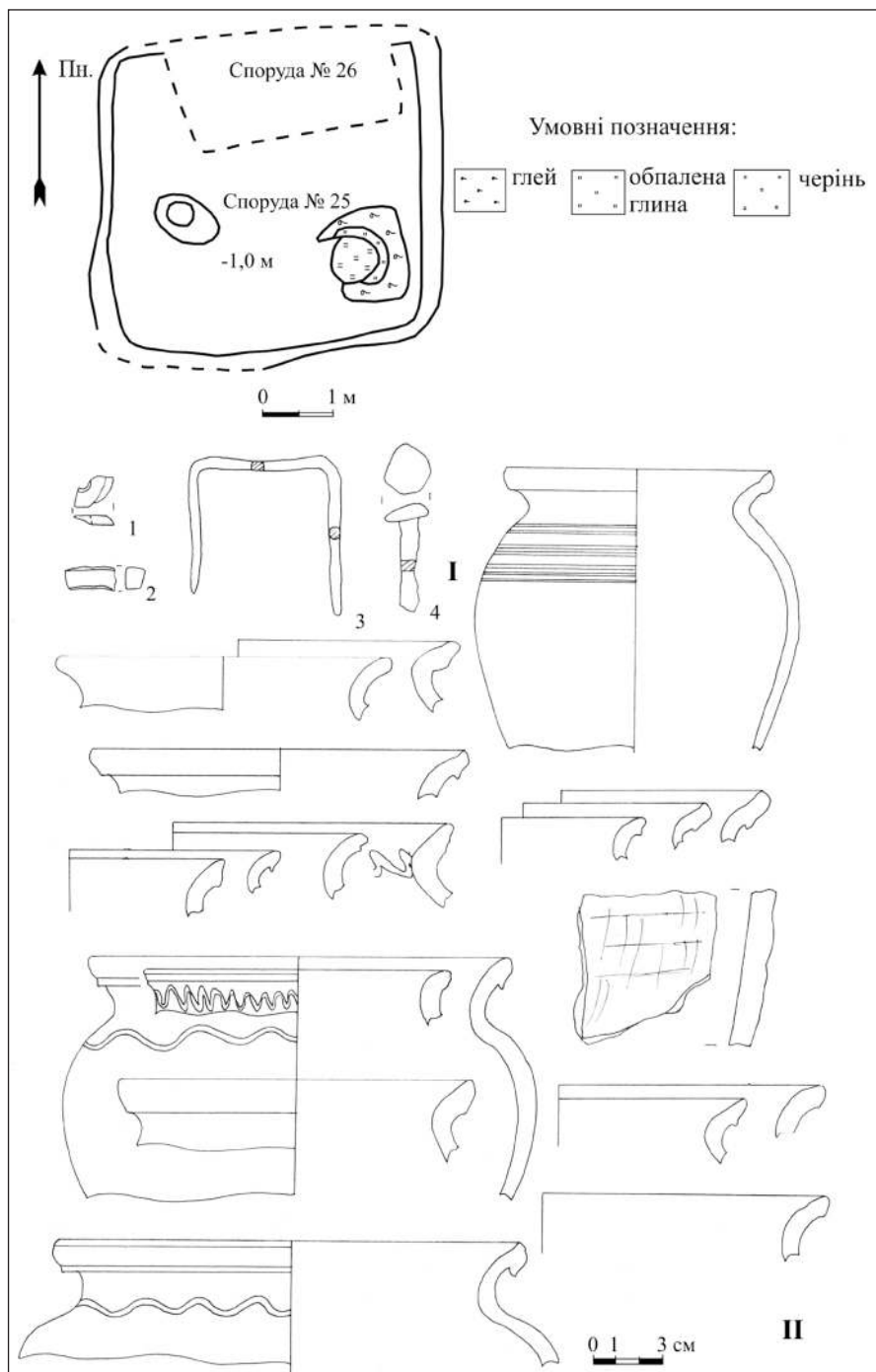

Рис. 46. План, знахідки та кераміка з житла другої половини X ст. (споруда № 25) на садибі II у північно-східній частині посаду

Експлікація:

I – знахідки: 1 – пірофіліт; 2 – свинець; 3, 4 – залізо; II – кераміка

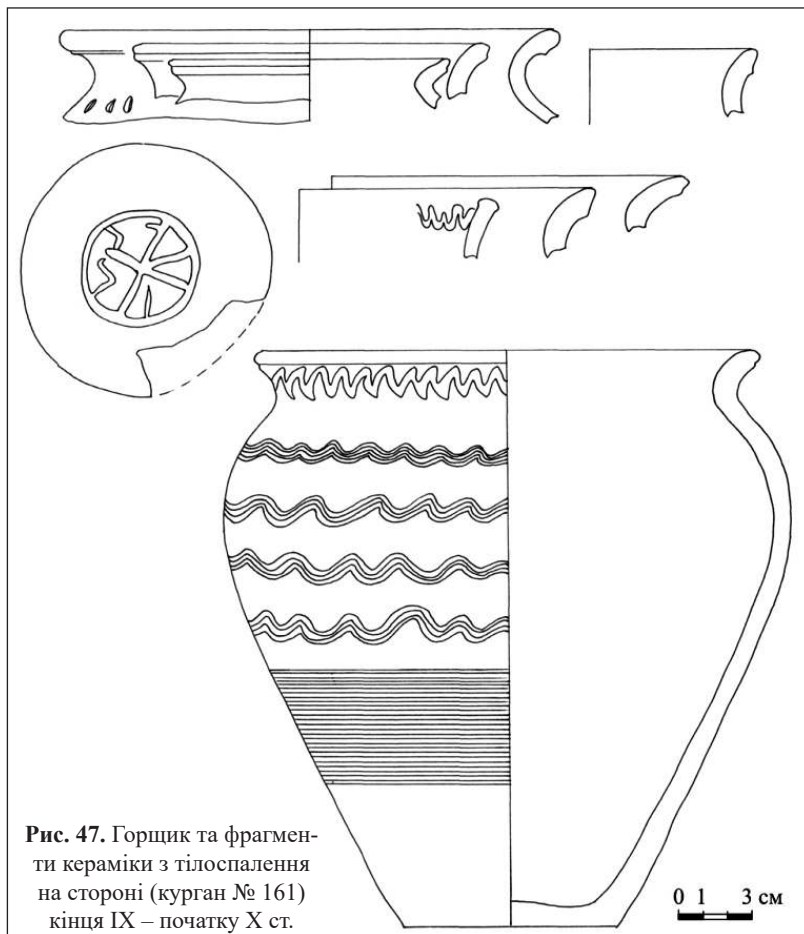

Рис. 47. Горщик та фрагменти кераміки з тілоспалення на стороні (курган № 161) кінця IX – початку X ст.

з кальцинованими кістками (яма № 32 у розкопі № 9 2002 р). Курганний ровик фіксується ямами №№ 28–30, в заповненні яких виявлено нечисленні фрагменти ранньогончарної кераміки початку X ст. (Рис. 47). Діаметр кургану складав 7,0 м. При плануванні садиби I від кургану відступили за 3,5 м і обнесли садибу огорожею, яка мала більш потужний рівчачок з цього боку, що може вказувати на існування у цій частині значно масивнішої огорожі, побудова якої була зумовлена світоглядними уявленнями мешканців.

Поява кургану з тілоспаленням на стороні на цій ділянці посаду відноситься до часу існування перших оборонних конструкцій на городищі (ровика з частоколом), що на початку X ст. загинули у пожежі. Ця ділянка майбутнього посаду використовувалася під курганний могильник, лише через деякий час посад сягає до цієї ділянки могильника і мешканці були змушені селитися у міжкурганному просторі могильника попереднього часу.

У північно-західній частині огорожу садиби перекривають залишки кургану № 160 (Ситий, 2006, с. 174) з камерним похованням (споруда № 21, розкоп № 8, 2001 р.), що з'явився на території садиби II у кінці X – на початку XI ст. і зайняв

частину території вже не існуючої садиби II. Розміри камери $2,3 \times 3,5$ м на рівні материка та $1,6 \times 3,0$ м по дну, яка орієнтована за лінією схід–захід з відхиленням на 30° до півдня (Ситий, 2009, с. 293). За реконструкцією поховального обряду, проведеного Ю.М. Ситим, поховання було здійснене під впливом християнської обрядовості, що побіжно підтверджує датування кургану. У заповненні камери з розкопу № 8 (2001 р.) зібрано керамічний матеріал, що датується кінцем X – початком XI ст. Над камерою, у насипу кургану, виявлено залишки печини від пошкодженої опалювальної споруди з жаровнею з будівлі № 14 та обриси її котловану. Під час насипання кургану частина ґрунту була взята із заповнення старого котловану споруди № 14, що і призвело до часткового руйнування опалювального пристрою.

Садиба III виявлена у східній частині дослідженої ділянки, на краю східної тераси. В розкопах №№ 10 (2003 р.), 17 (2006 р.) та 15 (2005 р.), зафіксовано фрагменти рівчачків від її південної огорожі, що орієнтовані за віссю північний захід – південний схід. Із заходу садиба III має спільну огорожу із садибою I. В західній частині садиби досліджено курган № 157 (Ситий, 2006, с. 174) (розкоп № 5, 1999 р.), що з'явився на цій ділянці після занепаду садибної забудови. У розкопах №№ 10 (2003 р.) та 15 (2005 р.) було досліджено частину житла та декілька господарських споруд, що належать до другої половини X ст. (Рис. 41).

Житло (споруда № 44) являло собою котлован довжиною 4,0 м, який досліджено на ширину 3,2 м, глибиною 0,9 м від рівня материка. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням до сходу. Житло мало зрубну конструкцію стін, про що свідчить стратиграфія заповнення котловану та відсутність стовпових ям у дні будівлі. В північно-східному куті зафіксовано піч розмірами $1,60 \times 1,65$ м, орієнтовану челюстями до півдня, що збереглася на висоту 0,4 м. Черінь мав розміри $0,6 \times 0,8$ м і був обмежений з трьох боків стінками печі товщиною 0,4 м. В межах розкопаної частини житла вхід не знайдено. Споруда припинила своє існування внаслідок демонтування конструкції і засипання котловану ґрунтом та материковим піском (Рис. 48) (Ситий, Скороход, 2009, с. 109–110). Майже усі знахідки походять з верхньої частини заповнення споруди: уламок залізної скоби, дві пронизки з жовтого скла, невеликий металевий стрижень та ніж. Артефакти, знайдені в котловані, потрапили до його заповнення внаслідок його засипання чи замулення. За керамічним матеріалом житло датується другою половиною X ст.

За 1,0 м на північ від житла досліджено господарську споруду № 39, видовженої форми, шириною 2,4 м, досліджена довжина якої сягає понад 4,0 м. Котлован заглиблений в материк на 1,0 м і орієнтований за віссю схід–захід. За керамічним матеріалом споруда синхронна у часі вищерозглянутому житлу, на її дні фіксується прошарок у вигляді значної концентрації горілої деревини. На північний захід від дослідженого житла, у розкопі № 10 виявлена ще одна господарська споруда наземного характеру, що мала три округлих, заглиблених в материк котловани, що на рівні материка об'єднані загальним контуром (споруди №№ 27, 29–30). Вони розташовані компактно одна біля одної і були залишками однієї споруди, слабозаглибленої в ґрунт. Це підтверджує і однорідний керамічний матеріал другої половини X ст., що походить з цих споруд.

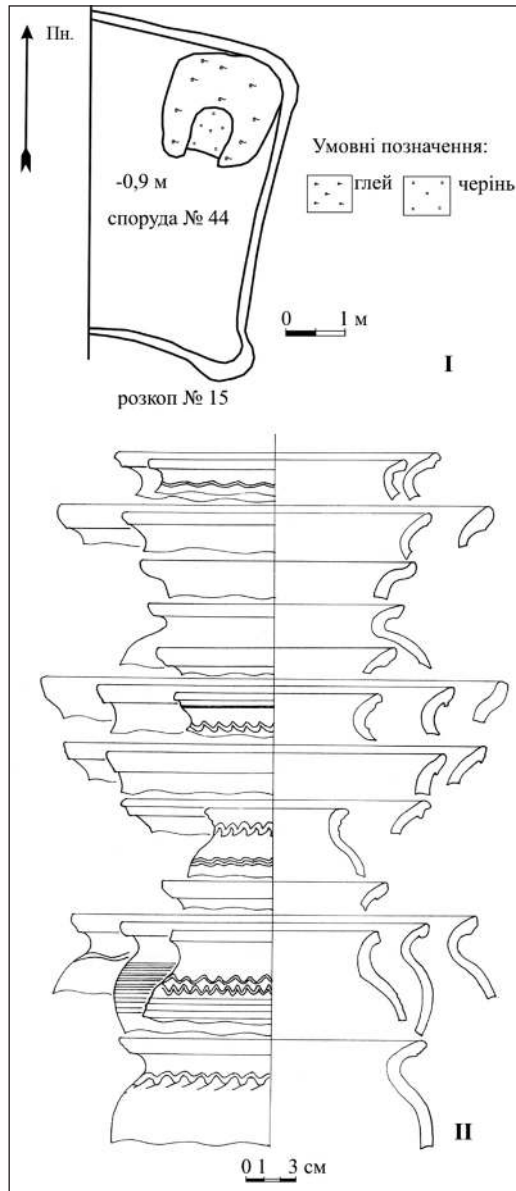

Рис. 48. Залишки житла другої половини X ст.
на садибі III

В кургані № 157, який був насипаний на території садиби після її занепаду, (розкоп № 5, 1999 р.) досліджено ще одне камерне поховання (споруда № 9) розмірами $3,2 \times 4,2$ м на рівні материка, $1,1 \times 3,0$ м – по дну, орієнтоване довгою віссю за лінією схід–захід з відхиленням на 20° до півночі. У центрі камери, на глибині 1,1 м знайдено скелет чоловіка, який лежав у випростаному положенні на спині. Біля лівого стегна небіжчика знайдено залізний ніж, а в нижній частині заповнення камери – п'ять цвяхів та горщик кінця X – початку XI ст. За два метри на північ

від камери досліджено ще одне поховання (№ 1) – за обрядом інгумації в ямі (1,0 × 2,0 м), орієнтоване паралельно камері. Не можна виключати, що поховання було впуснене до насипу кургану № 157 після спорудження його насипу (Ситий, 2006, с. 174).

Садиба IV досліджена частково у південній частині розкопаної ділянки. В розкопах №№ 16 (2006 р.), 19 (2007 р.) та 23 (2009 р.) фіксуються рівчачки від її північної огорожі. У північно-західній частині рівчачки прорізають курганний ровик (розкоп № 23, 2009 р.), з якого походить матеріал першої половини X ст. Скоріш за все, це залишки ще одного кургану, що передував забудові посаду. За керамічним матеріалом курган синхронний кургану № 161. Тобто, у другій половині X ст. насип кургану був знівельований і тому огорожа садиби фіксується на рівні материка, прорізаючи заповнення курганного ровику.

Впритул до огорожі садиби було виявлено котлован житла (споруда № 38) досліджений в траншеї № 1 (2005 р.) (Коваленко, Моця, Ситий, 2006, с. 198) та частково в розкопі № 23 (2009 р.). Житло мало підпрямокутний котлован розмірами 4,2 × 4,8 м, орієнтований стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням до сходу. Його глибина становить 1,00–1,07 м від рівня материка. В котловані споруди в північно-східному куті вивлено глинобитну піч, що мала овальну в плані форму розмірами 1,45 × 1,85 м, висотою близько 0,8 м. Піч складено з болотного глею сіро-зеленого кольору, її розміри по верху складають 1,10 × 1,05 м. Серед завалу склепіння печі фіксувалися залишки устя, повернутого челюстями на південь. Черінь мав діаметр близько 0,8 м і знаходився за 0,1 м вище рівня дна котловану.

В південній стінці споруди, майже навпроти печі, зафіксовано вхід до споруди (Рис. 49). Житло було залишене мешканцями. В шарі його засипки знайдено уламок калачеподібного кресала, фрагмент оселка з пісковіку, два зігнутих металевих пластини, залізний ніж та шиферне пряслице. За керамічним матеріалом житло датується серединою – другою половиною X ст. (Рис. 50).

За 0,7–1,0 м південніше житла була досліджена господарська яма № 114, що мала овальні обриси розмірами 2,1 × 2,9 м і була заглиблена в материк на 1,2 м. Навколо ями зафіксовано серію стовпів від конструкції стін (Ситий, Скороход, 2009, с. 109). За керамічним матеріалом яма № 144 датується серединою – другою половиною X ст. і співіснувала з житлом садиби IV (можливо, яма є залишком господарської прибудови до південної стінки житла).

До цього ж періоду забудови садиби належать будівлі (№№ 54, 55 та яма № 122), які розташовувалися на південний схід від житла у розкопі № 19 (2007 р.). Споруда № 54 підквадратної форми з дещо заокругленими кутами мала розміри 3,0 × 3,1 м, глибина її котловану сягала 1,24 м від рівня материка, дно рівне. Тут виявлено дві кістяні проколки, уламок шиферного оселка, глиняне пряслице та три металеві стрижні. Кераміка представлена вінцями горщиків другої половини X ст. та двома уламками від сковороди. Споруда № 55 має округлий у плані котлован з глибиною 0,8 м від рівня материка, дно рівне. Розміри споруди – 1,35 × 1,80 м. З котловану походить нечисленна кераміка другої половини X ст. Яма № 122 мала округлі обриси розмірами 1,5 × 1,6 м і заглиблена на 0,78 м у материк. З ями походить залізний витий браслет та фрагменти горщиків X ст., представлені уламком

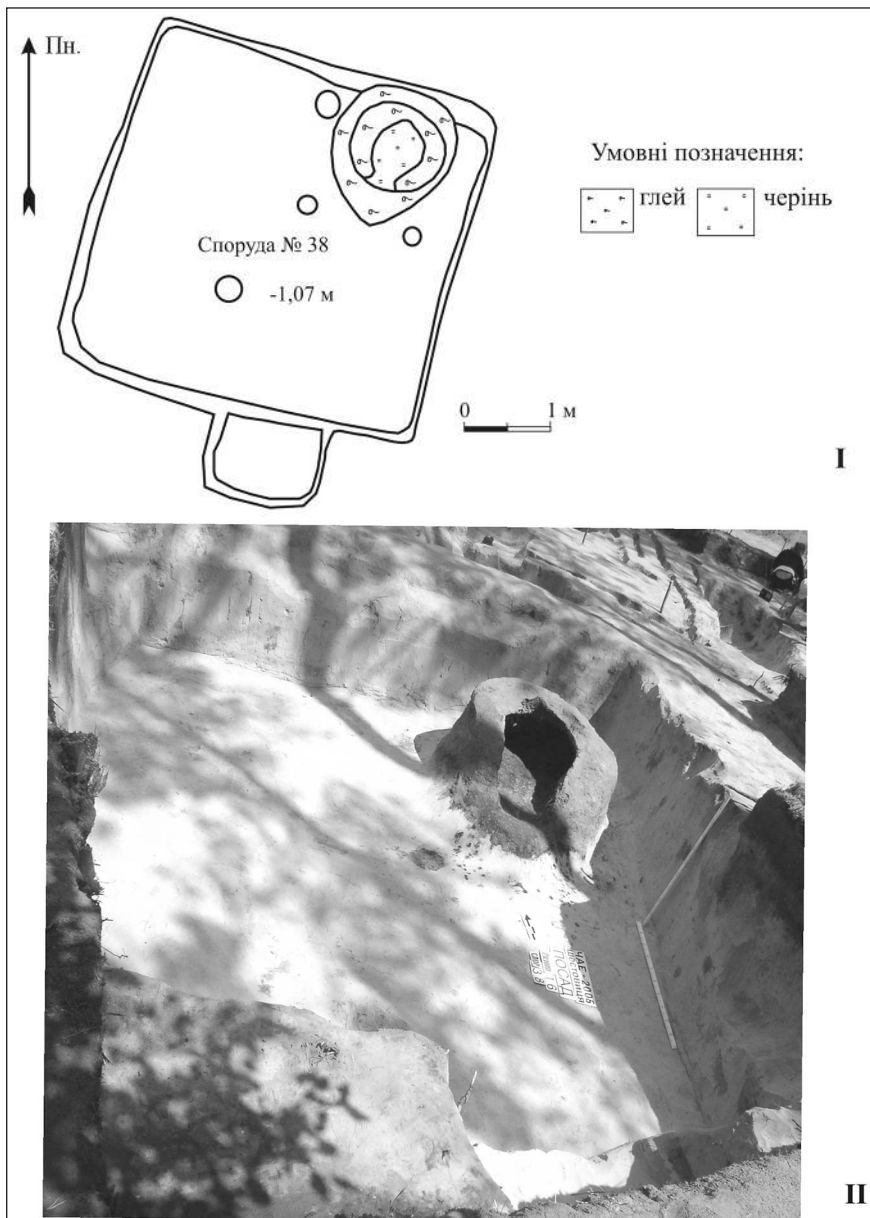

Рис. 49. План та фото житла другої половини X ст. на садибі IV

вінця другої половини X ст. і денцем з клеймом та трьома наскрізними отворами (використовувалося як фільтр при смолокурінні).

Перпендикулярно до північної огорожі садиби IV (розкоп № 16, 2006 р.), фіксується серія рівчачків, що примикають до південно-західного кута садиби III і являються північно-західною межею садиби V, що має прямокутну форму і орієнтована за віссю північний захід – південний схід. Ширина садиби V має 12,5 м, досліджена довжина сягає близько 31 м. Таким чином, площа ділянки може складати

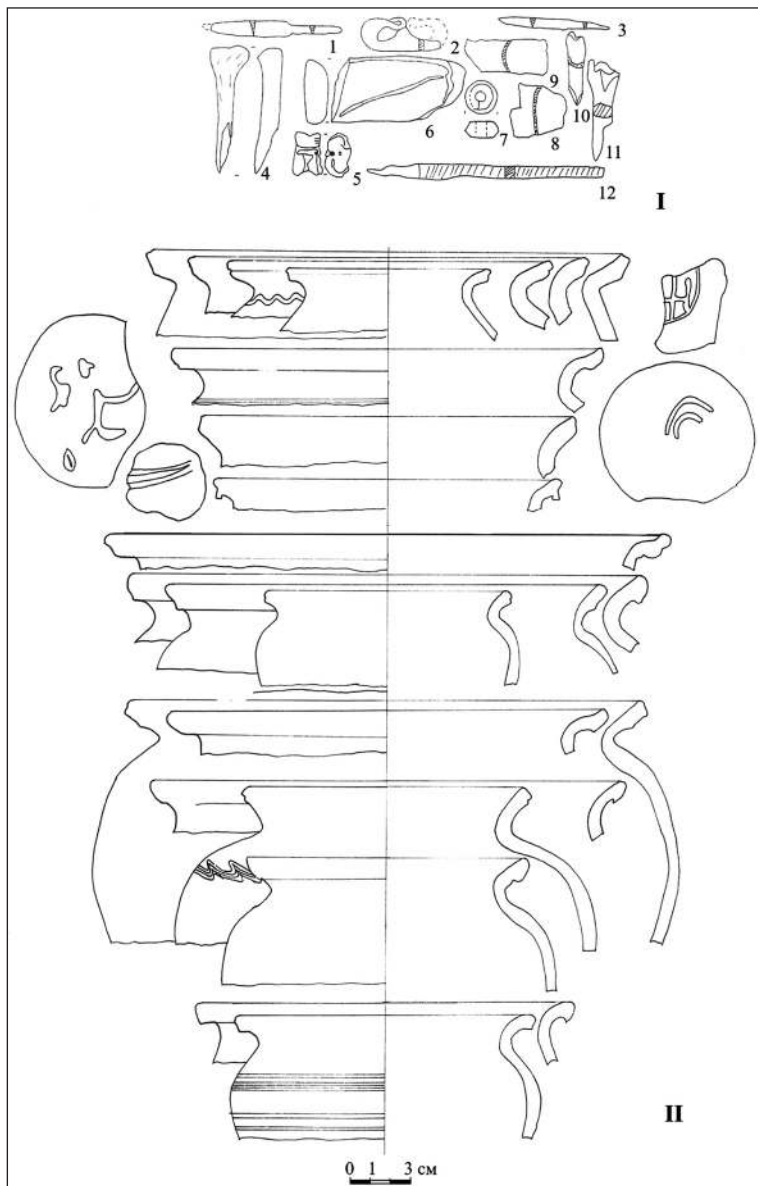

Рис. 50. Знахідки та кераміка з житла на садибі IV

Експлікація:

I – знахідки: 1–3, 8, 9, 12 – залізо; 4, 5, 10, 11 – кістка; 6 – камінь;
7 – пірофіліту; II – кераміка

понад 385 м². З північного сходу вона межує з садибою III (розкоп №№ 10, 2003 р. та 17, 2006 р.), а з південного заходу – із садибою IV (Коваленко, Моця, Ситий, 2007, с. 164).

Південно-східна частина садиби V не досліджувалася, а на розкопаній території виявлено декілька господарських об'єктів двох будівельних періодів. Це споруда

№ 49 та ями №№ 69, 112, 119, що належать до першої половини X ст., №№ 28 та 48 можна віднести до другої половини X ст.

На розкопаній площі не було виявлено жител, але наявність різночасових будівель свідчить про два періоди існування зазначеної садиби V. На північний захід від попередньої знаходиться садиба VI, що з південного заходу межує з садибою IV, а з північного сходу – із садибою I. Північна межа садиби має три лінії рівчачків, які розташовані за 1,0–3,0 м один від одного, що вказує на їх неодноразові ремонти. Така ситуація з перенесенням огорожі може свідчити про те, що садиба I, яка межує із садибою VI з північного сходу, на першому етапі свого існування мала дещо більшу площу (600 м²). На другому етапі свого існування, з появою більш щільнішої забудови ділянки її площа дещо зменшується (510 м²) і з південного заходу від неї будується садиба VI. Керамічний матеріал з ями № 101 (розкоп № 16, 2006 р.) та споруди № 61 (розкоп № 23, 2009 р.) вказує саме на другу половину X ст. – час існування садиби VI.

Окремі ділянки рівчачків від огорож були зафіксовані в розкопах № 20 (2008 р.) та № 21 (2009 р.) у західній частині розкопаної ділянки. В розкопі № 20 зафіксовано три рівчачки, що мають орієнтацію з півночі на південь з незначним відхиленням до сходу, а у розкопі № 21 досліджено два рівчачки, що орієнтовані за віссю південний захід – північний схід. Їх продовження фіксується в розкопі № 13 (2003 р.) і, можливо, вказує на існування з північного заходу від згаданих рівчачків проїжджої частини, яка проходила з городища по середині видовженого мису, а в північній частині посаду розгалужувалася на два напрямки. Перша повертала на південний захід до ур. Узвіз, друга – на північний схід (паралельно до вигину тераси р. Десни), у бік Чернігова. Саме південно-східний край цієї дороги і зафіксовано в розкопах № 13 (2003 р.) та № 21 (2009 р.). Рівчачки в розкопі № 21 та західна огорожа садиби I, розташовані майже перпендикулярно один до одного, дозволяють висловити припущення про існування садиби VII, що знаходилась біля західної частини розкопаної ділянки. Відсутність на сьогодні досліджених об'єктів на садибі не дає змогу віднести її до жодного з будівельних періодів.

Господарський устрій мешканців садиб на обох етапах забудови цієї ділянки посаду представлений сільським господарством (землеробством, скотарством) та промислами (мисливство, рибальство, бортництво, вигонка смоли та дьогтю). На відміну від південної частини посаду (розкоп № 1), тут допоки не виявлена металургійна справа та ковальське ремесло, але виявлені сліди ювелірного ремесла на садибі I, що репрезентоване уламками бронзових казанів, керамічною лялечкою, виплесками бронзи, бочкоподібним важком із заліза, обтягнутого бронзою.

Навколо жител розміщувалися споруди побутово-господарського використання, від яких залишилися котловани округлих, напівквадратних та овалоподібних обрисів. Це залишки заглиблених частин будівель з легкою наземною конструкцією, що за призначенням могли являтися льохами, снопосушарками, зерновими ямами, приміщеннями для зберігання знарядь праці та ін. (Звіздецький, Готун, 1997, с. 32–51). Нажаль, через погану збереженість слідів від конструкцій, у матеріковому шарі Шестовицького мису, вищезазначені об'єкти, дуже складно визначити їх точне призначення.

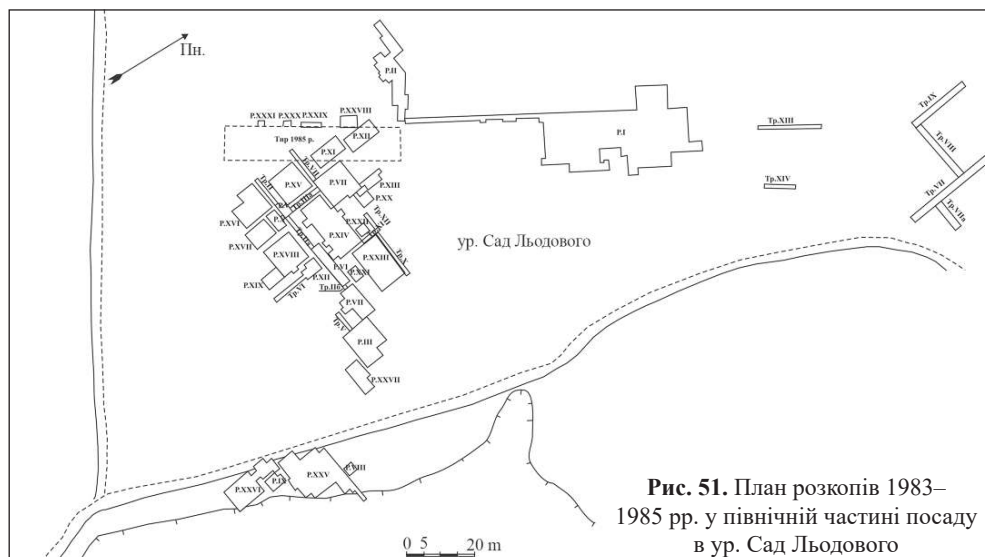

Рис. 51. План розкопів 1983–1985 рр. у північній частині посаду в ур. Сад Льодового

Тож, протягом 1998–2009 рр. на північній ділянці посаду городища Коровель було відкрито 7 садиб та 4 давньоруські кургани. На початку X ст. на цій ділянці посаду насипаються перші кургани з тілоспаленням (кургани №№ 161, 166). Пізніше, у 20–30 рр. X ст., ділянка починає забудовуватися і виникають перші садиби на міжкурганному просторі (Рис. 87–90), де будуються житла та господарські споруди (садиби I, II, V) (Рис. 40). Через деякий проміжок часу, у 40–50 рр. X ст. виникають нові садиби (III, IV, VI, можливо VII), а житла та господарські споруди старих перебудовуються (Рис. 41). В кінці X – на початку XI ст. садибна забудова цієї ділянки посаду занепадає, а на її місці вдруге з’являються поховання під курганними насипами, що розташовувалися на північ від посаду (Скороход, 2006б, с. 150–154; 2010б, с. 11–19).

З півночі від вищерозглянутої ділянки, В.П. Коваленком були проведені археологічні дослідження, де було закладено 27 розкопів і ряд траншей загальною площею 2870 м² (Рис. 51), на яких досліджено понад 100 об’єктів господарського й промислового призначення X – початку XI ст., та залишки курганного могильника (Коваленко, Моця, Шекун, 1985, с. 287–288; Коваленко, Шекун, 1986, с. 247). Дослідження охопили обширну територію в північній частині мису, але більшість розкопів закладалися ближче до східного краю тераси. Досліджені споруди X – початку XI ст. являють собою залишки котлованів від будівель господарського призначення. Вони мали овальну форму, довжиною 2,0–4,0 м і шириною 0,7–2,2 м, заглиблені в материк на 0,30–1,15 м. Ця ділянка посаду досліджувалася не єдиною площею, а окремими розкопами та траншеями на місцях майбутніх споруд сучасної бази відпочинку «Юність» та вздовж трас комунікацій до них, оскільки роботи мали охоронний характер і фінансувалися коштом замовника. Така ситуація значно ускладнює інтерпретацію забудови даної ділянки посаду, не кажучи вже про поділ досліджених об’єктів на хронологічні періоди у межах X – початку XI ст. Концентрація об’єктів є дуже незначною, частина зі споруд взагалі не містять будь-

яких матеріалів. Дана ділянка на початку X ст. використовувалася першими поселенцями під курганний могильник і забудовувалася частково у середині X ст. під господарські та промислові будівлі. Пізніше, при зменшенні площі забудови посаду у кінці X – на початку XI ст. могильник, що знаходився з півночі від забудови (VI курганна група) поступово насипається на ділянках занепалих садиб. Тому частина з виявлених котлованів, які не мають господарських чи виробничих ознак, можуть являтися залишками курганних ровиків початку X ст., чи кінця X – початку XI ст. До залишків курганного ровика можна віднести споруди №№ 3–7 (розкоп II, 1983 р.), що розміщуються півколом. Якщо таке припущення відповідає дійсності, то діаметр кургану складає 9,0–10 м. Його центральна частина, де має знаходитися поховання, залишилася під недослідженою ділянкою. Важливо зазначити, що у спорудах №№ 3–5 виявлено залишки побутового сміття (фрагменти печини, кістки тварин, уламки посуду), що вказує на використання ровиків кургану, що передував забудові, під смітником.

Основна маса будівель містять уламки печини від опалювальних пристроїв, що потрапили до них як сміття після ремонту печей. Також в спорудах присутні кістки тварин та керамічний матеріал X – початку XI ст. Деякі зі споруд містять поодинокі індивідуальні знахідки (наконечники стріл, уламки ножів, пряслиця, оселки тощо). Під час розкопок зазначеної ділянки посаду не виявлено жодного житлового об'єкту. Через розгалуженість розкопів та траншей котловани жител могли залишитися поза межами розкопаних ділянок. Вдалося виявити серію господарсько-ремісничих об'єктів та сліди від садибної огорожі. В розкопі III (1983 р.) досліджено залишки наземної споруди прямокутної форми, розмірами 4,5 × 5,0 м, що орієнтована кутами за сторонами світу. Контури споруди фіксуються залишками канавок від лаг шириною до 0,2 м і заглибленими в материк до 0,35 м. В західній частині знаходиться п'ять стовпових ям а в центральній та південній – дві господарські (споруди № 1 та № 3). З півдня, заходу та сходу наземної будівлі виявлено вісім стовпових ям (діаметр від 0,25 до 0,4 м), що належать до її конструкції. Через відсутність опалювального пристрою об'єкт можна віднести до господарської споруди першої половини X ст. В її заповненні знайдено уламок залізного серпа, фрагмент рибальського гачка та уламок токарного різця. Датування споруди зумовлене тим, що з північного сходу її перекриває котлован більш пізньої споруди, що за керамічним матеріалом датується X – початком XI ст. (Коваленко, Моця, Шекун, ф. експедицій, № 1984/173. с. 22–25).

За 0,3–0,5 м на північний схід від споруди проходить канавка у напрямку північний захід – південний схід, від огорожі, що була збудована паралельно північно-східній стінці споруди. Її ширина і глибина така, як у канавок від лаг вищеописаної споруди. Таким чином, на ділянці розкопу III досліджено наземну споруду із залишками зняряд сільського господарства, ремесел та промислів, що відмежована ділянкою садибної огорожі.

Найбільша концентрація об'єктів виявлена дослідженнями 1984 р. на східному схилі мису, у південно-східній частині досліджуваної ділянки. Тут розкопані залишки господарських об'єктів із розвалами глиняних жаровень, кістками тварин та господарським і побутовим інвентарем. Особливо можна відмітити споруди № 11 (розкоп XXV) та № 1 (розкоп XXVI).

Споруда № 11 має видовжений котлован, розмірами 1,4 × 3,0 м, орієнтований за лінією північ–південь і заглиблений на 1,0 м в материк. Стінки котловану вертикальні, дно знижується у напрямку центру. В північній частині котловану досліджено залишки глиняного череня поганої збереженості. Інтерпретувати виявлені фрагменти як залишки пічки чи виробничого горну складно. Відсутність металургійних шлаків та виплесків кольорових металів ставить під сумнів її виробниче призначення. Керамічний матеріал датується в межах X ст.

Споруда № 1 має форму неправильного прямокутника зі стороною 2,8 × 3,4 м. Котлован заглиблений в материк на 0,65 м. У східному куті споруди виявлено залишки череня від опалювального пристрою. Сліди стін чи склепіння відсутні. Тож можна припустити існування у споруді відкритого вогнища чи жаровні, що існували для господарських потреб. В заповненні котловану знайдено сім цілих ножів, уламок ключа від нутрянного замка з обляманою боріздкою (типу А за Б.О. Колчиним) (Колчин, 1982, с. 162–167), уламок залізного окуття відра, фрагмент залізного рибальського гачка, два фрагменти кременя, два оселка з пісковіку, пірофілітове пряслице, уламок втульчастого зубила, залізне шило та залізна пластина. Керамічний матеріал зі споруди датується серединою X ст. Судячи зі знахідок та залишків опалювального пристрою, будівля мала ремісничо-господарський характер, в якій знаходився опалювальний пристрій у вигляді відкритого вогнища.

Тож, за результатами досліджень 1983–1985 рр. у північно-східній частині посаду вдалося виявити північну межу поширення культурного шару, зафіксувати і дослідити 50 споруд та цілу серію ям, серед яких господарські й ремісничі споруди, залишки курганних ровиків та камерне поховання X ст. Наявність слідів огорожі не доводить існування на цій ділянці садиб першої половини X ст., на північ від яких уже знаходився основний масив курганного поля. Огорожу дуже часто використовували ремісники при відгородженні деяких промислових об'єктів від господарської чи житлової забудови та проїжджої частини.

Ще одна ділянка шестовицького посаду була досліджена на північно-західній його околиці в ур. Узвіз у 1998, 2000–2003 рр. З метою з'ясування меж поширення культурного шару на території посаду було досліджено стінки піщаних кар'єрів, що тягнуться через ур. Узвіз від с. Шестовиця у напрямку до с. Слабин. Внаслідок зачисток стін кар'єрів встановлено, що культурний шар посаду продовжується на 150 м у північному напрямку від просіки (750 м на північ від городища). В південно-східній частині кар'єру виявлено решки споруди. З метою її вивчення було закладено розкоп № 4, на площі якого досліджено ділянку господарсько-виробничого призначення, що складалася з однієї споруди, трьох ям, двох рівчаків від огорож та відкритого надвірного вогнища.

В північній частині розкопу знаходилася споруда № 1, що майже повністю знищена кар'єром. Судячи з досліджених залишків, вона реконструюється як підпрямокутна (довжина 1,8 м), з вертикальними стінами і округлими кутами. Котлован заглиблений в материк на 0,6 м. Із заповнення походять подрібнені фрагменти кераміки першої половини X ст., представлені дрібними фрагментами вінець кругових посудин. Також в котловані знайдено уламок шиферу, ковалок залізоплавильного шлаку, фрагмент стінки ліпної посудини та три масивні уламки трубчастих кісток великої рогатої худоби.

На даній ділянці також досліджено дві виробничі ями (№№ 1, 3), що використовувалися для видобутку смоли або дьогтю. За керамічним матеріалом вони датуються в межах X ст.

В південній частині розкопу досліджено також і залишки відкритого вогнища, що мало вигляд плями перепаленого до блідо-жовтого кольору піску, розмірами $1,2 \times 1,3$ м. В центрі пляма пробита невеликою ямкою, розмірами $0,45 \times 0,70$ м, глибиною 0,4 м від рівня материка.

На площі розкопу вивчено і два рівчачки від огорож. Перший має ширину 0,16–0,28 м і глибину 0,1–0,3 м, орієнтований за лінією південний захід – північний схід з відхиленням до півночі. В межах розкопу рівчачок досліджений на відстань 4,8 м. Зафіксована одна конструктивна деталь огорожі – стовпова ямка, діаметром 0,25 м, заглиблена в материк на 0,28 м. Судячи зі стратиграфії та за дрібним уламком вінця, знайденого у рівчачку, огорожа існувала на початку XI ст. Наступний рівчачок мав ширину 0,18 м і глибину 0,03–0,15 м, орієнтований за лінією південний захід – північний схід. Рівчачок розрізав верхній шар заповнення ями № 1, що вказує на його датування початком XI ст.

Загалом, враховуючи відсутність будь-яких ознак культурного шару північніше та західніше розкопу № 4, можна припускати, що вдалося зафіксувати ділянку господарсько-виробничого призначення X – початку XI ст. на північно-західній межі посаду Шестовицького городища.

За результатами досліджень на розкопі № 4 вдалося отримати стратиграфічну колонку існування цієї частини посаду. Споруда № 1, яка існувала у першій половині X ст., після занепаду була перекрита виробничим об'єктом – смолокурнею кінця X ст., яку у свою чергу прорізає рівчачок від огорожі кінця X – початку XI ст. Така стратиграфічна ситуація узгоджується зі стратиграфічними даними основної частини Шестовицького посаду.

З метою з'ясування стану пам'ятки були проведені розвідкові роботи в ур. Узвіз, де знаходився курганний могильник кінця XI–XII ст., Д.І. Бліфельдом віднесений до IV курганної групи. Під розораними насипами курганного могильника XII ст. експедицією досліджено частину садибної забудови посаду X – початку XI ст. Культурні нашарування цього періоду зазнали пошкоджень під час насипання могильника, але водночас і законсервували його ділянки, що не зазнали оранки в XIX–XX ст.

На розкопі № 1 (2000 р.) досліджено два об'єкти, що входили до єдиного комплексу – житла X ст. (Рис. 52). Воно мало розміри 4,7 м за лінією захід–схід і досліджене на 2,6 м за лінією північ–південь. Котлован споруди заглиблений в культурний шар на 0,3 м. В південно-східному куті споруди знаходилася зруйнована піч, розміщена на опічку. Вона була значно поруйнована та мала два череня. Судячи з розташування ям від каркасу, піч мала діаметр 1,6 м і була повернута челюстями у південному напрямку, в бік передпечної ями. Із заповнення житла походять бронзова пряжка, залізний цвях, два пірофілітові пряслиця та керамічний матеріал X – початку XI ст.

За 3,0 м на захід від житла знаходилася виробнича споруда (№ 3), котлован якої пошкоджений кільцевим ровиком від кургану. Споруда мала видовжену овалоподібну форму шириною 1,5 м і досліджена на довжину 1,6 м, що орієнтована за лінією північ–південь. Верхня частина споруди знищена під час насипання кургану,

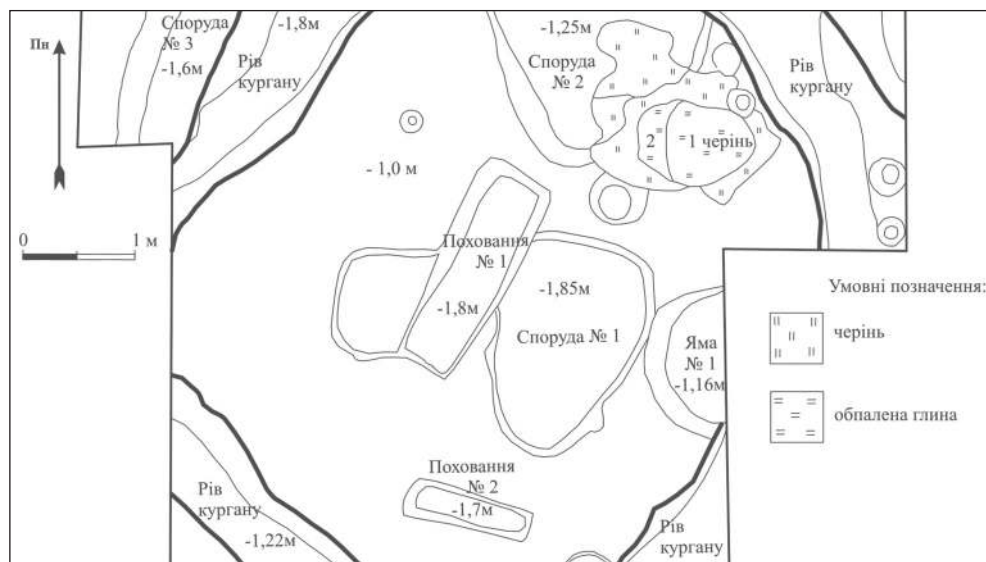

Рис. 52. План розкопу № 1, 2000 р. в ур. Узвіз (північно-західна частина посаду)

у насип якого потрапила значна кількість матеріалів з неї. В нижньому заповненні котловану знайдені численні металургійні шлаки, що вказує на зв'язок споруди з металургійною справою. В споруді № 3 знайдено уламок оселка з пісковика та керамічний матеріал, синхронний житлу (X – початку XI ст.). Важливо зазначити, що серед керамічного матеріалу у культурному шарі посаду в ур. Узвіз присутня кераміка з доманжетними вінцями (початку X ст.), яка засвідчує досить ранній період заселення цієї ділянки.

Наступна досліджена ділянка в ур. Узвіз знаходиться за 27 м на захід від попередньої (розкоп № 2, 2003 р.). Тут досліджено ще одну наземну споруду із заглибленою в материк частиною. Ширина наземної частини 3,4 м і досліджена на довжину 2,0 м. На дні споруди зафіксовано залишки згорілих дощок. Заглиблена частина знаходилася біля північної стінки, яка досліджена на довжину і ширину 1,4 м. Концентрація печини в котловані дає змогу припустити присутність тут опалювального пристрою, але безсистемне її залягання і пошкодженість котловану курганом кінця IX–XII ст. не дає змоги інтерпретувати споруду як житло. Наявність горілих дощок від конструкції споруди вказує на загибель її в пожежі. Керамічний матеріал зі споруди представлений X – початком XI ст.

З метою з'ясування західної межі культурного шару посаду X – початку XI ст. на південь, захід та північний захід від розкопу № 2 (2000 р.) було закладено 10 шурфів. Шурфи мали розмір 1,0 × 1,0 м і орієнтовані стінками за сторонами світу. Шурфи розташовані за 6,0–40 м від розкопу № 2 на території, що наближена до западини рельєфу, котра обмежує курганий могильник в ур. Узвіз із заходу на схід.

В результаті шурфування ділянки 2003 р. вдалося з'ясувати, що ширина посаду на цій ділянці сягає 130–145 м.

Існування садибної забудови X – початку XI ст. у північно-західній частині посаду ілюструють і результати досліджень на розкопі № 4 (2003 р.), що закладений

у північній частині курганного могильника кінця XI–XII ст. В розкопі виявлено частину наземної споруди X ст. та сліди стовпвої конструкції від садибної огорожі. По всій ділянці розкопу виявлена значна концентрація металургійних шлаків, яка підтверджує наявність на цій ділянці металургійного виробництва.

Таким чином, археологічні роботи в ур. Узвіз дали змогу виявити та дослідити ділянки культурного шару X – початку XI ст. похованого під курганними насипами кінця XI–XII ст. Серед об'єктів X – початку XI ст. виявлено наземне житло з глинобитною піччю, та споруди господарського і виробничого характеру. Виробнича споруда є залишком передгорнвої ями, що відомі на розкопі № 1 у південній частині посаду. На користь заняття залізорудним ремеслом, вказує і концентрація металургійних шлаків у культурному шарі цієї ділянки. Вищезгадані об'єкти X – початку XI ст. входили до складу садибної забудови посаду, що підтверджується слідами від огорож.

На західному схилі посаду, між ділянками розкопу № 1 та розкопами у північно-східній частині посаду траншеєю № 1 (2007 р.) та розкопом № 22 (2008 р.) розкопано 110 м², де досліджено фрагмент садибної забудови X – початку XI ст. Вона представлена чотирма спорудами, десятком ям та слідами від огорож. Споруди досліджені не повністю і виходять за межі розкопів, що не дає повної картини для характеристики садибної забудови цієї ділянки.

З розглянутих десяти жител, що входили до садибної забудови посаду городища Коровель можна виділити їх конструктивні особливості. Всі вони мають близьку до квадрату в плані форму і орієнтовані стінами по сторонам світу, окремі з невеликим відхиленням до сходу чи заходу. За своїми розмірами площа жител становить від 16 до 70 м². Серед них домінує тип жител із заглибленим в материк котлованом (глибиною від 0,8 до 1,1 м) та глинобитною пічкою в одному з кутів споруди. В той же час фіксуються й наземні житла з незначним заглибленням (глибина 0,15 × 0,25 м) в культурний шар. Вони представлені житлом I (розкоп 1) з відкритим вогнищем посередині котловану, житлом другої половини X ст. на садибі I, та житлами другої половини X – початку XI ст. дослідженими у північно-західній частині посаду в ур. Узвіз (розкоп № 1, 2000 р. та розкоп № 2, 2003 р) із глинобитними печами в кутах споруд.

Судячи з датування комплексів, у першій половині X ст. співіснували наземні житла з відкритим вогнищем та заглиблені (близько 1,0 м) в материк котловани з глинобитними печами. У другій половині X ст. поряд з традиційними слов'янськими заглибленими в ґрунт житлами з'являється двокамерна конструкція (житло II на розкопі № 1), що об'єднує заглиблений котлован з піччю та наземні сінці. В цей час виникає традиція побудови наземного житла з піччю (житла в ур. Узвіз).

Наявність різних традицій житлобудування на шестовицькому посаді, де зустрічаються північна традиція спорудження наземних будинків з відкритими вогнищами та заглиблені котловани півдня Русі з глинобитною піччю, дозволила на початку XI ст. виділити новий тип житла, який об'єднав конструкцію наземного будинку, в якому замість вогнища, почали будувати глинобитну піч.

Таким чином, забудова посаду в ур. Коровель носить різноплановий характер, що об'єднала поліетнічні традиції забудови. Аналіз археологічних матеріалів дозволив розділити забудову на декілька періодів. В кінці IX – на початку X ст. (пер-

ший будівельний період) забудова Шестовицького посаду фіксується під напільним ровом городища. Площа першого посаду була незначною, оскільки за 200 м на північ від городища (на ділянці розкопу № 1) забудова кінця IX – початку X ст. не виявлена. У цей період у північно-східній частині мису (за 500 м від городища) виявлено тілоспалення на стороні (курган № 161). Цей будівельний період вінчається пожежею початку X ст. Після чого, як на городищі, так і на посаді починають виникати розглянуті вище садиби і площа посаду значно збільшується і простягається від городища на 500 м, що змушує мешканців селитися у міжкурганному просторі, небагаточисленних насипів, які уже значно понизилися на той час. В цей же період, з півночі від посаду, формується курганне поле (VI курганна група).

Протягом X ст. забудова на посаді перебудовується, в результаті чого на місці старих садиб з'являються нові. В кінці X – на початку XI ст. садибна забудова у північно-східній частині території посаду припиняє своє існування. Про це свідчать сліди навмисного витягування зрубів з вищеописаних жител та відсутність в них же слідів пожежних прошарків. Зі скороченням садибною забудови, курганне поле з півночі продовжує існувати і на місці колишньої забудови з'являються камерні поховання (кургани №№ 157, 160).

На відміну від вищерозглянутої ділянки, садибна забудова на посаді продовжує існувати у північно-західній частині в ур. Узвіз та на розкопі № 1 і припиняє своє існування в результаті пожежі всього комплексу на початку XI ст.

Поділ Шестовицького археологічного комплексу

Розташування подільської зони забудови Шестовиці зумовлене, насамперед, топографічною структурою пам'ятки. Як зазначалося, основна частина Шестовицького комплексу займає вузький (від 800 м в основі, в районі ур. Узвіз, до 100 м на городищі, звужуючись ще більше на стрілці) видовжений (понад 1,0 км завдовжки) мис правобережної тераси Десни (Коваленко, Моця, Сытый, 2003, с. 51–67). Він має алювіальне походження і утворився в місці злиття Десни і Жердови. В подальшому відігравав роль природного бар'єру для паводкових вод. В результаті всі стариці Десни на схід від нього (між мисом і сучасним руслом Десни) були поступово забиті піском і нині заповнюються водою лише навесні, в той час як велика дугоподібна стариця на південний схід від городища залишалася проточною майже до сьогодення. Саме її згадує в середині XVIII ст. в своєму «Черниговского наместничества топографическом описании» О. Шафонський як проточне «озеро»: «*Коровель, вступное из Десны, длинною на версту, шириною на 80 сажен*» (Шафонский, 1851, с. 212). З півночі в неї трьома рукавами впадала р. Жердова, що протікає вздовж західного схилу мису, місцями підходячи до нього майже впритул. Ширина рукавів Жердови в районі ур. Узвіз сягає 8,0–12 м; при впадінні вони розширюються до 20–25 м. Біля підніжжя стрілки мису завдяки наявності джерел збереглося невеличке озерце, що являє собою залишок ще однієї деснянської стариці, нині теж майже повністю замутої.

Ці підвищення в заплаві здавна використовувались людиною. Судячи з малочисельності знахідок та враховуючи більш високий рівень паводків у попередні часи, мова повинна йти не про існування на підвищеннях у заплаві постійних поселень

доби неоліту – раннього залізного віку, а про періодичне їх використання місцевою людністю у міжпаводковий період в якості тимчасових стоянок мисливців-рибалок та скотарів. Вірогідно, такий же характер мало використання заплави і в ранньослов'янські часи: дрібні уламки ліпної товстостінної кераміки з домішками шамоту та жорстви у тісті, що, за визначенням Р.В. Терпиловського, може бути датована II–III ст. I тис. н. е., зафіксовані лише в шурфі № 21, тоді як на городищі вони більш численні.

В IX–X ст. ситуація докорінно змінюється, що було зумовлене більш посушливим кліматом та пониженням внаслідок цього рівня ґрунтових вод (Борисенков, 1976, с. 13; Борисенков, Пасецкий, 1988, с. 169–173). Саме пониження рівня ґрунтових вод дало можливість в кінці IX–X ст. заселити три заплавні підвищення на захід від городища, а на чотирьох наступних гривах (ур. Колодливо та ур. Діброва), відділених від зони забудови одним з рукавів р. Жердови, розмістити курганний могильник (групи I–III за Д.І. Бліфельдом) (Бліфельд, 1977, с. 11).

Житлово-господарська забудова подолу

Характер використання Шестовицького подолу дозволили з'ясувати дослідження, котрі були проведені тут у 1998–2006 рр. (Рис. 53; 91). Траншея № 2 1998 р. (1,0 × 36 м), що прорізала західний схил городища та перше підвищення біля його підніжжя, виявила досить потужний (до 0,45 м) культурний шар кінця IX–X ст., насичений рештками життєдіяльності та знахідками, серед яких відзначимо дві намистини з гірського кришталю, шиферні пряслиця, ножі та їх уламки, рибальську блешню, оселки з шиферу та пісковика, залізні пластини, скоби та пробої, а також денце горщика з клеймом у вигляді двозуба. Його перекриває шар замиву, що відклався в період запустіння та зменшення інтенсивності життя на території комплексу (XI ст.).

Дослідження, проведені на першому подільському підвищенні у 2006 р. (розкоп 3,0 × 9,0 м), дозволили підтвердити ці спостереження. На глибині 0,8 м від шару дерну в розкопі зафіксовано котлован споруди № 1 (досліджена довжина 5,2 м, ширина 4,6 м, глибина 0,35 м – від рівня, з якого він впущений), орієнтований за віссю і південний захід – північний схід і заповнений шарами супіску з включенням дрібних фрагментів печини, вугликів, кісток тварин та кераміки. В південно-західному кутку котловану розчищено розвал печі, що стояла на опічку за 0,35–0,70 м від стін котловану, у вигляді плями жовтої глини з пічиною, 1,0 × 1,3 м та до 0,8 м завтовшки. Зафіксовано шість невеликих круглих ямок (діаметр до 0,15 м) від конструкції споруди. За керамічним матеріалом та знахідками (залізна петля від сагайдака з двома заклепками, просвердлений астрагал з прокресленими лініями, кресало, два гачка, цвяхи, кістяна проколка, шиферний оселок з отвором, два ножі, уламок туфового жорна) житло, що стояло безпосередньо під схилом городища, може бути датоване серединою X ст. (Рис. 54).

Наближеність досліджуваної ділянки до одного з русел р. Жердови та водночас до підніжжя городища дозволяє висловити припущення, що зазначене підвищення використовувалось як причал для човнів та річкових суден (Коваленко, 2001, с. 188).

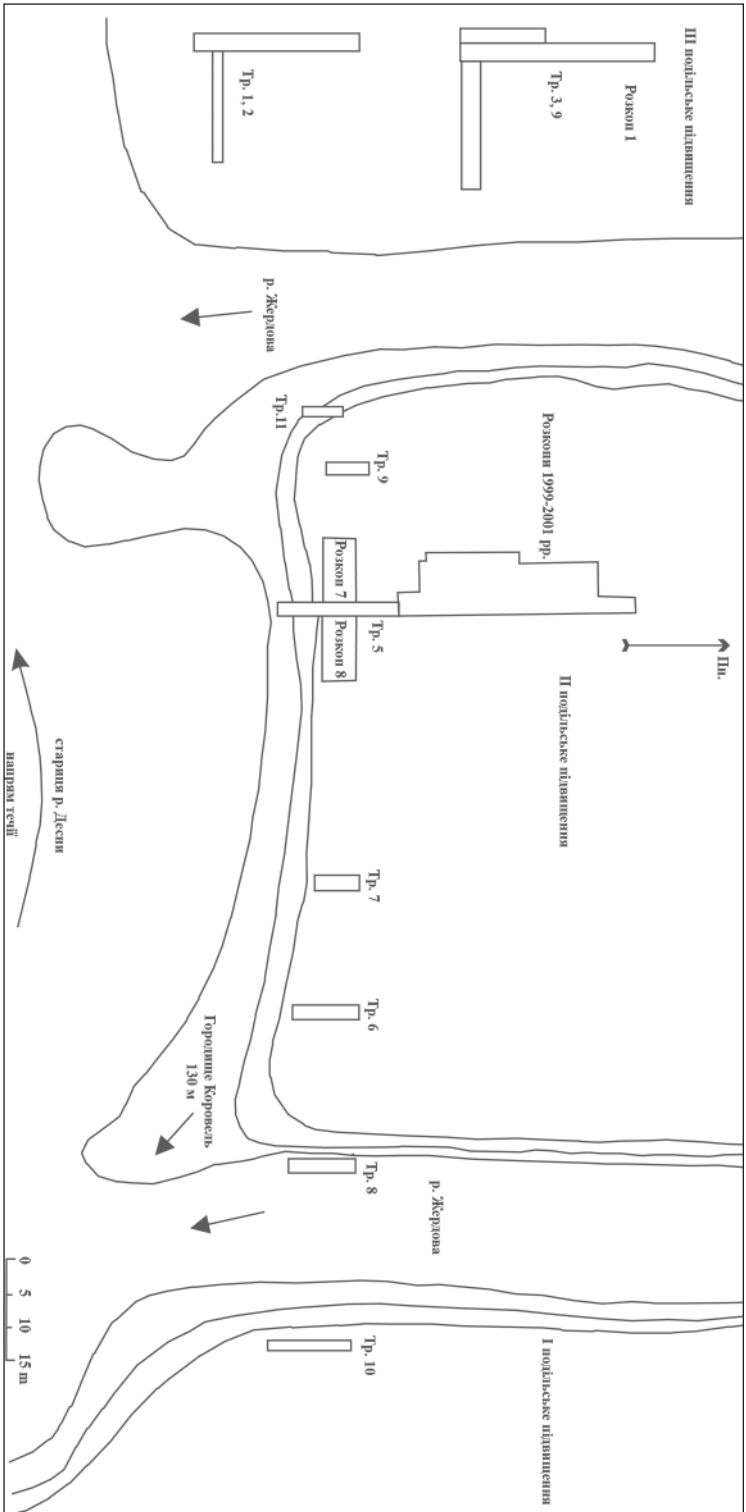

Рис. 53. План розкопів на I–III подільських підвищеннях

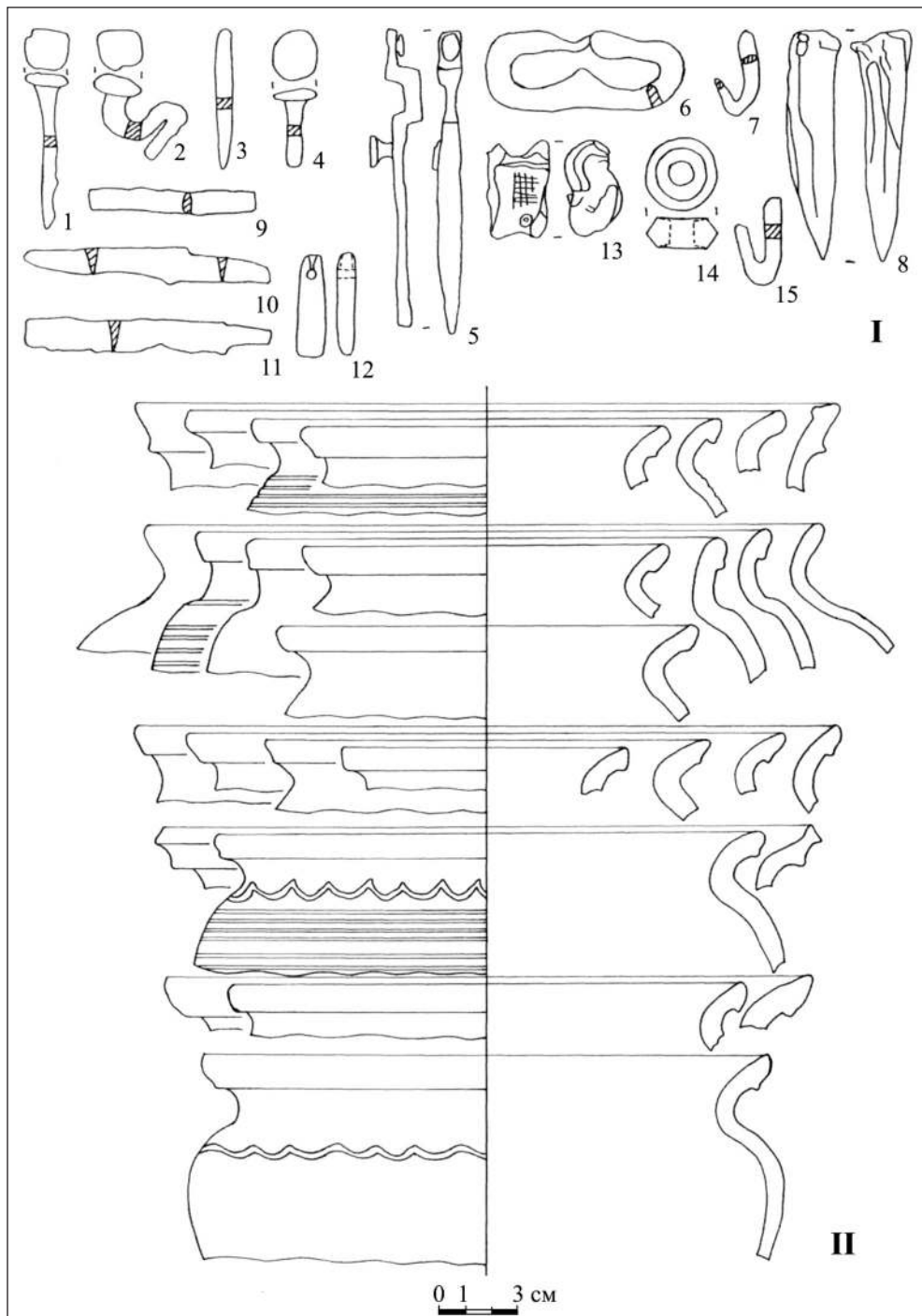

Рис. 54. Знахідки та кераміка з житла (споруди № 1, 2006 р.) на І подільському підвищенні
 Експлікація:
 I – знахідки: 1–7, 9–11, 15 – залізо; 8, 13 – кістка; 12 – камінь; 14 – пірофіліт; II – кераміка

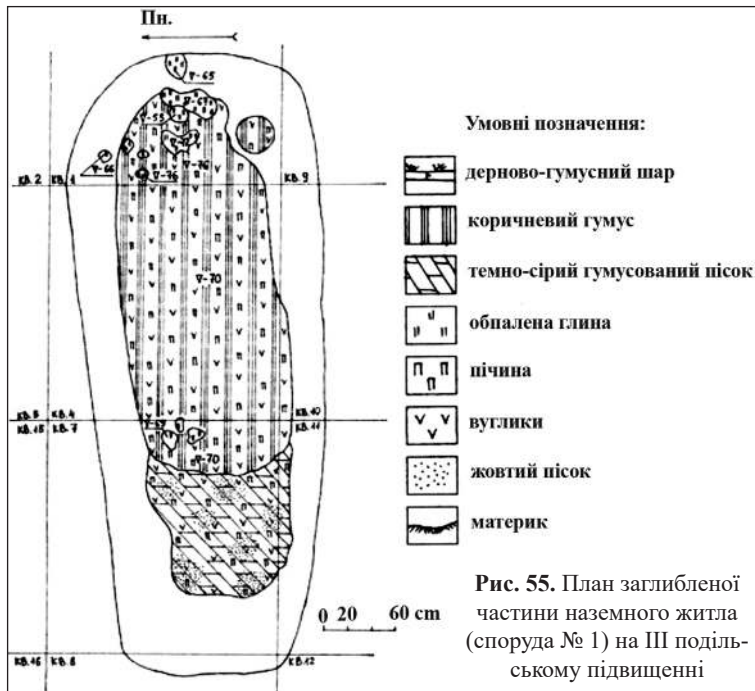

Рис. 55. План заглибленої частини наземного житла (споруда № 1) на III подільському підвищенні

Роботи на третьому подільському підвищенні, проведені 1999 р. (120 м²), показали, що культурний шар тут має незначну потужність і практично повністю розораний, причому на окремих ділянках оранка пошкодила і материк, для дослідження виявилися придатними не лише заглиблені у материк котловани споруд, а й їх знищені оранкою наземні частини, які вдалося визначити за ступенем концентрації уламків кераміки, печини та знахідок.

Рештки одного з наземних жител першої половини X ст. і були зафіксовані на розкопі № 1, 1999 р. Його наземна частина, судячи за концентрацією керамічного матеріалу, мала розміри щонайменше 4,0 × 6,0 м і орієтувалася стінами по сторонам світу (Рис. 55). Краще збереглася заглиблена частина (споруда № 1 у формі прямокутника із заокругленими кутами, витягнута за лінією захід–схід; 5,4 м завдовжки та 1,60–2,25 м завширшки), в західній частині якої зафіксовано розвал глинобитної печі. Із заповнення котловану реконструйовано повністю три і частково дванадцять посудин ранньогончарних типів (Рис. 56), у т. ч. – горщик банкоподібної форми з вертикально поставленими вінцями. Подібні форми посуду мало поширені в Шестовиці, але представлені в матеріалах Гньоздовського комплексу (Каменецкая, 1988, с. 258–262). З речових знахідок відзначимо залізні гак та фрагменти ланцюгів для підвішування казана, лодійні заклепки та їх уламки, фрагменти вудил та ножів, голку, кістяну проколку та уламки шиферного і туфового жорен.

На ділянці третього підвищення досліджено і дві господарські та цілу серію стовпових ям. За 1,5 м на північний захід від житла досліджено яму № 41, що західним і північним краєм виходила за межі розкопу. Вона досліджена на ширину 1,8 м, довжину – 3,15 м і була заглиблена в материк на 0,3 м. Яма витягнута за лінією північ–південь. Із заповнення походять нечисленні залишки кісток тварин та

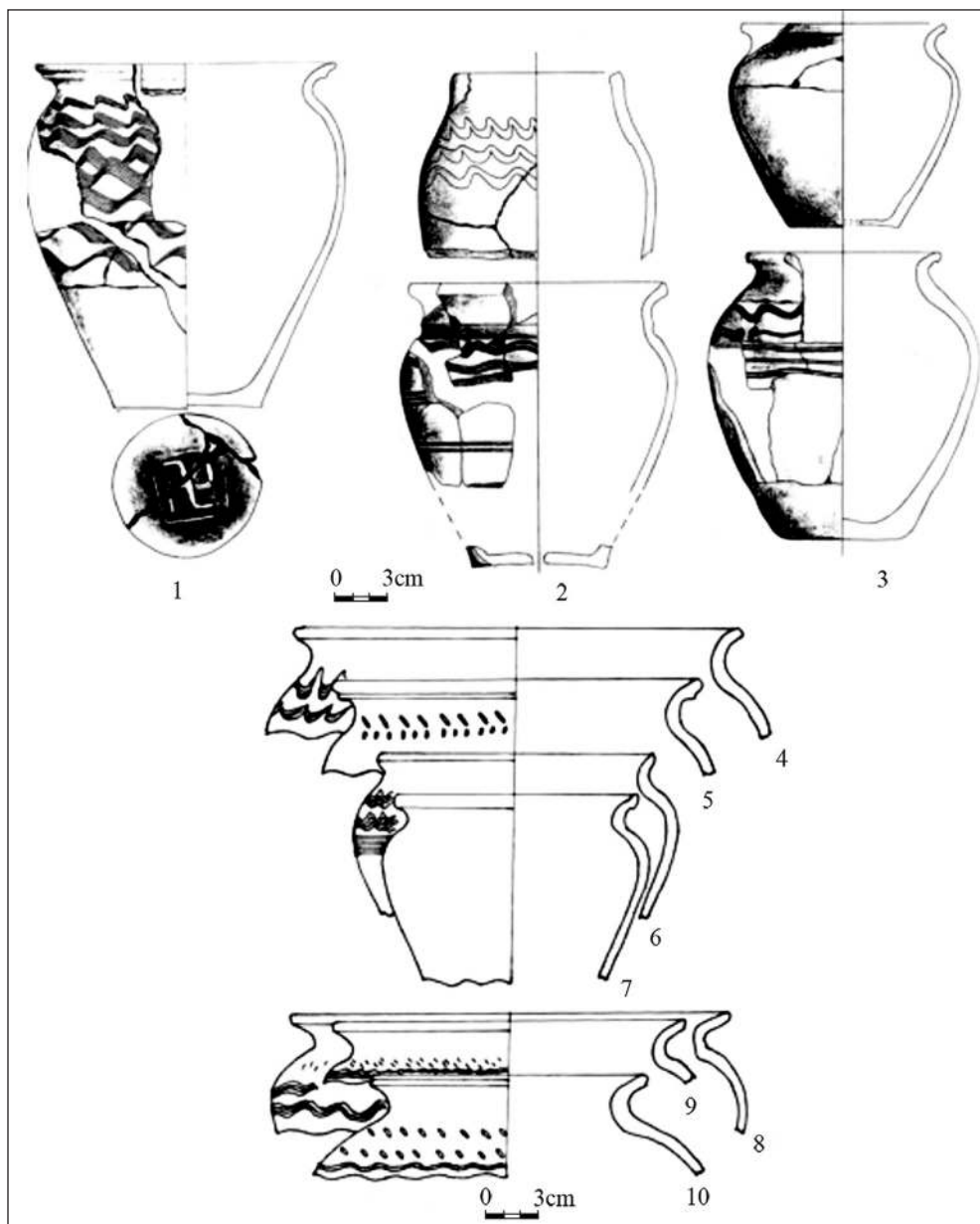

Рис. 56. Керамічний матеріал з житла на III подільському підвищенні

керамічного матеріалу, що не дає змоги датувати об'єкт вужче, ніж X ст. Скоріш за все, яма № 43 була заглибленою частиною наземної господарської споруди. У північній частині розкопу № 1 (прирізка № 1) досліджена ще одна яма (№ 23). Вона мала неправильну овальну форму, розмірами $2,0 \times 3,0$ м і на $0,4$ м була заглиблена в материк як і попередня, яма № 23 була заповнена нечисленними залишками кісток тварин та керамічним матеріалом X ст.

На ділянці розкопу та траншей досліджено близько 30 стовпових різночасових ям, розміщених без певної системи. Серед них можна простежити, що частина зі стовпів згоріла і залишилася на місці. Про це свідчить потужна концентрація вугликів у заповненні ям. Деякі зі стовпів були витягнуті ще до пожежі, де у їх заповненні не простежується горілих пошарків. Особливий інтерес складають ями №№ 3, 4, 9 і 11. В їх заповненні знайдено мушлі річних равликів, які концентрувалися біля стін ям. Під час весняних паводків, равлики налипали на стовпи, а після спаду води залишалися навколо них. Такі спостереження свідчать про сезонне заоплення даної ділянки заплави у давнину. Компактне розміщення цих ям за 3,0 м на схід від житла може вказувати на їх одночасовість і приналежність до єдиної конструкції.

Дослідження на III подільському підвищенні дали змогу виявити житлову та господарську забудову X ст., що існувала синхронно городищу та посадю.

Основні дослідження подолу розгорнулися на другому підвищенні, де в 1999–2005 рр. загалом було вивчено 314 м². Роботи показали, що культурний шар тут має потужність до 0,3 м, завдяки чому його нижня частина не зазнала руйнації. На відміну від території третього підвищення, життя тривало тут і в другій половині XI – середині XIII ст. Відповідно, це відбилося і в більш інтенсивній забудові території. В ході розкопок тут зафіксовані сліди розораних наземних жител з розвалами глинобитних печей та передпічними і господарськими ямами, сліди садибних огорож та значна кількість ям ремісничого, промислового і господарського призначення.

Серед останніх окремо відзначимо ями №№ 1, 4 (відповідно, верхній діаметр 2,4 м та 1,15 м, нижній – 0,4 та 0,5 м, глибина 1,2 та 1,3 м), що мали у верхній частині стіни, просякнуті смолистими речовинами і слугували для вигонки смоли чи дьогтю. Враховуючи близьке розташування до стариці, смолокурні могли використовуватися лише сезонно, в міжпаводковий період.

Про наявність на подолі ювелірного виробництва свідчать знахідки фрагменту глиняної лячки (яма № 6 1999 р., друга половина X – початок XI ст.), бронзового та залізного ювелірних пінцетів, виплесків кольорових металів, обрізки бронзових казанів, що зазвичай використовувались давньоруськими майстрами в якості ювелірної сировини та ін.; деревообробного – уламків долота та сокир, токарного різця.

Судячи з численних знахідок, на подолі відбувалися також видобуток та обробка заліза. Щоправда, самі залізоплавильні і ковальські горни поки що тут не знайдені, проте незаперечним свідченням функціонування зазначених ремесел являються уламки стінок горнів з рештками футуровки та залізні шлаки, залізний напилок, уламок зубила та чисельні вироби із заліза та їх уламки. До певної міри на користь цього можуть свідчити і значні поклади болотної руди, що виходить на поверхню в заплаві навколо городища. Рештками кузні (чи, вірніше, однієї зі споруд ковальського комплексу) можна вважати споруду № 6, досліджену в 1999–2000 рр. Вона мала підпрямокутну форму 3,75 × 5,00 м і була заглиблена в материк на 0,2 м. Верхній шар заповнення містив сліди пожежі, що знищила споруду; нижче спостерігалася значна концентрація металевих шлаків та шматків ошлакованих стінок горна. За характером керамічного матеріалу споруда може бути датована другою половиною X – початком XI ст. (Коваленко, Моця, Ситий, Скороход, 2008, с. 178–192).

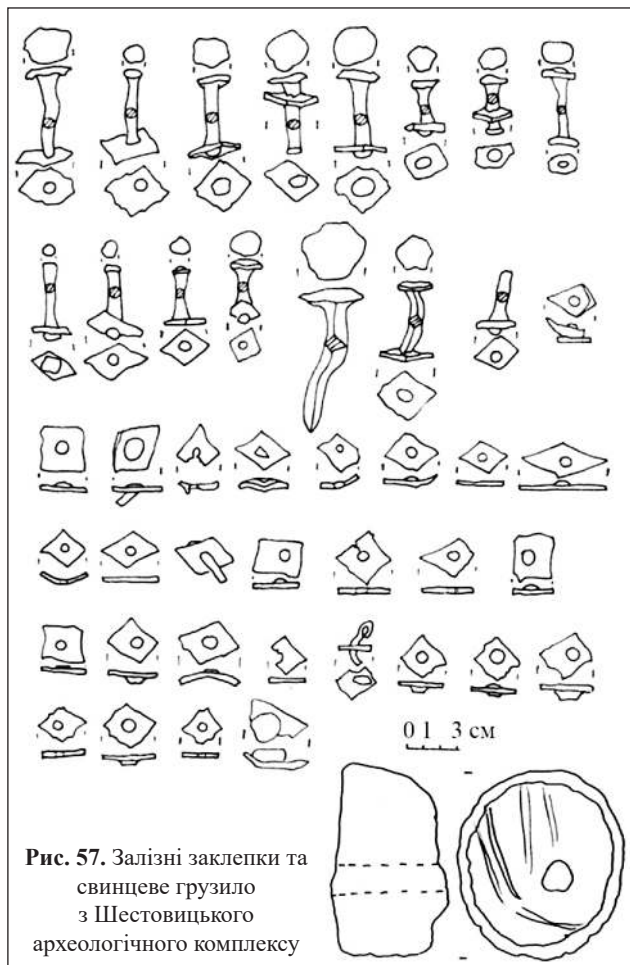

Рис. 57. Залізні заклепки та свинцеве грузило з Шестовицького археологічного комплексу

Проте основною галуззю діяльності мешканців Шестовицького подолу було, вірогідно, обслуговування річкових суден, включаючи їх ремонт. Прямим свідченням цього є знахідки залізних лодійних заклепок та їх фрагментів, що застосовувалися в суднобудуванні для закріплення бортових дощок. Всього за 1983–1984 рр. та 1998–2007 рр. в Шестовиці знайдено тринадцять цілих та двадцять дев'ять фрагментів заклепок, у т. ч. на городищі знайдено чотири цілих та дванадцять фрагментів, а також великий деформований цвях, який можна пов'язати з корабельною справою; на посаді – дві цілих та сім фрагментів заклепок; на території подолу – сім цілих та десять фрагментів таких знахідок (Рис. 57). Всі шестовицькі заклепки належать до шарів X – першої половини XI ст., хоча зустрічаються в перевідкладеному стані і в більш пізніх шарах (Скороход, 2007а, с. 158–161).

За спостереженнями Г.Є. Дубровіна, зробленими на матеріалах Великого Новгороду, залізні заклепки, виготовлені в скандинавській традиції кораблебудування (де плавзасоби лодійного типу мали яскраво виражений кіль і гостре днище), використовували для клінкерного з'єднання між собою дощатої обшивки за допо-

могою залізних заклепок з чотирикутними клинк-шайбами. Як правило, в якості конопатки використовувалася просмолена вовна (Дубровин, 1997, с. 79). Знахідки залізних заклепок походять також з низки пам'ятників Північно-Західної та Центрально-Східної Європи (Ладога, Рюрикове городище, Новгород, Гньоздово, Псков, Білоозеро, Полоцьк), де перебувало скандинавське населення або ж ці місця відвідувалися скандинавами. Їх можна зустріти і у відомих могильниках (Плакун, Гньоздівському, Тимерівському, Михайлівському, Шестовицькому, в Чорній Могилі в Чернігові) (Сорокин, 1999, с. 104). На шестовицькому некрополі також виявлено 14 цілих та декілька фрагментів заклепок (в курганах №№ 9, 21, 26, 33) (Бліфельд, 1977, с. 117–127).

Залізні заклепки з шестовицького поселення відрізняються між собою за довжиною ніжки, розмірами та формою клинк-шайби. Якщо порівняти функціональну довжину заклепок зі Старої Ладоги, могильника в ур. Плакун, Рюрикова городища та Шестовиці, то отримуємо такі результати. Максимальна їх довжина складає 53–72 мм, а мінімальна – 19–26 мм (Табл. 2). Незначні розбіжності у розмірах вказують на перебування на зазначених поселеннях одного типу суден.

П.С. Сорокін, який провів аналіз заклепок Північно-Східної Європи, зазначав, що для плавання по річковим шляхам застосовувалися невеликі плавзасоби (типу малих ладей), тому що великі кораблі доходили тільки до Ладоги, в якій знаходився морський порт (Сорокин, 1996, с. 216–223; 1999, с. 104–105).

Знахідки залізних заклепок у Шестовиці свідчать про присутність тут кілевих клинкерних суден лодійного типу, що об'єднує цей комплекс з поселеннями Північно-Західної та Центрально-Східної Європи X – початку XI ст., а також свідчать про активну участь мешканців Шестовиці у зовнішній торгівлі. Цікавою є знахідка на подолі 1999 р. свинцевого грузила-якоря вагою 1,7 кг.

Зручна топографічна ситуація (наявність глибокої проточної стариці, захищеної мисом від північних та східних вітрів і – значною мірою – від руйнівної дії паводкових вод, до якої впадала трьома рукавами р. Жердова, гирла яких були вдалими природними доками) безсумнівно сприяла розвитку корабельної справи в Шестовиці. Якщо пристати до висловленої раніше думки, що Шестовиця в кінці IX – на початку XI ст. була одним з опорних пунктів князівського полуддя (Коваленко, 2001, с. 191), то саме тут мала концентруватися зібрана в навколишнього населення продукція, яку навесні мали везти на ринки Візантії та Сходу. Відтак, виглядає цілком логічним висновок, що саме тут мали готуватися до походу і суда, на яких це збіжжя транспортувалося.

Свідченням активних міжнародних торгових відносин мешканців Шестовиці є знайдена ще 1948 р. на городищі висла свинцева печатка, що належала одному з високопоставлених чиновників візантійської адміністрації – примікірю, імператорському протоспафарію і логофету генікону Леву (900–912 рр.) (Булгакова, 1999, с. 109–117), численні уламки візантійської амфорної тари, арабські та візантійські монети, вагові гирки та деталі терезів, різноманітні імпорти (намиста, прикраси, предмети озброєння та військового спорядження, фрагменти парадного майолікового посуду тощо), знайдені в різні роки.

Вірогідно, саме на подолі проживали під час зупинок екіпажі торгових суден, свідченням чого є відносно значна концентрація тут предметів північного по-

Таблиця 2

Розміри залізних заклепок з Шестовицького поселення

№ з/п	№ за описом	Рік досліджень	Місце знахідки	Довжина ніжки (мм)	Діаметр шляпки (мм)	Розміри клин-шайби (мм)
1	9	1998	Городище, Р. 1	53	29	23 × 35
2	48	1999	Посад, Р. 5	45	15	25 × 37
3	4	1999	Поділ, Тр. 3	43	23	30 × 34
4	2	1999	Поділ, Тр. 3	45	25	25 × 34
5	43	1999	Поділ, Р. 2	45	26	28 × 34
6	16	1999	Городище, Р. 4	28	16	24 × 26
7	10	1999	Городище, Р. 1	33	16	16 × 16
8	62	1983	Городище, Тр. 1	43	20	20 × 28
9	3	1983	Посад, Р. XXV	46	—	23 × 37
10	16	2001	Поділ, Р.4	40	—	22 × 30
11	84	2000	Поділ, Р. 5	34	14	18 × 21
12	121	2001	Поділ, Р. 4	35	20	Великий цвях
13	52	1998	Городище, Р. 1	85	40	33 × 39
14	160	2001	Поділ, Р. 6	44	22	20 × 27
15	140	2005	Городище, Р. 12	—	—	—
16	88	2001	Поділ, Р. 5	—	—	25 × 30
17	47	2001	Посад, в/з	—	—	29 × 35
18	88	2001	Поділ, Р. 5	—	—	25 × 30
19	114	2001	Поділ, Р. 3	—	—	25 × 33
20	165	2001	Поділ, Р. 4	—	—	20 × 25
21	94	2000	Поділ, Р. 5	—	—	20 × 50
22	127	2002	Поділ, Р. 3	—	—	22 × 27
23	50	2001	Городище, Р. 7	—	—	25 × 33
24	25	2000	Поділ, Р. 4	—	—	24 × 27
25	43	1999	Городище, Р. 1	—	—	22 × 32
26	52	1999	Поділ, Р. 2	—	—	24 × 30
27	21	2003	Посад, Р. II	—	—	33 × 34
28	25	2004	Посад, Р. 12	—	—	20 × 26
29	26	2005	Городище, Р. 12	—	—	23 × –
30	30	2005	Городище, Р. 12	—	—	32 × 32
31	13	2004	Поділ, Р. 7	—	—	27 × 33
32	24	2004	Поділ, Р. 8	—	—	28 × 30
33	6	2006	Посад, Р. 1	—	—	—
34	23	2006	Посад, Тр. I	—	—	28 × 35
35	18	2006	Посад, Р. 16	—	—	22 × 26
36	63	2003	Городище, Р. 9	—	—	22 × 23
37	5	2006	Городище, Р. 14	—	—	24 × 28
38	17	2006	Городище, Р. 14	—	—	27 × 27
39	29	2006	Городище, Р. 14	—	—	27 × 30
40	41	2006	Городище, Р. 14	—	—	22 × 29
41	61	2006	Городище, Р. 14	—	—	29 × 32
42	53	2006	Поділ, Р. 9	—	—	21 × 22
43	47	2005	Городище, Р. 12	—	—	30 × 32

ходження, серед яких відзначимо кістяну дудку з берцової кістки молодшої особи великої рогатої худоби, з продряпаними на трьох гранях руноподібними знаками; фрагмент бронзової черепахоподібної фібули типу ЯП 51 (визначення В.М. Зоценка) (Рис. 108); залізні підковоподібні фібули, ромбічного перетину зі спіральними кінцями та довгою голкою; уламки залізних та бронзових казанів і деталі ланцюгів для їх підвішування; залізну лопаточку для чистки таких казанів, фрагменти залізних тордованих браслетів та шийних гривен; залізну підвіску у вигляді молота Тора; вістря стріл гньоздівського типу та ланцетовидні тощо.

Поза всякими сумнівами, населення подолу займалося також і сільськогосподарською діяльністю: землеробством, (знахідки фрагментів серпів, лемеха з череслом, уламків шиферних, туфових та вапнякового жорен), скотарством (залізні пружинні ножиці, чисельні остеологічні знахідки), рибальством (блешня, гачки та свинцеві грузики, скупчення риб'ячої луски), мисливством (вістря стріл, в т. ч. – кістяне, та сулиці, кабаняче ікло з насічками, кіготь ведмедя), борництвом (фрагмент медорізки та ковалик з воску), збиральництвом (лісові горіхи).

У 2003 р. завдяки низькому паводку рівень води в старицях різко знизився, що дозволило прорізати траншею № 5 (10 м), що пройшла від основного розкопу на II підвищенні до самої води. Траншея зафіксувала на рівні материка вибиті колесами колії – сліди дороги, що йшла від городища, огинаючи старицю Коровель, у напрямку до заплавної кургання групи і, вірогідно, продовжувалась далі на Слабин, Морівськ, Лутаву, Вишгород. Ймовірно, саме ця дорога з'єднувала в давнину Чернігів та Київ і саме нею користувався Володимир Мономах під час своїх численних поїздок до батька в Київ, описаних у його «Повчанні дітям» (Володимир Мономах, 2006, с. 70; Коваленко, Моця, Скороход, 2010, с. 117–120). Побіжно на користь цього свідчить знахідка вислої свинцевої печатки Володимира Всеволодовича із зображенням св. Василя (патрона Володимира Мономаха) на аверсі та грецьким благопожажальним написом, що погано зберігся, розташованим у п'ять рядків (Коваленко, Моця, Сытый, 2003, с. 82)

У південній частині траншеї, що увійшла в русло, виявлено нами від двох потужних стовпів, діаметром 0,3 та 0,5 м, котрі могли бути пов'язані лише з невеликими прибережними конструкціями типу набережної чи причалів. Аналогічну конструкцію причалу можна побачити в середньовічній Ризі, що омивається р. Доугавою, в руслі та на березі якої досліджені нами від соснових стовпів містка-причалу, що знаходилися за 2,0 м один від одного, вказуючи на ширину містка. Залишки причалу в Ризі датуються XII ст., що являють собою перший період існування гавані міста (Цуане, 1987, с. 120–122).

З метою з'ясування їх призначення 2004 р. на схід та захід від траншеї були закладені розкопи (№№ 7, 8, по 50 м²). Дослідження підтвердили припущення про існування тут дороги, відкривши продовження колій в обидва боки від траншеї 2003 р., а також виявили значну кількість стовпових ям різного діаметру від берегової причальної конструкції. Роботи були розширені 2005 р. (6 траншей 1,0 × 5,0–10 м, орієнтованих за віссю північ–південь), що своїм південним краєм заходили в русло стариці), що дозволило дослідити нові групи стовпових ям (Рис. 92; 93). Судячи з усього, причали неодноразово перебудовувалися, що свідчить про їх

довготривале використання, чи, можливо, переносилися далі чи ближче до води, залежно від її рівня в стариці. Принаймні зазначимо, що в ході робіт була зібрана чимала серія уламків дерев'яних дощок та брусків, кілків та трісок з різних порід дерева (дуб, сосна, вільха, береза тощо).

Фіксація слідів та напрямку дороги в ході робіт 2003–2005 рр. дозволила поставити питання про існування в давнину мостів через рукави р. Жердови. Для перевірки гіпотези 2005 р. на західному схилі першого рукава Жердови була розбита траншея № 8 (2,0 × 10 м). В ході робіт зафіксована зміна кольору та структури піщаного замулю, виявленого під шаром дерну: вологий жовтий річний пісок посередині траншеї мав яскраво виражене брудно-коричневе забарвлення, що було зумовлено осіданням на потужних дерев'яних стовпах, часток болотної залізної руди. Виявлення в річковому руслі контурів дерев'яних стовпів точно по трасі давньої дороги дозволяє вважати, що це рештки мостової конструкції, що з'єднувала перше та друге подільські підвищення.

Таким чином, вже перші дослідження в заплаві біля підніжжя городища Корювель дозволили відкрити нову складову соціально-топографічної структури комплексу – поділ, зона забудови якого в кінці IX – на початку XI ст. займала всі підвищення на захід від городища, майже впритул до курганів I–III груп (ур. Діброва та Колодливо). Населення подолу складало як постійні мешканці, які займалися ремонтом суден, різними ремеслами і торгівлею, сільським господарством і промислами, так і тимчасові прибульці з кораблів, які зупинялися тут. Після погрому початку XI ст. площа подолу, як і всього комплексу, різко скорочується (до меж I–II підвищень), як і інтенсивність життя на ньому, свідченням чого є як незначна потужність нашарувань цієї доби, так і їх слабка (порівняно з попереднім періодом) насиченість знахідками.

Але, на відміну від інших частин пам'ятки, життя на подолі не припиняється: упродовж XI ст. тут існує житло виявлене у розкопках № 2 (1999 р.) та № 4 (2000 р.). Під час досліджень вона отримала робочу назву «яма № 7»; в процесі робіт виявилася досить великою за розмірами спорудою. Основна її частина мала прямокутну форму, витягнуту з півночі на південь і майже не була заглиблена в материк. Розміри будівлі – 9,0 × 14 м. Лише центральна частина житла мала заглиблений підкліт овальних обрисів, що на 0,6 м заходив у материк. Уздовж стін та на підлозі житла простежена ціла серія стовпових ям від конструкції стін та підлоги. Відсутність слідів ущільненості ґрунту та глею по дну котловану та наявність стовпових ям у його долівці є ознаками дерев'яної підлоги, що була піднята над денною поверхнею. Таке пояснення є найбільш логічним, оскільки при високих весняних паводках територія другого підвищення могла теж підтоплюватися. В південно-східному куті житла знаходилася піч, що стояла на стовповому каркасі, від якого залишилося 5 стовпових ямок розміщених колом (2,5 м в діаметрі) і ще 1 знаходилася по центру. Моноліт печі розміщувався на піднятій підлозі у приміщенні житла. У заглибленій частині споруди знайдено уламки від іншої печі, що залягали по дну і частково залишки тієї, що відноситься до будівлі. Залишки іншої печі, що відклалися у підкліті споруди, могли бути результатом одного з ремонтів основної печі. Відсутність цілих речей та керамічних форм з житла вказує на те, що господарі залишили його ще до пожежі, в якій воно загинуло в кінці XI ст. (Рис. 58). Після

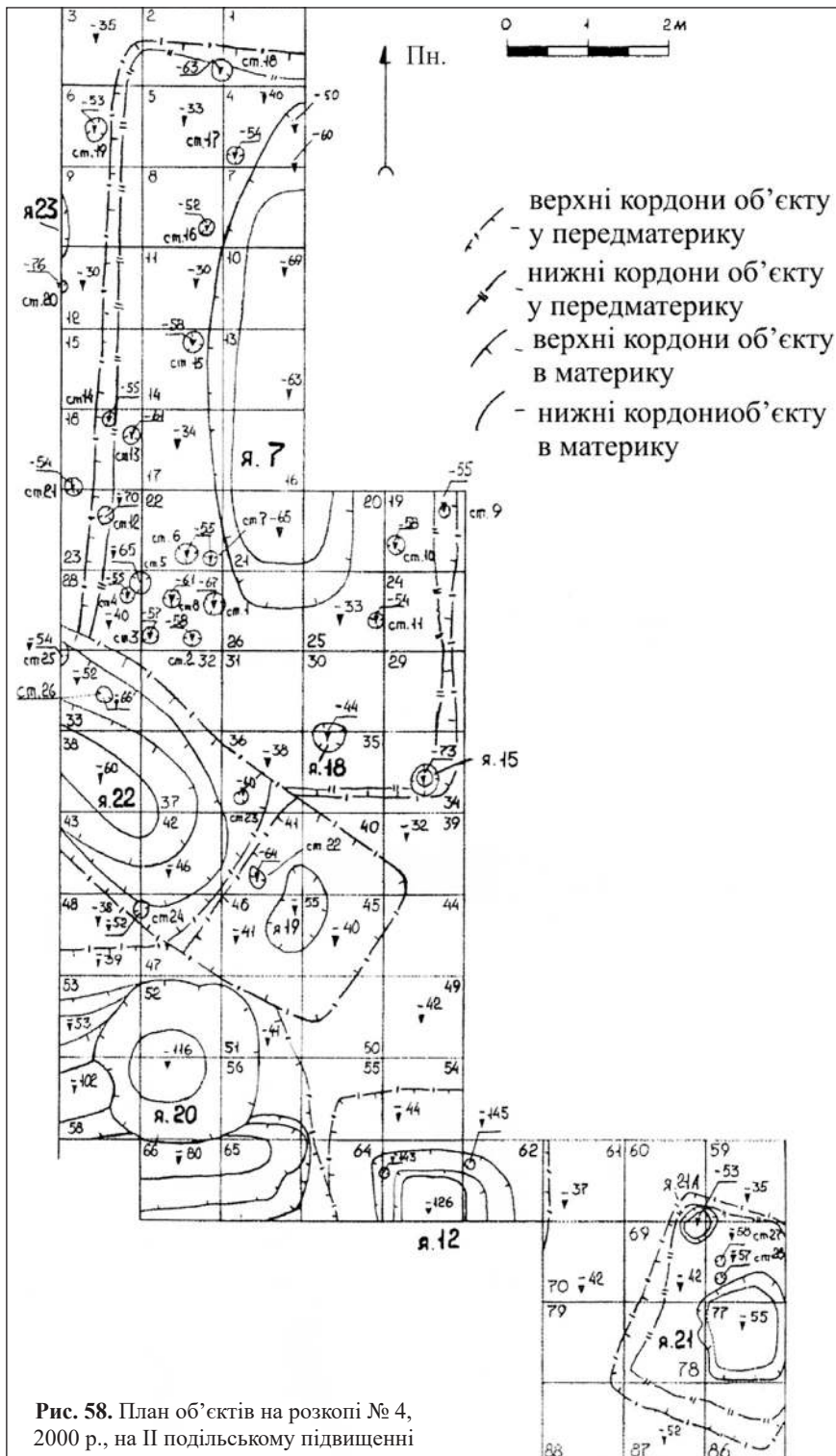

Рис. 58. План об'єктів на розкопі № 4, 2000 р., на II подільському підвищенні

цього моноліт печі ще залишався достатньо цілісним і був зруйнований лише наслідками сучасної оранки території заплави.

Серед знахідок, виявлених у житлі, слід відзначити уламок пірофілітового пряслиця, оселок з пісковика, амулет з кабанячого ікла з насічками та уламок залізного казана. Керамічний матеріал представлений фрагментами кераміки середини – кінця XI ст.

Таким чином, територія подолу городища Коровель починає існувати вже у першій половині X ст. Вдале розташування подільських підвищень використовувались мешканцями для зведення причальних конструкцій та житлово-господарської забудови. Обслуговування торгових суден зумовлює появі помислових та ремісничих об'єктів. Постійні весняні паводки змушують мешканців Шестовиці пристосовувати до них житлові споруди піднімаючи їх на потужні палі. Незначна потужність культурного шару, та подальше його пошкодження сучасною оранкою значно ускладнило фіксацію археологічних об'єктів. Крім того, досліджена площа заплавної зони та аналіз матеріалу дозволили з'ясувати неприривний період існування цієї території з початку X до кінця XI ст.

Наявність на подолі культурного шару та об'єктів XI ст. дало змогу підтвердити його подальше існування на відміну від інших частин комплексу. Це, перш за все, може бути пояснене функціонуванням водного шляху, що потребувало обслуговування гавані, а також сухопутного шляху з Чернігова у напрямку Києва, який пізніше отримав назву як «Шлях Мономаха».

РОЗДІЛ 5. Соціально-економічний розвиток Шестовицького археологічного комплексу

Соціальна структура населення

Період IX–X ст. характеризується виникненням та яскравим розвитком Давньоруської Держави. Особливу цікавість у дослідників 60–80-х рр. XX ст. викликає вивчення археологічних центрів IX – початку XI ст., що концентрувалися уздовж транзитних водних шляхів, які сприяли торгівельному та культурному сполученню їх мешканців з Північною та Західною Європою, арабським Сходом, Візантією. Такі поселення докорінно відрізнялися від слов'янських городищ та селищ, складом їх населення, котра мав свою особливу «елітарну» культуру, що проявлялася майже у всіх сферах життя.

Формування такої культури в Давній Русі проходило за лінією запозичення, переосмислення і переробки відповідних елементів культур сусідніх регіонів. «Гібридного» характеру ранньофеодальної східнослов'янської культури набуває не тільки бойове спорядження, військова організація, а й поховальний обряд і пов'язані з ними ідеологічні уявлення (Моця, 1995, с. 57; Новиков, 2009, с. 24).

У зазначений період, в дружинному середовищі широко поширюються «речі-гібриди»: зброя, кінна зброя, прикраси, парадний посуд, що являються симбіозом традицій Візантії, Хазарського каганату, Скандинавії (Булкін, Дубов, Лебедев, 1978, с. 142–143; Орлов, 2010, с. 156).

Найбільш яскраво соціальна стратифікація шестовицького населення простежується у матеріалах некрополя (I–III, VI курганні групи). У монографії Д.І. Бліфельда опубліковано сто тридцять сім відомих і досліджених у різні часи кургани, що належать до кінця IX – початку XI ст. Так звана IV курганна група, що розташована в ур. Узвіз належить до більш пізнього часу (кінець XI–XII ст.), тому не входить в рамки дослідження.

До книги Д.І. Бліфельда не увійшла частина курганів досліджених попередниками, також, їх кількість поповнилася біль пізніми та сучасними дослідженнями. Ю.М. Ситим було проведено спеціальне дослідження, де він продовжив нумерацію курганів, започатковану Д.І. Бліфельдом, куди вніс всі відомі на сьогодні досліджені кургани, або ж їх залишки (Ситий, 2006, с. 173–186). До книги не увійшов курган (№ 148)¹ з аматорських розкопок якого у 70-х рр. XIX ст. до Археологічного музею Київського університету надійшов меч та урна з перепаленими кістками, курган (149) горщики-урни з тілоспаленням, що надійшли до Чернігівського обласного історичного музею, курган № 7 (150), досліджений Я.В. Станкевич 1946 р. біля кладовища в селі Шестовиця (Станкевич, 1962, с. 27–29), два кенотафи у III групі (№№ 151, 152) відомі з розкопок М.А. Попудренко у 1970 р. (Коваленко, 1999, с. 36), тілоспалення на стороні у VI групі (152) досліджено О.В. Шекуном у 1980 р. (Шекун, 1981, с. 321–322; Шекун, ф. експедицій, № 1980/89, с. 21–24;

¹ Нумерація курганів за Ю.М. Ситим.

Сита, 2006, с. 169, 172: рис. 5–7), тілопокладення у могильній ямі та камерне поховання у II групі (№№ 154, 155) виявлені О.П. Моцею 1983 р., (Коваленко, Моця, Шекун, ф. експедицій, № 1984/173, с. 31–33) на розкопі № 5, 1999 р., у північно-східній частині посаду (VI група) досліджено камерне поховання (№ 157), на розкопі № 8, 2001 р. у тій же частині посаду розкопано ще одне камерне поховання (№ 160), тут же, розкопі № 9, 2002 р. знайдено залишки тілоспалення на стороні (№ 161) (Ситий, 2006, с. 174), 2006 р. на східному схилі тераси, неподалік кургану № 152, досліджено заможне камерне поховання № 164, що іменувалося в літературі, як курган II (Коваленко, Моця, Ситий, 2007, с. 164; Михайлов, 2010, с. 269–270; Коваленко, Моця, 2010, с. 96–97), у 2009 р., неподалік попереднього виявлено залишки кургану № 165 з тілоспаленням на стороні (Коваленко, Моця, Скороход, 2010, с. 194–195). Таким чином, до загальної кількості курганів кінця IX – початку XI ст., відомих з монографії Д.І. Бліфельда додалося ще чотирнадцять, що в сумі складає сто п'ятьдесят один курган. З них п'ятьдесят – кургани без поховань, частину з яких (близько 20) дослідники відносять до кенотафів, а решта могла являтися випадковими підвищеннями місцевості. Тож, залишаються сто два кургани, що можуть дати нам інформацію про риси соціального життя мешканців комплексу.

Саму яскраву групу становлять поховання воїнів, що здійснені за обрядом тілоспалення на стороні і на місці, так і тілопокладення в могильних ямах та камерах. До таких курганів, як правило відносяться ті, де виявлені залишки озброєння. В Шестовицькому могильнику їх нараховується тридцять. Д.І. Бліфельд розділив їх на чотири групи. Перша група – поховання воїна дружинника, друга – поховання воїна з конем, третя – поховання дружинника з жінкою, четверта – поховання воїна з жінкою і конем (Бліфельд, 1977, с. 93–95). Друга та четверта групи відрізняються багатим інвентарем та кількістю дорогого озброєння, що безперечер вказує на приналежність похованих до соціальної військової верхівки. Про особливо високий статус похованих вказують п'ять поховань у камерах (кургани №№ 36, 42, 98, 110, 160), чотири з них належать до четвертої групи і одне (№ 160) – до другої. Як за обрядом, так і за інвентарем дані поховання мають чіткі скандинавські риси. Ці ж риси присутні і у поховань заможних жінок, особливо слід відзначити камерне поховання скандинавки у кургані № 78, що є найбагатшим у могильнику (Бліфельд, 1977, с. 95; Дементьева, 2005, с. 39–41).

На матеріалах Шестовицького некрополя можна прослідкувати безперечний зв'язок воїнів з торгівельною справою. Серед одинадцяти важків, дев'ять походять з дружинних поховань, один з бідного рядового поховання і один з жіночого.

Більшість похованих в курганах Шестовиці належать до рядових поховань, що характеризуються наявністю невеликої кількості побутового інвентарю та поодинокими прикрасами. Такі поховання належали звичайним людям, що проживали на території пам'ятки і, як правило, серед них не можна виділити чітких етнічних рис. Скоріш за все, вони належали до місцевого населення.

Соціально-топографічна структура пам'ятки яскраво демонструє розселення різних верств населення на території комплексу. На городищі можна простежити, що житла значно більші за своїми розмірами ніж на посаді, деякі з них були двоповерховими. Тут відсутня значна кількість господарських споруд. Про заможний

статус жителів горожища вказують і знахідки поливного візантійського посуду, згадувані вислі печатки тощо.

Наступну соціальну верству складають ремісники. Досліджена реміснича садиба першої половини X ст. по видобуванню та обробці заліза, що знаходилася всього за 200 м від городища відзначається не тільки заможністю але й скандинавським походженням господаря. У свою чергу, у другій половині X – на початку XI ст. тут практикується обробка пірофілітового сланцю, де житло ремісника вражає своїми розмірами (5,5–6,0 × 12 м).

Далі на північ посаду, аж до його кордонів, проживало звичайне рядове населення, основним заняттям яких, було сільське господарство та промисли. Як правило, житлові споруди на цій ділянці мають традиційні заглиблені в ґрунт котловани і не перевищують розмірів 5,5 × 5,5 м, навколо яких концентрується значна кількість споруд господарського призначення.

Територія подільської зони забудови характеризується присутністю тут населення пов'язаного з обслуговуванням річкових суден та ремісників. Крім того, на території подолу могло тимчасово проживати і прийшло населення яке займалося торгівлею, на що вказують знахідки імпорту, уламки терезів і торгівельних важків.

Таким чином, соціальна стратифікація населення Шестовиці у кінці IX – на початку XI ст. є традиційною і схожою на міську. Присутність поліетнічного складу населення із правлячою скандинавською військовою верхівкою, скандинавськими ремісничими традиціями у ковальській справі та місцевим населенням, яке займалося сільським господарством і промислами може бути характерним для такого роду пам'яток, розвитку і вдалому функціонуванню яких, сприяли торгівлі і військові походи, збір данини тощо.

Військова справа

Прикладом високого ювелірного мистецтва, крім окремих категорій прикрас, можуть також виступати і предмети озброєння, спорядження дружинника та бойового коня, яке розвивалося в містах, протоміських центрах та окремих сільських поселеннях, там, де був присутній дружинний контингент. Запозичення іноземних традицій у ремеслах дало змогу сформувати власні стилі та традиції у виготовленні тих чи інших категорій речей. Яскравим прикладом елітарних традицій дружинної культури є матеріали Шестовицького могильника.

Багаторічні дослідження на городищі, посаді та подолі Шестовицького археологічного комплексу значно доповнюють колекцію дружинного реманенту з курганів.

Їх можна розділити на три основні категорії: озброєння, оснащення і елементи костюму дружинника та спорядження бойового коня.

Метальна зброя. Найбільш чисельну групу озброєння в Шестовиці складають залишки метальної зброї. Вони представлені вістрями сулиць, стріл та залишками від сагайдака для їх збереження та перенесення. У культурних нашаруваннях кінця IX – початку XI ст. знайдено 45 екземплярів залізних наконечників стріл (Табл. 3; Рис. 59). Для їх характеристики та аналізу буде застосована типологія О.Ф. Медве-

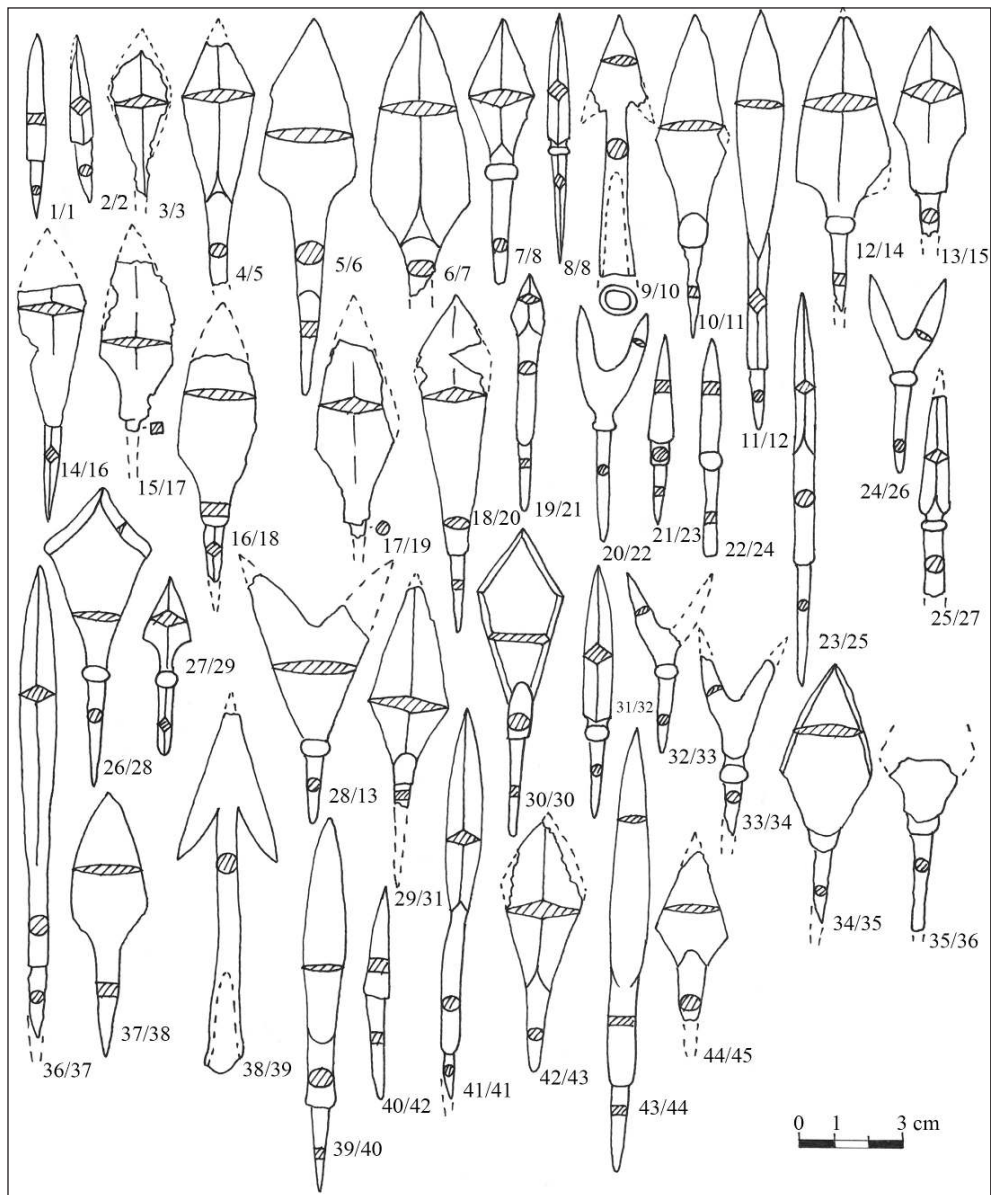

Рис. 59. Стріли з Шестовицького археологічного комплексу

Експлікація:

1/ – номер за порядком; /1 – номер у таблиці

два, що на сьогоднішній день є загально визнаною серед дослідників (Медведєв, 1966).

Серед шестовицьких наконечників стріл можна виділити 3 основні групи. До першої групи належать втульчасті вістря, яких виявлено два екземпляри. Вони відносяться до типу 2 – двошпінні втульчасті. Один наконечник знайдений на терито-

Таблиця 3

Вістря стріл кінця IX – початку XI ст. з Шестовицького археологічного комплексу в ур. Коровель

№	№ за описом	Частина комплексу	Рік досл.	Місце знахідки	Тип за О.Ф.Медведєвим	Період розповсюдження за типом	Дата шару, об'єкту
1	12	Городище	1999	Р. 3	90	I – XIV ст.	X ст.
2	26	Городище	1999	Р.3, пл.-162	90	I – XIV ст.	поч. X ст.
3	12	Городище	1999	Р.4, пл.-170	47	VIII – сер. XI ст.	поч. X ст.
4	27	Городище	2000	Р.5, кв.3, пл.-181	90	I – XIV ст.	I пол. X ст.
5	45	Городище	2000	Р.5, -227	47	VIII – сер. XI ст.	I пол. X ст.
6	67	Городище	2000	Р.5, -264	41	VIII – сер. XI ст.	I пол. X ст.
7	107	Городище	2000	Р.5, -271	41	VIII – сер. XI ст.	I пол. X ст.
8	20	Городище	2002	Р.8, кв.8, -285	48	IX – XIV ст.	кін. IX – поч. X ст.
9	28	Городище	2002	Р.8, кв.11, -114	95	VIII – XIV ст.	кін. IX – поч. X ст.
10	11	Городище	2003	Р.10, кв.18, -92	2	VIII – сер. XIII ст.	II пол. X ст.
11	34	Городище	2003	Р.10, кв.13, -51	43	IX – п. п. XIII ст.	II пол. X ст.
12	76	Городище	2004	Р.11, к/ш	79	XI – XII ст.	II пол. X – поч. XI ст.
13	21	Городище	2005	Р.12, кв.16, -175	60	к. IX – X ст.	X ст.
14	6	Городище	2005	Р.13, кв.3, -205	40	X – XIV ст.	X ст.
15	86	Городище	2006	Р.14, кв.8, -222	41	VIII – сер. XI ст.	X ст.
16	4	Посад	1983	Р.1, Сп.1, -1,1	52	VIII – XIII ст.	I пол. X ст.
17	37	Посад	1983	Р.6, Сп.1	41	VIII – сер. XI ст.	X ст.
18	54	Посад	1983	Р.12, Сп.1, -06	41	VIII – сер. XI ст.	X ст.
19	27	Посад	1984	Р.24, кв.45, -11	41	VIII – сер. XI ст.	X ст.
20	63	Посад	1984	Р.26, Сп.2, -1,33	52	VIII – XIII ст.	X ст.
21	72	Посад	1999	Р.1, п/м	84	X – поч. XI ст.	X ст.
22	13	Посад	1999	Р.1, кв.38, -0,18	61	IX – XIII ст.	I пол. X ст.
23	14	Посад	1999	Р.1, кв.38, -0,11	63	I – XIV ст.	I пол. X ст.
24	7	Посад	1999	Узвіз, п/м	86	X – сер. XI ст.	X ст.
25	6	Посад	2000	Р.1, кв.54, -0,22	75	X ст.	I пол. X ст.

26	14	Посад	2001	Р.1, кв.74, -0,13	61	IX – XIII ст.	I пол. X ст.
27	9	Посад	2001	Р.1, кв.78, -0,23	86	X – сер. XI ст.	X ст.
28	71	Посад	2002	Р.1, кв.114, -0,46	50	IX – X ст.	I пол. X ст.
29	6	Посад	2003	Р.1, кв.133, -0,5	48	IX – XIV ст.	II пол. X ст.
30	52	Посад	2004	Р.1, Сп.28, -0,15	52	VIII – XIII ст.	I пол. X ст.
31	116	Посад	2004	Р.1, кв.151, -0,15	41	VIII – сер. XI ст.	I пол. X ст.
32	123	Посад	2004	Р.1, кв.120, -0,25	86	X – сер. XI ст.	I пол. X ст.
33	32	Посад	2005	Р.1, кв.162, -0,4	61	IX – XIII ст.	II пол. X – поч. XI ст.
34	120	Посад	2005	Р.1, кв.163, -0,6	61	IX – XIII ст.	II пол. X – поч. XI ст.
35	4	Посад	2005	Р.15, кв.9, -0,72	41	VIII – сер. XI ст.	X ст.
36	8	Посад	2005	Р.15, кв.14, оран.	–	–	X ст.
37	138	Посад	2006	Р.1, кв.176, -0,52	78	IX – X ст.	II пол. X – поч. XI ст.
38	16	Посад	2007	Р.1, кв.224, -0,41	41	VIII – сер. XI ст.	II пол. X – поч. XI ст.
39	59	Посад	2007	Р.1, кв.212, -0,61	2	VIII – сер. XIII ст.	II пол. X – поч. XI ст.
40	114	Посад	2007	Р.1, кв.218, -0,71	62	IX – п. п. XI ст.	II пол. X – поч. XI ст.
41	21	Посад	2008	Р.1, кв.244, -0,77	78	IX – X ст.	II пол. X – поч. XI ст.
42	1	Посад	2008	Р.20, кв.12, -0,21	90	I – XIV ст.	X ст.
43	1	Поділ	1998	Шурф.2, -0,15	46	I – XIII ст.	X ст.
44	61	Поділ	1999	Р.2, кв.22, -0,47	78	IX – X ст.	X ст.
45	в/з	Поділ	2004	II підвищення	47	VIII – сер. XI ст.	X ст.

Групи наконечників:

1. Гранені (бронзобійні) черешкові: 3, 5 – 8, 10, 13 – 20, 22 – 24, 26, 28, 30 – 31, 33 – 35, 38, 40, 43, 45 = 28
2. Пласкі черешкові: 11, 39 = 2
3. Пласкі втульчасті: 1 – 2, 4, 9, 12, 21, 25, 27, 29, 32, 37, 41 – 42, 44 = 15

рії городища у внутрішньому рові напільного валу другої половини X ст. Інший знайдений на посаді на розкопі № 1 у заповненні житла II (споруди № 39), що датується другою половиною X – початком XI ст.

У давньоруський період втульчасті вістря стріл набули широкого розповсюдження уздовж західних кордонів, де були запозичені слов'янами від західних сусідів. В Словаччині, Чехії, Польщі такі вістря у середньовічний період застосовувалися досить широко. Двошпінні втульчасті вістря були відомі і на арабському Сході, але переважно в західних областях Середземномор'я. Стрілами з двошпінними вістрями було рекомендовано стріляти по незахищеному обладунком воїну і при полюванні на великих тварин. Такі вістря застосовувалися і для запальовальних стріл, щоб вони могли краще зацепитися за покрівлі споруд і не падати на землю (Медведев, 1966, с. 56–57).

Другу групу наконечників складають черешкові пласкі вістря, що були найбільш розповсюджені на теренах Русі та Північно-Східної Європи. До цієї групи належить двадцять вісім екземплярів шестовицьких наконечників. Одне вістря відноситься до типу 40 – ромбовидне з упором і розширенням у нижній частині пера. Такі вістря були поширенні на території Русі з X по XIV ст. Шестовицьке вістря знайдено на городищі у заповненні клітей східного валу початку X ст. Найчисельнішу групу наконечників складають вістря типу 41 – ромбовидні гньоздівського типу. На городищі їх знайдено 3 екземпляри. Два – у заповненні внутрішнього рову початку X ст. і один – у житлі II у шарі першої половини X ст. Даний тип наконечників набув найбільшого розповсюдження з VIII до середини XI ст. на пам'ятках, де виявлені сліди перебування варягів чи поліетнічного дружинного контингенту. На територію Південної Русі вони потрапляють з давньоруських пам'яток Півночі. Найбільший ареал їх поширення визначився в районі Гньоздова та округи, звідки тип і отримав свою назву. Шість наконечників гньоздівського типу знайдено на посаді, 3 з них виявлені на північно-східній його околиці в ур. Сад Льодового.

Два вістря з городища і 1 з подолу належать до типу 47 – ромбічні без упору. Одне вістря з городища виявлено на дні внутрішнього рову східного валу першої половини X ст. та ще одне – неподалік, в культурних нашаруваннях цього періоду. За О.Ф. Медведевим, цей тип був розповсюджений у період з VIII до XI ст. На його думку, пласкі черешкові вістря стрі, що не мають упору – характерна ознака стріл північної частини Русі з I ст. до н. е. і до середньовіччя. Вістря з подолу належать до випадкових знахідок, що не дозволяє звузити його датування за стратиграфічними даними.

До типу 48 – ромбічні з упором – належать два вістря. Одне з городища – з рову першої половини X ст., інше з розкопу № 1 на посаді, із культурного шару садиби коваля першої половини X ст. Тут же знайдено і вістря типу 50 – ромбовидне з увігнутими сторонами і найбільшим розширенням біля вістря, що датується IX–X ст. Три вістря з посаду належать до типу 52 – ромбовидні з прямими сторонами і плічками з найбільшим розширенням у верхній частині пера. Цей тип має досить широкий період розповсюдження – VIII–XIII ст. Одне вістря знайдено на розкопі № 1 у наземному житлі I, що датується першою половиною X ст. Два інші походять з північно-східної ділянки посаду і не виключена їх приналежність до курганів пошкодженого забудовою середини X ст. курганного могильника.

До типу 60 – дворогий зрізень з упором – належить 1 вістря з городища. Воно виявлено в культурному шарі X ст. і за типом датується кінцем IX–X ст.

Чотири вістря з посаду належать до типу 61 – гостролисті. Їх поширення на території Русі О.Ф. Медведєв відносить до IX–XIII ст. Всі шестовицькі екземпляри були знайдені у розкопі № 1, в культурних нашаруваннях X ст. З цього ж розкопу, з житла II (друга половина X – початок XI ст.) знайдено ланцетовидне вістря типу 62, яке за типологією датується IX – першою половиною XI ст. В культурному шарі першої половини X ст. на даному розкопі знайдено вістря типу 63 – лавролисте, що за типом має широку дату побутування – з I до XIV ст.

На сьогоднішній день у більшості дослідників давньоруського періоду, утвердилася думка про скандинавське походження ланцетовидних наконечників і принесення їх на територію Русі саме дружинами вікінгів (Каинов, 1999, с. 49).

Третю групу наконечників складають гранені (броньбійні) вістря. До неї належать вістря з масивною голівкою чи самим вістрям, поперечний перетин яких має вигляд трикутника, квадрату, ромбу, прямокутника, шестикутника чи кола. Броньбійні гранені вістря стріл набули широкого розповсюдження у Давній Русі та у народів Східної Європи з I тисячоліття н. е. Їх поява пов'язана з поширенням залізної кольчуги, яку звичайні стріли майже не пробивали. Такі наконечники стали широко застосовуватися з X ст. і побутували до кінця середньовіччя, доки їх не витіснила вогнепальна зброя (Медведєв, 1966, с. 78).

Вістря типу 84 – броньбійне з короткою пірамідатною голівкою, що за типом датується X – початком XI ст., було знайдено на посаді як підйомний матеріал в районі розкопу № 1. На посаді виявлені і 3 вістря типу 86 – пірамідальні квадратного перетину з валиком на шийці. Два виявлені в розкопі № 1, в житлі I (перша половина X ст.) та в культурному шарі цього ж періоду на південь від вищезначеного житла. Третє вістря знайдено як підйомний матеріал у північно-західній частині посаду, в ур. Узвіз. За О.Ф. Медведєвим, вістря цього типу побутували на Русі з X до середини XI ст.

Також виявлено 4 броньбійні вістря типу 90 – шиловидні квадратного перетину з простим упором. Три екземпляри походять з городища: 1 із заповнення рову першої половини X ст., 2 з культурного шару X ст. Четверте знайдено у північно-східній ділянці посаду в культурному шарі X – початку XI ст. Наконечники цього типу мали широкий період побутування (I–XIV ст.) і були досить популярними для боротьби із захищеним обладунком ворогом.

Останнє вістря належить до типу 95 – вузьке шилоподібне з перехватом біля черешка, воно знайдено на городищі у заповненні напільного рову оборонної лінії першої половини X ст. За О.Ф. Медведєвим, такі вістря датуються VIII–XIV ст.

Таким чином, на території Шестовицького археологічного комплексу знайдено сорок п'ять наконечників стріл, що належать до шарів кінця IX – початку XI ст., які представлені різноманітними типами. Спираючись на знахідки наконечників стріл з городища (вістря із внутрішнього рову східного валу початку X ст. та у рові другої половини X ст.), можна стверджувати про потрапляння їх до оборонних конструкцій в наслідок військових дій, на початку X ст. та на початку XI ст., що підтверджується стратиграфічними спостереженнями.

До елементів металюної зброї відносяться і залишки від сагайдака – футляру для зберігання стрілі. Найдавніші з них мали циліндричну форму і виготовлялися з берести, дерева та шкіри (Медведев, 1966, с. 19).

На території Давньої Русі використовувався сагайдак двох основних типів: берестяний циліндричний з кістяними петлями для підвішування і шкіряний напівкруглого перетину із залізними оковками і петлями для підвішування. Сагайдак першого типу був доступним кожному лучнику і був досить розповсюджений протягом вищезазначеного періоду. Сагайдак другого типу набув свого розповсюдження з кінця IX до початку XI ст. серед давньоруських дружинників і мадьяр. Область їх поширення охоплює територію від Середнього Поволжжя і Прикам'я до Угорщини (Медведев, 1966, с. 20).

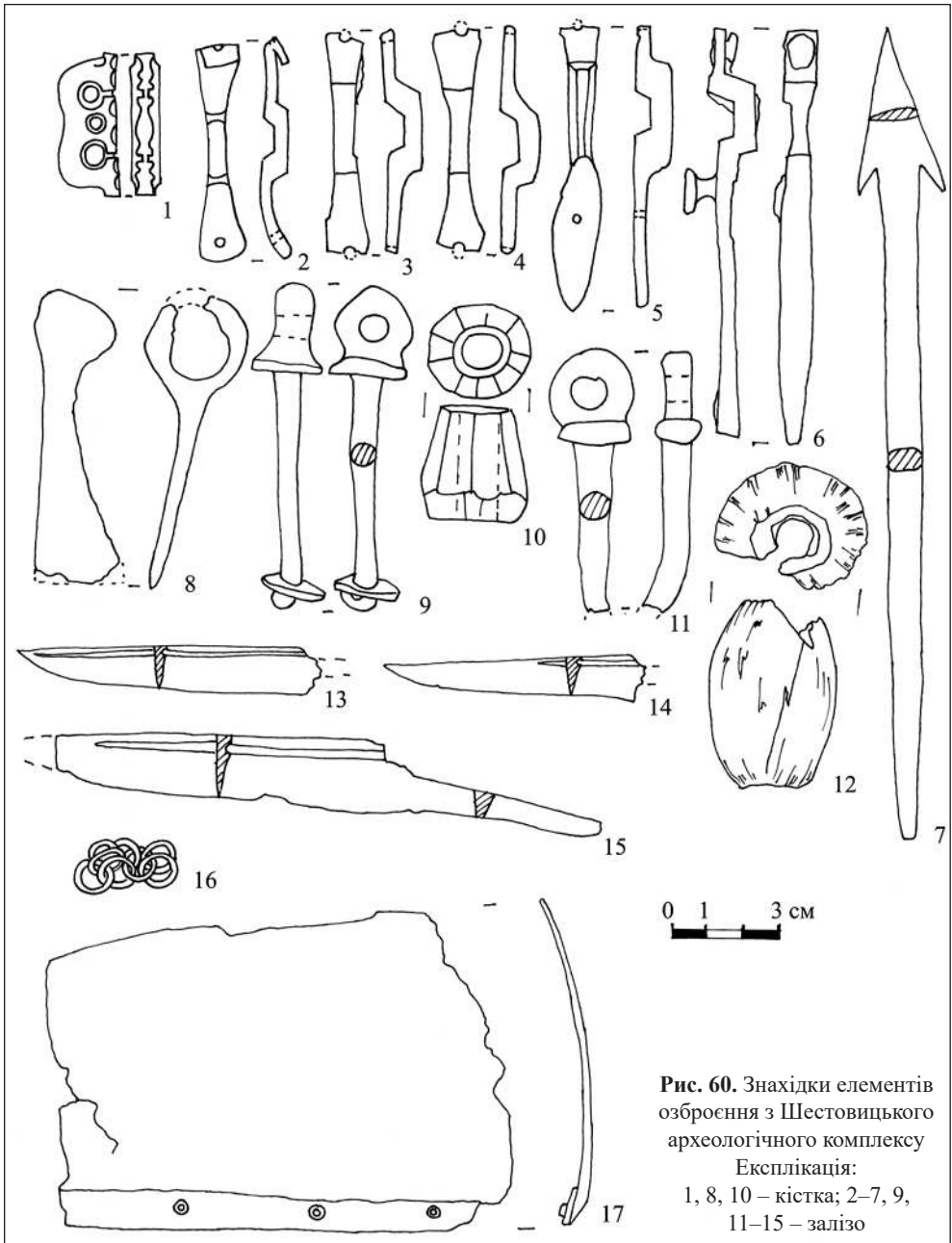
На території Шестовицького комплексу знайдено 5 залізних і 1 кістяну петлю від сагайдаків (Рис. 60: 1–6). З них 3 залізні і кістяна знайдені на городищі, 1 на посаді і 1 на першому подільському підвищенні.

Окремим елементом металюної зброї був короткий спис, або сулиця. Їх вістря масивніші, ніж у стрілі, і менші, ніж у списів. Тактичне застосування сулиці в бою, зазвичай обмежувалося періодом зближення супротивників на полі битви. В X–XII ст. військово значення цього виду озброєння було незначним, частіше сулиці почали застосовувати з XIII ст. (Кирпичников, 1966, с. 25). Наконечник шестовицької сулиці знайдений 2002 р. на північно-східній ділянці посади в розкопі № 9, у культурному шарі X ст. Це черешкове двошипне вістря довжиною 24 см, напівквадратного перетину. Довжина вістря – 4,0 см, довжина шипа – 1,1 см, відстань між кінчиками шипів – 2,5 см (Рис. 60: 7).

Рубляча зброя. Цей вид озброєння представлений невеличкою бойовою сокирою, що знайдена на посаді у розкопі № 1, в наземному житлі I (перша половина X ст.). За типологією А.М. Кіріпнікова, сокира наближена до типу III, що був найбільше розповсюджений на землях Південно-Східного Приладожжя та пам'ятках фінської Півночі в X – на початку XI ст. (Кирпичников, 1966, с. 32). Довжина сокири складає 8,5 см, з шириною леза 2,5 см і діаметром втулки 15–20 см. (Рис. 60: 8). Мініатюрність шестовицької сокирки вказує на виключно бойове її призначення.

Ударна зброя. Особливим видом цього типу озброєння є кистінь. У Шестовиці знайдено два залізні сердечники з петлями та два кістяні важки (Рис. 60: 9–11). Такі кистені А.М. Кіріпніков відносить до типу I – кістяні яйцеподібної форми з повздовжнім отвором для залізного стержня з петлею (Кирпичников, 1966, с. 58). Вони були розповсюджені по території Давньої Русі з X по XIII ст. З городища походить один залізний стержень з петлею та гранений кістяний важок. Ці знахідки виявлені 1998 р. з шарів X ст., під час дослідження напільного валу городища. Один залізний стрижень з петлею знайдений у культурному шарі X – початку XI ст. на посаді у розкопі № 1. Яйцеподібний кістяний важок знайдений на II подільському підвищенні у господарській ямі № 23, що датується X ст.

Ріжуча і колюча зброя. В шестовицьких старожитностях вона представлена знахідками бойових ножів (Рис. 60: 13–15). Відмінність їх від звичайних побутових та ремісничих – наявність на лезі заглиблення у вигляді лінії, що проходить під спинкою уздовж леза, так званого «кровостоку». Всього їх знайдено на території комплексу п'ять екземплярів.

На городищі знайдено три таких ножі. Один – під напільним валом у пожежному про шарку від випалу ділянки городища під забудову в кінці IX ст. Лезо ножа зламане і збереглося на довжину 5,0 см. У ножа вигнута спинка у бік загострення. За стратиграфічними даними ніж датується кінцем IX ст. Другий ніж, (зі зламаним черешком), походить з культурного шару X ст. Він має пряму спинку, довжина леза

становить 8,0 см. Третій ніж походить теж з культурного шару зазначеного періоду; він має довжину 10,5 см, довжина леза – 7,0 см. Біля черешка у нижній частині леза знаходиться упор для руків'я у вигляді невеликого виступу. Ніж має пряму спинку, під якою проходить кровостік майже до самого кінчика леза.

Наступні два екземпляри цього виду озброєння знайдені в культурному шарі X – початку XI ст. на посаді, в розкопі № 1. Від першого збереглося лише лезо, довжиною 7,0 см з прямою спинкою. Останній екземпляр – зі зламаним вістря і досить масивний. Його довжина складає 15,5 см, довжина черешка – 6,5 см, лезо зламане біля вістря. Висота леза біля черешка становить 2,0 см. Довжина кровостоку – 8,0 см. Характерна особливість цього ножа – черешок дещо відігнутий до низу.

Захисне спорядження. До захистних обладунків шестовицького дружинника відноситься залізна пластина від наручі (Рис. 60: 17). Вона має довжину 12,3 см та ширину від 7,5 до 9,3 см і злегка вигнута для кращого прилягання до передпліччя. По одному з країв, через усю довжину, вона має додаткову пластину міцності шириною 1,3 см, що кріпиться трьома клепами. Знахідка виявлена в розкопі № 2, у споруді X ст. на шестовицькому посаді. З посаду походить і фрагмент залізної кольчуги, знайдений 2005 р. у північно-східній частині, в траншеї № 2. Кольчуга походить з культурного шару X ст. і складається з 8 кілець, що замкнені методом клепавання (Рис. 60: 16).

Військовий реманент та елементи костюму. До цієї категорії речей можна віднести низку знахідок, які входили до елементів одягу та використовувалися дружинниками під час походів. Це оселки з отворами для шнурка та кріплення їх до поясу, уламки бронзових казанів та залізних вушок для їх підвішування, залізні гаки для підвішування казанів, залізні та бронзові підковоподібні застібки на плащ, пряжки та накладки від оздоблення набірної поясу, кістяні орнаментовані та стилізовані вістря.

Оселки з отворами походять посаду та подолу. На посаді знайдено десять екземплярів і на подолі – один. У своїй більшості вони виготовлені із сірого сланцю (пірофіліту) – дев'ять екземплярів та каменю-пісковіку – один екземпляр. Це видовжені прямокутні чи трапецієвидні оселки з прямокутною або трикутною у перетині формою, що мають невеликі розміри, від 4,5 до 8,4 см довжиною. У верхній частині знаходиться отвір для шкіряного шнурка чи мотузки.

Одним із елементів давньоруського військового костюму були підковоподібні застібки – фібули, круглої або овальної форми, що за виглядом нагадують підкову, кінці якої оформлювалися голівками різних форм. Фібули виготовлялися із заліза, бронзи та срібла (Лесман, 1988, с. 73–78).

Найбільшого розповсюдження набули застібки зі спіральними закінченнями. Вони відомі у старожитностях II тисячоліття н. е. у полян, дреговичів, радимичів, смоленсько-полоцьких і псковських кривичів та новгородських словен (Седова, 1997, с. 72).

В Шестовиці знайдено одинадцять підковоподібних застібок, серед яких дві виготовлені з бронзи і дев'ять – залізних (Рис. 61: 1–11). Діаметр залізних коливається від 5,5 до 6,4 см. Бронзові фібули представлені фрагментарно, одна має діаметр 3,8 см, інша була деформована – розігнута.

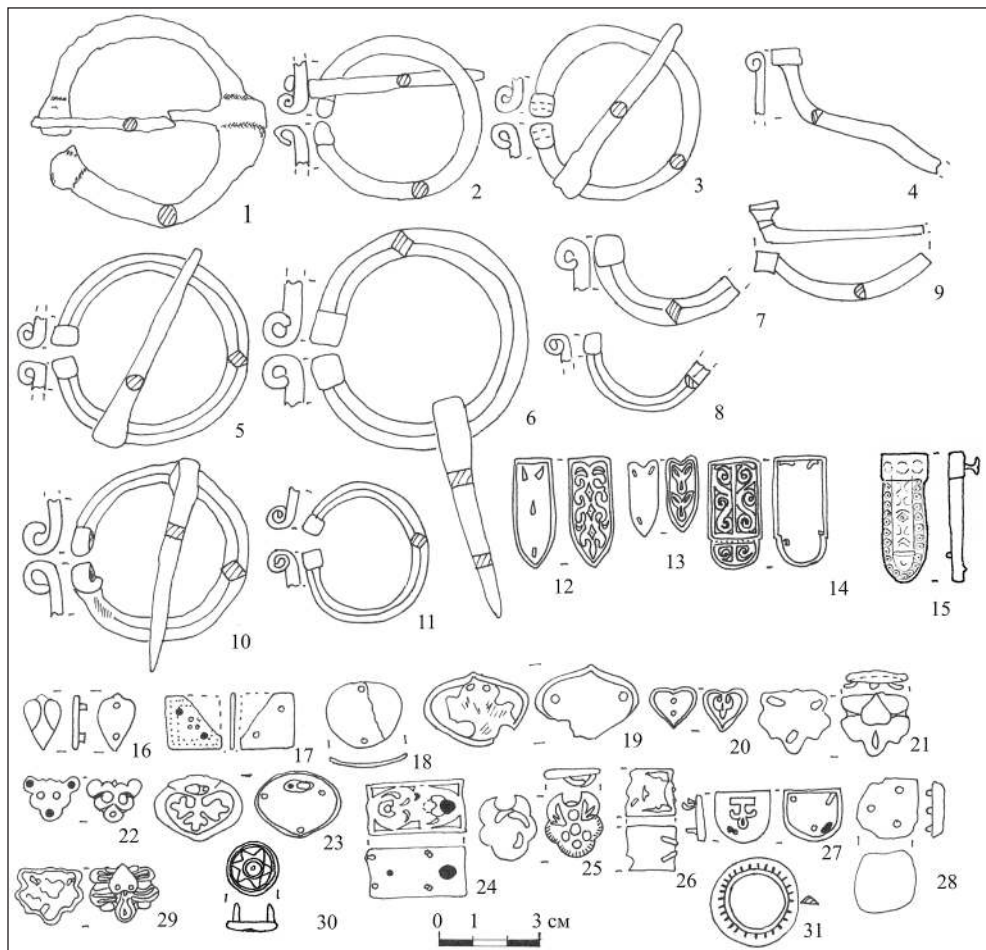

Рис. 61. Підковоподібні застібки та елементи набірного поясу з Шестовицького комплексу
 Експлікація:
 1–3, 5–7, 10, 11 – залізо; 8, 9, 12–31 – кольоровий метал

Іншу групу складають підковоподібні застібки з гранчастими голівками. У Шестовиці, на території подолу, в культурному шарі знайдено лише половинку такої фібули. Застібка виготовлена з бронзи і представлена незначним фрагментом, який не дозволяє визначити точний діаметр предмету. На думку О.А. Спіцина, такого роду фібули є рідкістю і на Русі зустрічаються нечасто, в основному у чоловічих похованнях, де їх знаходять біля плеча. На територію Русі такі фібули потрапляли з Прибалтики, де вони відомі серед старожитностей балтів та естонців у X – першій половині XI ст. (Седова, 1997, с. 72). Ще одна знахідка залізної підковоподібної застібки виявлена на городищі, в тілі напільного валу другої половини X ст. Вона дуже корозована, що не дало змогу встановити форму голівок. Можна лише встановити діаметр – 6,4 см.

Особливу категорію знахідок, що належать до дружинного вбрання, складають пряжки та бляшки від поясного набору дружинника. Відомо, що набірний пояс

з'являється ще в кінці I тисячоліття до н. е. – на початку I тисячоліття н. е. у народів Північного Сибіру та Монголії, звідки він і потрапляє на терени Євразії, де відразу втрачає свою етнічну приналежність (Киселев, 1951, с. 243). На землях Східної Європи ремінні прикраси набувають широкого розповсюдження з кінця IX ст., коли тут, на поліетнічній основі формується давньоруська верхівка, завдяки якій вже у X ст. остаточно стверджується загальна «дружинна культура». Одним із символів елітарного розвитку дружинної культури в Давній Русі являється поясний набір (Мурашева, 1997, с. 71; 1997а, с. 79).

Набірний ремінь, як правило, складався з 4 основних частин: шкіряного ремінця, пряжки, ремінного наконечника, яким завершувався ремінь і бляшками для композиційного оздоблення основної частини ремінця.

З Шестовицького археологічного комплексу походить 2 ремінні пряжки. Фрагмент бронзової ліровидної пряжки знайдено в північно-східній частині посаду (1998 р., розкоп № 3) в культурному шарі X ст. Ще одна пряжка походить з північно-західної частини посаду (2000 р., розкоп № 3 в ур. Узвіз), з культурного шару X – початку XI ст. Вона представлена п'ятигранною бронзовою рамкою без язичка.

З 1983 по 2009 рр. знайдено чотири ремінні наконечники – один на городищі і три на посаді (Рис. 61: 12–15). Всі вони виготовлені з кольорового металу (бронзи). Наконечник з городища (1999 р., розкоп № 4) за класифікацією В.В. Мурашової, належить до класу XI. Він має розташований уздовж центральної лінії геометричний орнамент, де на заглибленому фоні зображені завитки. Нижня частина наконечника відокремлена перегородкою у вигляді випуклої лінії і заокруглена. Такі наконечники мають аналогії на о. Готланд та серед Шведських старожитностей епохи вікінгів. Датуються вони X – початком XI ст. (Мурашова, 2000, с. 63).

Наступний екземпляр походить з північно-східної ділянки посаду (1983 р., розкоп № 2) з господарської споруди № 6. Його можна віднести до класу IX. Основу орнаментальної композиції складає суцільний завиток, що зображений на вдавненому фоні. Нижня частина цього наконечника загострена. Аналогії таким ремінним наконечникам зустрічаються в Угорських старожитностях і датуються X–XI ст. (Мурашова, 2000, с. 62).

Третій наконечник (посад, 1999 р., розкоп № 5) виявлений в культурному шарі X – початку XI ст. і відноситься до класу VIII. Основу орнаментальної композиції складають два трилистники, що симетрично розміщені уздовж центральної осі один під одним. На кожному з листочків присутній ромб. Верхній край наконечника має напівкруглий виріз, нижній – заокруглений. Орнамент випуклий, фон – вдавнений і по контуру щитка проходить випуклий ободок. Він має аналогії на о. Готланд і датується X – початком XI ст. (Мурашова, 2000, с. 60). Останній екземпляр був знайдений у розкопі № 1 на посаді (2008 р.) і походить з культурного шару X – початку XI ст. і належить до класу IX, групи 1в. Він має вогнутий щиток, орнаментований рослинним завитком. У верхній частині наконечника знаходиться прямокутне розширення, нижня частина – округла. По краю проходить рель'єфний обідок. Особливістю цього екземпляру є наявність непрофесійного ремонту, де на місці нижньої клепки, по горизонталі були просвердлені два отвори і вставлена залізна скобка, яка кріпила нижню частину наконечника до ремня. Він має аналогії серед угорських старожитностей і датується X–XI ст. (Мурашова, 2000, с. 63).

Наступну групу знахідок, що належать до оздоблення наборного поясу, складають бляшки. Їх на Шестовицькому комплексі виявлено 15 екземплярів: 5 на городищі, 6 на посаді і 4 на подолі. Вони різняться за своєю формою і орнаментациєю (Рис. 61: 16–30). Це серцевидні неорнаментовані та з рослинним орнаментом, прямокутна з геометричним орнаментом, кругла з геометричним орнаментом, напівовальна неорнаментована, квадратна з крапковим орнаментом та ін. Особливо цікавими є екземпляри зооморфної форми у вигляді голови ведмедя чи бобра та невідомої істоти. Такі накладки мають аналогії на пам'ятках Північної Русі та в Скандинавії. На основі аналізу шестовицьких ремінних бляшок можна виділити основні центри їх виготовлення, запропоновані В.В. Мурашовою. Три бляшки належать до Чернігівської школи (клас XXXII, XXXIII), накладки якої різняться від інших своєрідністю мотивів. Їх головною особливістю є геометричний орнамент, що виготовлений у техніці ікрустації. Зазвичай, серед накладок цієї школи значна кількість екземплярів виготовлена зі срібла. За гіпотезою В.В. Мурашової, Чернігівська школа є продуктом синтезу скандинавської і східної (хазарської) традицій. Присутність на круглих бляшках шестиконечної зірки пов'язана з іудаїською традицією, що значно посилює їх зв'язок з Хазарами. На думку дослідниці, словесним відображенням такого синтезу можна вважати титул «хакан росов» (Мурашова, 1998, с. 154–164).

До Волзько-Болгарської або пізньохазарської школи (клас XVIII, XXXII) належать 4 знахідки, до Угорського центру (клас I, IX) можна віднести дві бляшки: ще 2 – до Скандинавської школи (XXVI). Ще 4 екземпляри корозовані і тому їх не можна піддати визначенню.

Розглядаючи шестовицькі ремінні накладки, слід згадати роботи Р.С. Орлова, який присвятив ряд наукових праць вивченню давньоруського художнього ремесла Чернігівщини. Він, власне, вичленив вищезгадану «Чернігівську школу» по виготовленню орнаментованих прикрас, для художнього оздоблення дружинного поясного набору та кінної збруї (Орлов, 1982, с. 163–174; 1983, с. 29–46; 1984, с. 24–44; 1996, с. 94–97). Аналізуючи ремінні прикраси з Шестовицького могильника, згаданий дослідник, вказує на присутність аналогічних знахідок у Києві і на пам'ятках Чернігівської округи – в Табасвці, Седневі, Новому Білоусі. Декор цих бляшок оздоблений рослинним орнаментом з частковою штриховкою – явна ознака Чернігівського центру виготовлення. Хоча декілька екземплярів ремінних прикрас виготовлені за мотивами салтівського та угорського декору, а також скандинавії (Орлов, 1983, с. 29–46; 1996, с. 94–97).

Знахідки прикрас поясного набору на території Шестовицького поселення та могильника свідчать про досить високий рівень розвитку художнього ремесла Чернігівщини у кінці IX – на початку XI ст., що акумулювало у собі художні мотиви різних центрів і допомогло створити власний художній стиль. Присутність прикрас, виготовлених у різних ремісничих центрах півночі та сходу, що значно виділяються своїми художніми мотивами, вказує на високий розвиток торгівельних і культурних контактів мешканців Шестовиці та перебування на території поселення різноетнічного дружинного контингенту.

Спорядження верхового коня. До цієї категорії речей, що знайдені в Шестовиці, належать фрагменти вудил із псаліями, уламки стремен, підпружні пряжки та бляшки для оздоблення вуздечки (Рис. 62; 63).

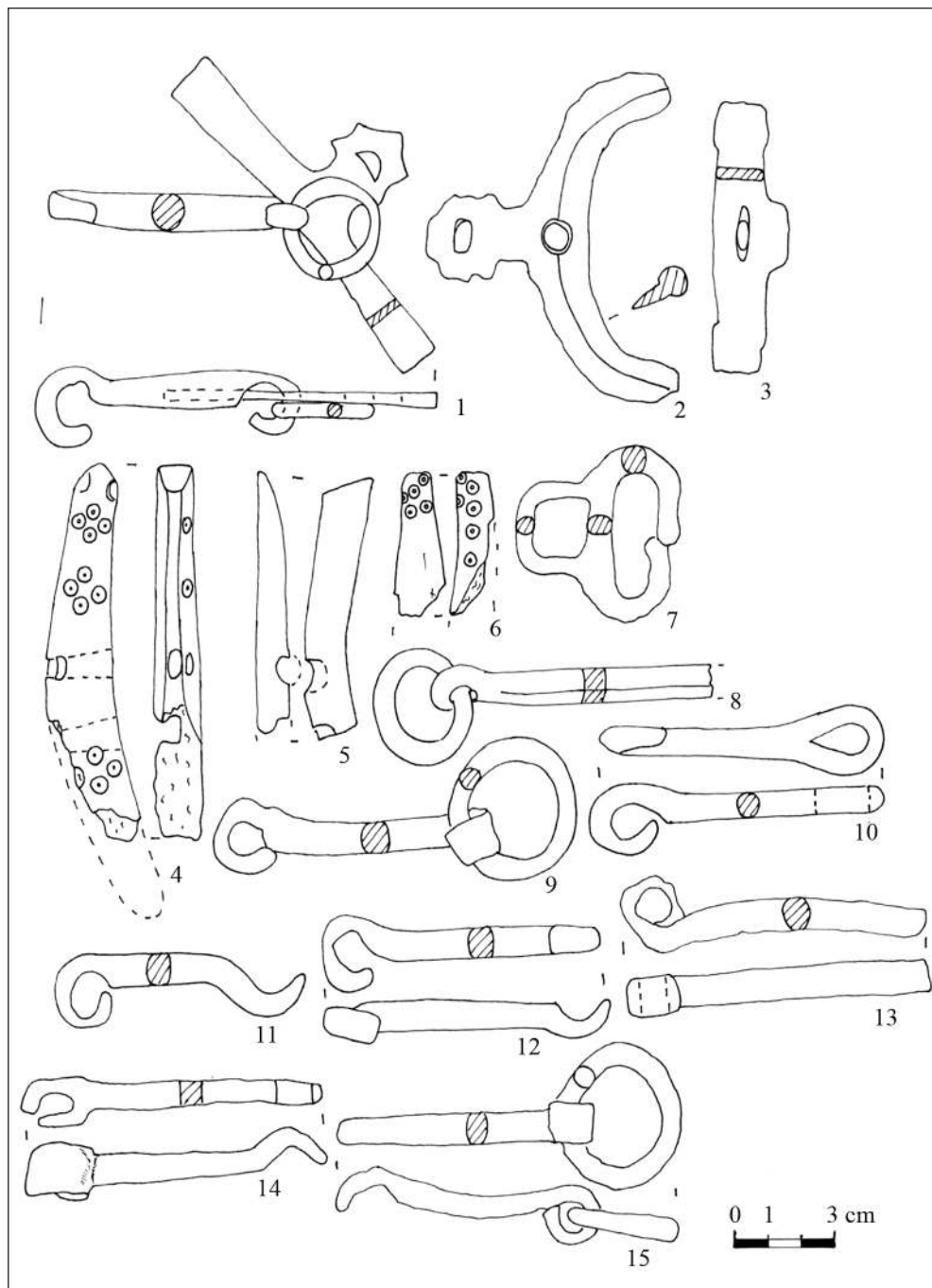

Рис. 62. Вудила з псаліями з Шестовицького комплексу

Експлікація:

1-3, 7-15 – залізо; 4-6 – залізо

Вудила із псаліями. Вудила – необхідний елемент для управління верховим конем. У давньоруський час вони склалися з гризла та бокових обмежувачів – псаліїв.

Чотири фрагменти вудил знайдені на городищі і 6 на території посаду в розкопі № 1 (Рис. 62). В одному випадку вудила з посаду представлені фрагментом гризла з кільцем і залізним псалієм типу Іб (за типологією А.М. Кірпи́чнікова). Вони датуються Х ст. і мають аналогії на пам'ятках Північної Русі та Північного Кавказу (Кирпичников, 1973, с. 15). Фрагмент такого ж псалія був знайдений і окремо у цьому ж розкопі, того ж року. Залізний псалій типу ІІІ походить з городища, де був виявлений у заповненні порубу в шарах Х ст. (Рис. 94). Це дугоподібний псалій з двома отворами, що на території Русі датується Х–ХІ ст. і досить широко побутовував як у північних, так і у південних її районах (Кирпичников, 1973, с. 16).

Особливу групу складають кістяні псалії. На посаді, у розкопі № 1 їх знайдено 3 фрагменти (Рис. 62: 4–6). Серед них один екземпляр (2006 р.) представлений уламком 4,0 см від кінцівки предмету, який прикрашений циркульним орнаментом. Ще один фрагмент (2005 р.) зберігся на довжину 7,4 см, на якому помітні залишки отвору для кріплення. Судячи з його форми і залишків, даний уламок міг являтися лише заготовкою для виготовлення псалія, або ж бракованою продукцією. Третій псалій зберігся більше, ніж наполовину (довжина 10,2 см), він слабовигнутий і орнаментований циркульним орнаментом. Псалій має 2 отвори для кріплення його до гризла. За типологією А.М. Кірпи́чнікова, вудила з кістяними псаліями належать до типу Ів і використовувалися дружинною верхівкою. Аналогії кістяним псаліям відомі у Любечі, на Угорських пам'ятках, в хазарських старожитностях Саркелу, Самбії та у Литві (Кирпичников, 1973, с. 15). 2005 р. у північно-східній частині посаду (траншея № 1) знайдено залізне кільце з петлею для кріплення кістяного псалія до гризла (Рис. 62: 7).

Стремена. На території шестовицького посаду знайдено лише 1 фрагмент стремени у вигляді вигнутої підніжки (Рис. 63: 1) (1998 р., розкоп № 3), що походить із заповнення одного з жител (споруда № 2), яке датується другою половиною Х – початком ХІ ст.

Прикраси вуздечки. До цієї категорії належать 2 знахідки бронзових бляшок, що виявлені на посаді. Це бронзова краплевидна бляшка, оздоблена випуклим симетричним орнаментом у рослинному стилі, з обідком по контуру. Її розміри 2,8 × 3,8 см, з тильного боку вона має шість штифтів для кріплення (Рис. 63: 2). Такі бляшки використовувалися для оздоблення налобної частини кінної вуздечки. Вони відомі в угорських старожитностях, звідки і потрапляли на терена Південної Русі (Орлов, 1982, с. 163–174).

Інша бляшка має увігнуту квіткоподібну форму, діаметром 1,9 см і могла кріпитися до вуздечних ремінців (Рис. 63: 3).

Підпружні пряжки. Підпружні пряжки є необхідним елементом для закріплення та фіксації шкіряних ремінців від підпруги. Від ремінних пряжок вони відрізняються масивністю, а окремі – й формою. На городищі знайдено дві пряжки, одна грушоподібної, інша прямокутної форми.

З території посаду походить 3 пряжки, що знайдені на розкопі № 1. Одна квадратна з язичком та рамкою квадратного перетину (1999 р.). Друга – кругла з язич-

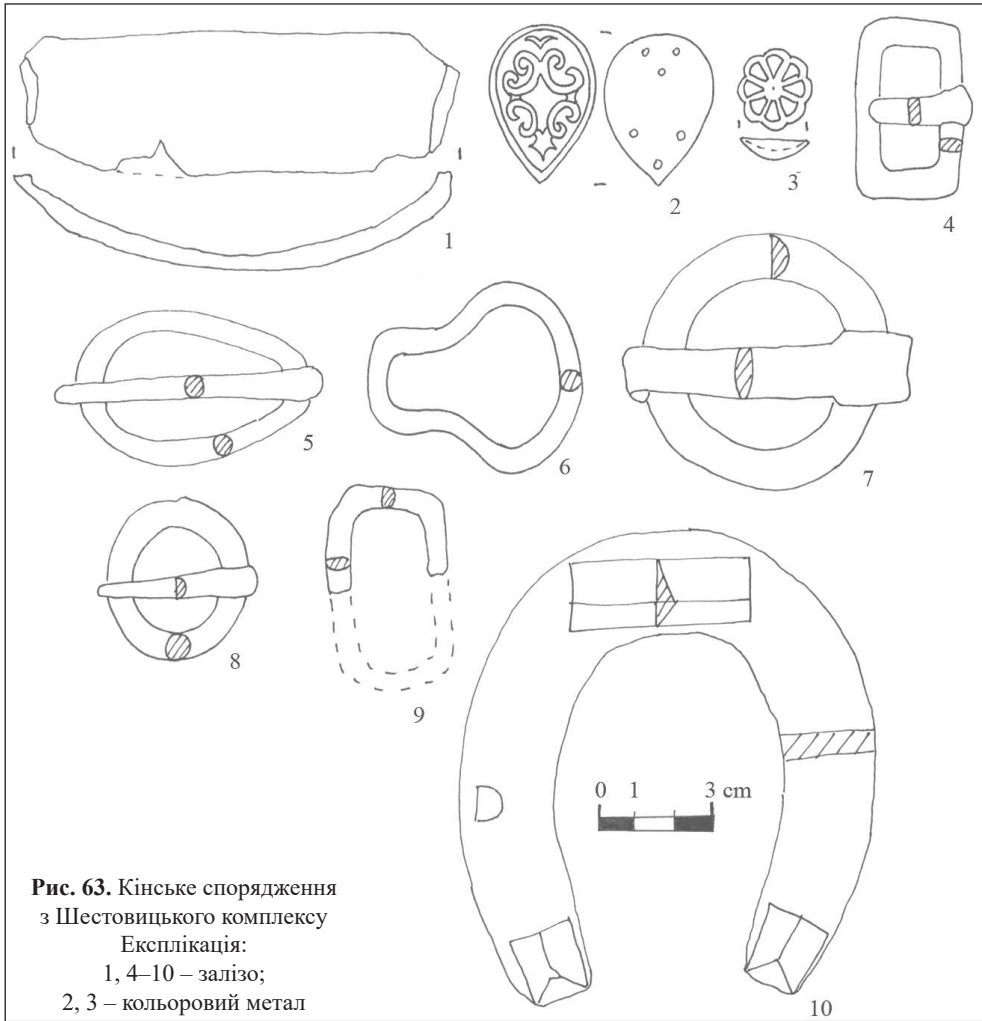

Рис. 63. Кінське спорядження з Шестовицького комплексу

Експлікація:

1, 4–10 – залізо;

2, 3 – кольоровий метал

ком і рамкою круглого перетину (2003р.), третя – овальна з язичком, з рамкою круглого перетину (Рис. 63: 4, 5, 8).

Ще 2 пряжки знайдено на подолі: квадратна з рамкою круглого перетину і круга з язичком і рамкою напівсферичного перетину (Рис. 63: 7, 9).

На території подолу знайдено також невеличку підкову, розмірами 11 × 12 см (2005 р., траншея № 6). На нижній стороні підкови знаходиться три масивні шипи. Два з них розмішені на кінцях підкови і мають квадратну форму, загострену у вигляді трикутника, третій – видовжений шип прямокутної форми з трикутним загостренням, – знаходиться посередині. Підкова була виявлена в культурному шарі X ст. (Рис. 63: 10). Наявність на ній масивних шипів може свідчити про використання таких підков для переходів по закутих льодом водоймах (річках, озерах тощо).

Знахідки озброєння, елементів спорядження дружинника та верхового коня з городища, посаду і подолу Шестовицького комплексу вказує на присутність тут у кінці IX – на початку XI ст. професійного військового контингенту. Можна сказати,

що до шестовицького військового контингенту входили як стрільці-лучники, піші вояки, так і кіннота.

Значної відмінності у етнічному складі дружинного складу контингенту з кінця IX до початку XI ст. не простежується. Присутність поліетнічної культури з яскравими ознаками Північного впливу, чітко фіксується упродовж вищезазначеного періоду. Дружинні старожитності Шестовиці знаходять аналогії на пам'ятках Чернігова та його округи (Табайка, Седнів, Оргощ, Гушин, Клонів та ін.) а також серед археологічних пам'яток Північної Русі (Стара Ладога, Рюрикове Городище, Гньоздово, Сарське городище та ін.) та Скандинавії (о. Готланд, Бірка, Хедебю).

Матеріали Шестовицького некрополя представлені більш яскраво ніж з території городища, посаду і подолу, але повністю узгоджуються між собою.

Залишається невідомим постійний кількісний склад дружини, який був потрібен для оборони Шестовицького городища. В одній зі своїх праць О.О. Фетісов спробував підрахувати кількість воїнів, що потрібна для оборони торгово-ремісничих поселень, таких як Гньоздово, Тимерьово, Михайлівський і Петровський археологічні комплекси, застосувавши методіку вісоткового співвідношення дружинних курганів у могильниках. Виявилось, що поховання зі зброєю на пам'ятках торгівельно-ремісничого характеру на Дніпровському і Волжському шляхах у середньому складають від 10 до 13 %. Стійкий характер такого співвідношення, на думку О.О. Фетісова, вказує на однакову кількість постійного військового контингенту, кількістю до сорок чоловік (Фетісов, 2008, с. 207–212).

На відміну від вищезгаданих пам'яток, у Шестовицькому некрополі відсоток дружинних поховань складає 20 %, що вказує на більшу чисельність постійної дружини – до 60 чоловік. Такі результати близькі до відсоткового співвідношення Києва – 18 %, та Моравії – від 20 до 40 %. Більша кількість військового контингенту в Шестовиці, ніж у інших торгово-ремісничих поселень Північної Русі, пояснюється близькістю її до значного за своїми розмірами давньоруського Чернігова (Скороход, 2007, с. 125–132) і приналежністю її контингенту до складу державного війська.

Металургійне виробництво та ковальська справа

Однією з найбільш розвинених галузей ремесла, що досліджені на території Шестовицького археологічного комплексу, є металургійна справа та ковальство.

Значний вклад в дослідження металургійної справи та ковальського ремесла в Давній Русі були зроблені Б.О. Рыбаковим (Рыбаков, 1948, 792 с.), Б.О. Колчиним (Колчин, 1953; 1959, с. 7–120), Г.О. Вознесенською (Вознесенская, Недопако, Паньков, 1996), А.В. Петраускасом (Петраускас, 2003; 2006) та ін.

Відомо, що сировиною для давньоруських металургів слугувала болотна руда – лімоніт, поклади якої розповсюджені на більшості території Лісостепу (Рыбаков, 1948, с. 93, 123). На території шестовицького подолу, із заходу від городища та посаду, в результаті шурфування у 1998 р. виявлені значні поклади болотної руди. В деяких місцях її потужність сягала до 0,3 м.

Техніка металургійного виробництва в давньоруський період здобула назву сиродутного процесу, сутність якого полягала в тому, що в сиродутну піч (горно)

засипається подрібнена залізна руда, змішана з деревним вугіллям. Окис заліза, що міститься в руді, відновлюється до стану заліза, а порода руди шлакується, відділяючись від металу.

Під час розгляду садибної забудови на ділянці розкопу № 1 (за 200 м на північ від городища) згадувалися споруди, пов'язані з металургійною справою. На цій ділянці вони представлені найбільш комплексно, ніж в інших частинах пам'ятки. Загалом, залишки металургійного виробництва також виявлені на території подолу та на північно-західній ділянці посаду, в ур. Узвіз.

На шестовицькому посаді цей вид ремесла представлений залишками котлованів передгорнових ям з уламками ошлакованих стін сиродутних горнів, спорудою для зберігання сировини, залишками наземного горну. В котлованах передгорнових ям та навколо них виявлену значну концентрацію відходів металургійного виробництва у вигляді шлаків, футуровки від зруйнованих горнів, фрагменти сопел для подачі повітря в горна та ін.

На розкопі № 1 досліджено сім об'єктів, пов'язаних з металургією та ковальством (споруди №№ 1, 2, 9, 22, 31, 35 та залишки горну). Вони представлені видовженими котлованами овалоподібної форми розмірами від $1,3 \times 3,0$ м до $3,2 \times 7,0$ м, що заглиблені в материк від 0,6 до 2,25 м. Як правило, навколо споруд, та їх нижнє заповнення складалося з металургійних шлаків та футуровки від зруйнованих горнів. Тому можна стверджувати, що ці об'єкти є залишками передгорнових ям. Однією з найбільших за розмірами на території виробничої ділянки досліджена споруда № 35. Вона мала розміри $2,5 \times 7,0$ м, заглиблений в материк на 1,4 м і орієнтований за лінією захід–схід. Дно котловану підстелене металургійними шлаками та піщиною. У східній частині споруди виявлено скупчення сирого необпаленого глею. У споруді знайдено: один цілий і чотири уламки залізних ножів, залізні цвяхи, залізну підковоподібну фібулу із закрученими кінцями, два кістяні астрагали з отворами, уламок залізної петлі від сагайдака, фрагмент лодійної клепки, фрагмент стінки полив'яної посудини із зеленою поливою на внутрішній стороні, що, скоріш за все, була візантійським імпортом, два фрагменти оселків із сірого сланцю та пісковіку, фрагмент обробленого рогу, уламок кістяного псалія із солярним орнаментом, частину металевої пластини та керамічний матеріал, що датує споруду першою половиною X ст. За заповненням та матеріалом її можна інтерпретувати як залишки кузні чи приміщення для зберігання сировини, а, можливо, і готової продукції.

За 3,0 м на схід від споруди № 35 було досліджено рештки металургійного горну, що стояв на рівні материка. Навколо його залишків та в споруді № 31 фіксувалася значна кількість шлаків від металургійного виробництва. Шар розвалу горну займав площу близько $4,0 \text{ м}^2$, а рештки його були розмірами $1,4 \times 1,4$ м – близької до округлої в плані форми. Скоріш за все, він був зруйнований повністю після завершення технологічного процесу. Під горном зафіксовані невеликі (діаметр до 0,1 м) ямки від каркасу, глибиною 0,05–0,08 м, що між собою були з'єднані ривчачком, шириною до 0,02 м, глибиною 0,03 м.

Навколо залишків горна фіксувалися невеликі стовпові ямки від легкого навісу, що був зведений над конструкцією. Концентрація розташування металургійних шлаків у культурному шарі значно більша на південь від горна, що дозволяє висло-

вити припущення про існування отвору в горно саме з цієї сторони. З цього ж боку, в культурному шарі X ст., знайдено фрагмент керамічного сопла.

Розглянуті виробничі комплекси відносяться до першого періоду існування садиби першої половини X ст. Залишки передгорнових ям розмішені в одну лінію і орієнтовані із заходу на схід. Не виключено, що ці споруди поступово змінювали одна одну по мірі технологічної необхідності.

На думку В.П. Коваленка, розташування виробничих комплексів на західному схилі мису Коровель зумовлене домінуванням західних вітрів влітку та восени (Коваленко, Моця, Сытый, 2003, с. 58). Підтвердженням цьому є досліджена виробнича споруда на північно-західній околиці посаду в ур. Узвіз, та виявлена Я.В. Станкевич горіла пляма з металургійними шлаками під час зачистки протитанкового рову у 1946 р., неподалік від західного схилу тераси. Крім того, під західним схилом мису знаходиться заплавна частина поселення, де також добувалася і сировина для виплавки заліза.

На території виробничої ділянки на розкопі № 1, із індивідуальних знахідок, що пов'язані з металургійною справою, виявлені зубило і залізний пінцет. Набір ковальського реманенту був виявлений в курганному могильнику в одному з поховань, що досліджене 1925 р. П.І. Смолічевим у I курганній групі (курган № 36 за Д.І. Бліфельдом). В ньому знаходилося багате камерне поховання дружинника з жінкою і конем. Біля правої ноги чоловіка знаходилася група речей, що являє собою набір знарядь праці: шиферний точильний брусок, залізну мотику (так званий «кельт»), залізні ковальські кліщі невеликого розміру, невеличкий залізний пінцет, кругле в перетині залізне шило, маленький залізний двобічний молоточок з овальною втулкою, маленьке залізне ковадло, залізний предмет у вигляді лопаточки, та колінчатий залізний напилок (Бліфельд, 1977, с. 128–131). Даний набір інструментів свідчить про заняття похованого ковальської справи.

Вона на Шестовицькому археологічному комплексі представлена значною кількістю виробів сільськогосподарського та ремісничого реманенту, побутових речей та різних видів зброї. Значний внесок у дослідження ковальської продукції з Шестовиці був зроблений Г.О. Вознесенською, яка піддала металографічному аналізу 46 залізних предметів з археологічних досліджень посаду 1983–1985 рр., 196 – з досліджень городища, посаду та подолу з 1998 – по 2002 рр. та 20 екземплярів ножів, знайдених у шестовицьких курганах під час досліджень Я.В. Станкевич та Д.І. Бліфельда у 1940–1950-х рр. (Вознесенская, 2003, с. 39–44; 2005, с. 101–113). За результатами досліджень вона виділила дві основні технології, що присутні в Шестовиці. Словянська – суцільно-металева конструкція і використання цементації для зміцнення робочих частин знаряддя (60 %) і скандинавська – наявність зварних конструкцій і використання тришарового пакетування (40 %). Трьохшарове пакетування з'являється в давньоруському ковальстві з приходом на Русь скандинавів, про що свідчать матеріали досліджень подібних Шестовиці торговельно-ремісничих комплексів (Стара Ладога, Гньоздово) (Вознесенская, 2003, с. 42–43; Вознесенская, 2011, с. 15). Окремо нею було досліджено 47 ножів та 15 екземплярів різних знарядь праці з розкопу № 1 на посаді. Виявилось, що співвідношення технологічних схем, по яким виготовлені ковальські вироби із «садиби коваля», майже ті самі, що і на загальній площі пам'ятки, де скандинавські технологічні

традиції дуже відчутні і лише трохи поступаються традиційно слов'янським. За її словами, в даному випадку можна із впевненістю говорити про безперечний вплив норманів, що відобразився на ремісничій культурі давньоруського населення (Вознесенская, 2007, с. 133–137).

Ювелірне ремесло

Обробка кольорових металів у давньоруських містах, торгово-ремісничих поселеннях та на селищах займала особливе місце серед інших видів ремесел. Основною галуззю у ювелірному ремеслі була ливарницька справа. Але крім неї до ювелірного ремесла відносяться такі методи обробки кольорових металів, як ковка, чеканка, прокатка, гравірування, штампування, тиснення та ін. Оскільки на території Давньої Русі не було своїх родовищ по видобутку міді та срібла, то сировина завозилася з інших країн у вигляді зливків та готових виробів, які переплавлялися на інші речі.

На Шестовицькому археологічному комплексі ювелірне ремесло, порівняно з іншими, представлено лише фрагментарно. Про діяльність шестовицьких майстрів-ювелірів X – початку XI ст. можна дізнатися за знахідками виплесків кольорових металів, сировини та робочого інструментарію. На території городища знайдено два невеличкі залізні зубильця (Рис. 64: 1, 2) й пробій та денце керамічного тигля. Дещо більше знахідок цієї категорії представлено на посаді та Подолі.

На території розкопу № 1, де у першій половині X ст. існувала, вже згадувана, реміснича садиба, пов'язана з чорною металургією, в культурному шарі біля виробничих об'єктів зустрічаються залишки кольорових виплесків та знайдено залізний пінцет і невеличке зубило. Знахідки слідів бронзоливарницького виробництва біля об'єктів, пов'язаних з іншим видом ремесла, не є випадковістю. Дуже часто на давньоруських майстернях роботи з чорним і кольоровим металом проводилися в одних і тих же стінах, для яких використовувалися одні горна (Зайцева, 2010, с. 202). На думку Б.О. Рыбакова, поєднання різних видів металообробки в одних майстернях, є показником високого рівня виробництва (Рыбаков, 1948, с. 507). Поєднання декількох видів ремесел, а саме металургійного і ювелірного, відоме у багатьох містах та городищах давньоруського часу, зокрема: на київському Подолі, на дитинці Вишгорода, Райковецькому городищі, в Листвені та ін. (Гончаров, 1950, с. 103; Голубева, 1968, с. 25–34; Ивакин, Степанко, 1985, с. 97–99; Коваленко, 1990, с. 160).

У північно-східній частині посаду, на садибі I знайдено серію речей, які можна пов'язати з ювелірною справою. У її східній частині досліджена споруда № 51, розмірами 2,3 × 3,0 м, котлован заглиблений на 0,68 м в материк. Вона має напівовальну форму і орієнтована за лінією північ–південь. Навколо котловану зафіксовано дев'ять стовпових ям діаметром до 0,4 м, що були складовою її конструкції. В культурному шарі навколо неї знайдено декілька фрагментів виплесків кольорових металів, фрагмент білонової палички, що слугував сировиною для виробів (Рис. 64: 5) (Зоценко, 2008, с. 112–116). У заповненні котловану виявлено фрагмент бронзового казана та бронзову пластину. За керамічним матеріалом споруда № 51 датується другою половиною X – початком XI ст. У західній частині садиби знай-

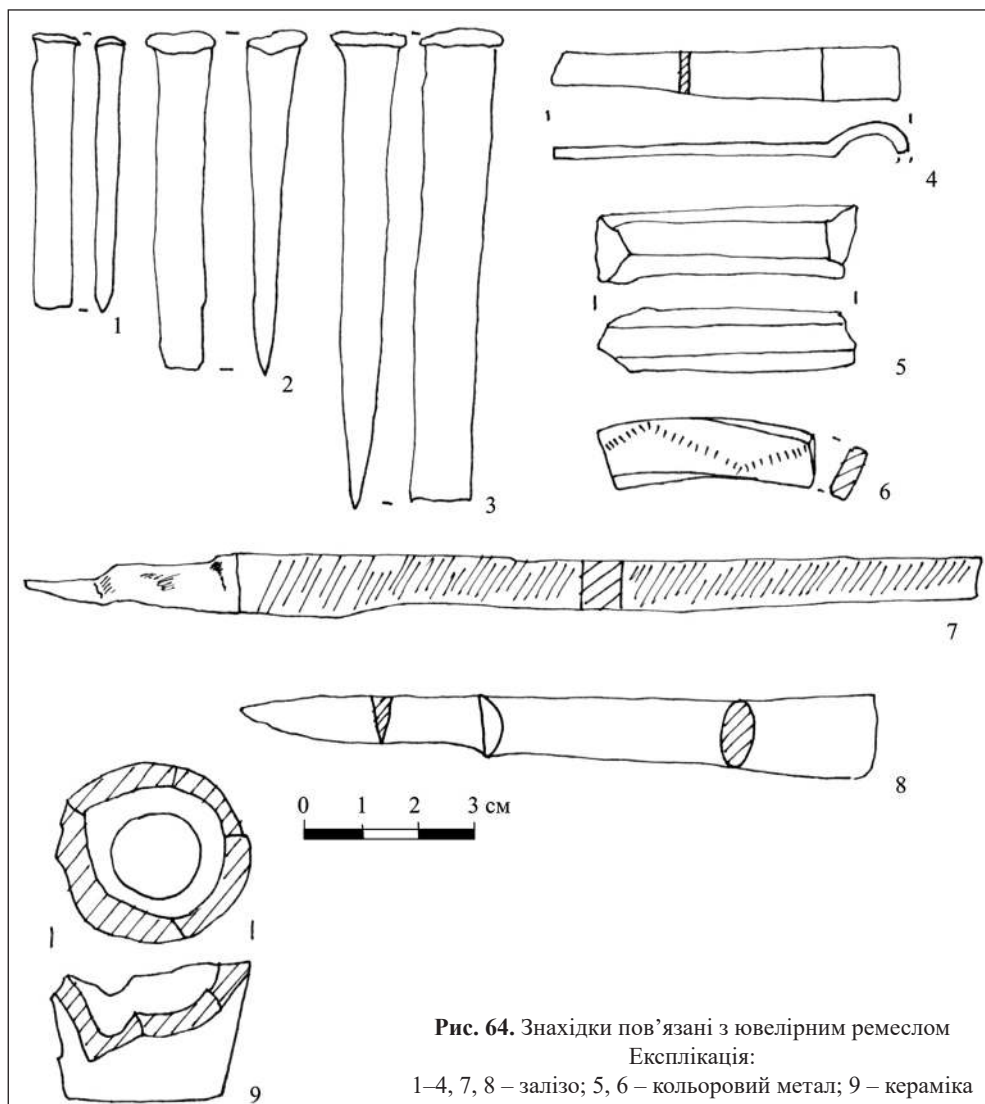

Рис. 64. Знахідки пов'язані з ювелірним ремеслом
 Експлікація:
 1-4, 7, 8 – залізо; 5, 6 – кольоровий метал; 9 – кераміка

дено уламок керамічної лячки (Рис. 64: 9), залізний скальпель (Рис. 64: 9) та залізний обтягнутий бронзою важок діжкоподібної форми, вагою 98,7 гр. Відомо, що важки значних розмірів могли використовуватися давньоруськими ремісниками-ювелірами для зважування сировини (бронзи, срібла тощо). На користь цього свідчить знахідка в курганному могильнику біля с. Пересопниця Рівненського району, де у 1998 р. К.М. Мельник досліджено камерне поховання ремісника-ювеліра. В ногах небіжчика стояла невеличка дерев'яна скринька (33 × 20 × 12 см) з трьома скобами для перенесення, оббита залізними обідками та прорізними бляшками по кутах і стінках. У скриньці знайдено маленьке залізне ковадло, молоточок і цілий комплект важків різної ваги, форми та розмірів. В середині скриньки знайдено залишки шкіряного мішечка, де знаходилися ювелірні штампи та чотирнадцятигран-

ний бронзовий важок з наскрізним отвором і знаками кратності на площинах. По обидва боки скриньки були покладені залізні та бронзові терези (Безкоровайна, Стрельник, 2009, с. 103).

На цій же дослідженій ділянці посаду, на території садиби II, що знаходилася на північ від попередньої, виявлено фрагмент білонової шийної гривни, що міг використовуватися як сировина для виготовлення продукції. З півдня від садиби I знаходиться садиба IV, в житлі якої знайдено залізний напилок. Всі вищеперераховані речі були знайдені в об'єктах та нашаруваннях другої половини X ст.

Найбільша концентрація матеріалу виявилася у споруді № 51 (садиба I), що може бути залишками ювелірної майстерні другої половини X ст.

Про наявність ювелірного виробництва на подолі свідчать знахідки фрагменту глиняної лячки (яма № 6 1999 р., друга половина X – початок XI ст.), бронзового та залізного ювелірних пінцетів, виплесків кольорових металів та обрізки бронзових казанів (Коваленко, Моця, Ситий, Скороход, 2008, с. 178–192).

Важливо згадати й численну кількість виробів з кольорових металів, які були знайдені в курганах. Це деталі поясного набору, пряжки, підковоподібні фібули, скроневі кільця, перстні, та інші речі. Не можна виключати і той факт, що частина з них виготовлялася та ремонтувалася шестовицькими майстрами.

Косторізне ремесло

Косторізне ремесло займає особливе місце серед інших видів ремесел на території Шестовицького археологічного комплексу в кінці IX – на початку XI ст. Даний вид ремесла вивчений дуже слабо, порівняно з іншими. Обробка кістки, як правило, розглядалася при дослідженнях окремих давньоруських міст, протоміських центрів та сільських поселень у контексті з іншими видами ремесел. Знахідки косторізного ремесла давньоруського Києва висвітлювалися в окремих публікаціях Г.М. Шовкопляс (Шовкопляс, 1984, с. 149–151), у роботі М.К. Каргера (Каргер, 1958). З кінця 1990-х рр. косторізне ремесло Києва висвітлюється в ряді наукових статей та у монографії М.С. Сергєєвої (Сергєєва, 1998, с. 83–95; 2008, с. 132–135; 2011). Окремі питання косторізного ремесла Новгородa розглядалися у роботах Б.О. Колчина, О.Ф. Медведєва та Л.І. Смирнової (Смирнова, <http://www.archeologia.ru/Library/Book/948d2342d371/page> 237–394).

Дослідженням ремесла та кістяним виробам зі Старої Лядоги присвячено ряд наукових праць О.І. Давидан (Давидан, 1962, с. 95–108; 1977, с. 101–105). Дещо краще косторізне ремесло IX–X ст. висвітлене в європейській історіографії. Значні залишки інтенсивної обробки рогу знайдені на ряді пам'яток на півдні Балтики. Тут відомі майстерні IX–X ст. в Менцліні, Колобжезі, Воліні. Слід також відзначити скандинавських дослідників. І. Улбрихта, який досліджував розвиток косторізного ремесла Хедебю. Аналіз косторізного ремесла Бірки, Рібе, Воліна, Хедебю та ін. поселень було здійснене К. Амброзіані, Шведська дослідниця дійшла висновку про мандрівний характер ремісників по виготовленню гребінців, які залишали сліди своєї діяльності у багатьох середньовічних центрах, що спричинило виникнення певної моди і стилю виготовлення цих речей. А. Кристоферсен, яка займалася матеріалами Лунда, виділила три стадії розвитку косторізного ремесла. На першій стадії домашнього

ремесла, майстер виготовляв речі для особистого вжитку. На другій стадії продукція виготовляється по прямим замовленням споживачів. І на третій – професійні ремісники упродовж довгого періоду часу виготовляють продукцію для ринкового збуту (Смирнова, <http://www.archeologia.ru /Library /Book /948d2342d371 /page250>).

При дослідженні косторізного ремесла конкретної археологічної пам'ятки не стільки важливий аналіз готових виробів з кістки, скільки концентрація напівфабрикатів та відходів виробництва.

На території Шестовицького археологічного комплексу відходи від косторізного ремесла виявлені як на городищі, так і на посаді і подолі. На городищі їх знайдено 17 екземплярів. Найбільша їх концентрація виявлена в районі першого (друга половина X ст.) та другого (перша половина X ст.) проїздів та в житлових комплексах. Біля першого проїзду – шість екземплярів, біля другого проїзду – сім екземплярів. Неподалік житла VI (кінець IX – початок X ст.) знайдено 3 екземпляри, в житлі IV (кінець IX – початок X ст.) знайдено лише 1 екземпляр обробленої кістки. Решта відходів косторізного ремесла представлені поодинокими знахідками у різних частинах городища (Рис. 65). Кістяні заготовки на городищі являють собою фрагменти рогових кісток косулі, оленя та лося, а також уламками нижніх відділів та суглобів кінцівок великих тварин (свині, коня тощо), на яких присутні сліди відпилювання, обтесування, свердління та розколювання.

На території посаду виявлено дещо більша кількість кістяних заготовок. На розкопі № 1 (за 200 м на північ від городища) знайдено 24 екземпляри напівфабрикатів (Рис. 66). Тут вони виявлені у шарах двох періодів існування садиби і концентруються біля жител та деяких споруд. У житлі першої половини X ст. (споруда № 19) та біля нього знайдено 5 екземплярів заготовок. Ще 6 екземплярів знаходилися біля передгорнвої ями (споруда № 22) та стільки ж – біля споруди № 35, що була інтерпретована як кузня. В житлі другої половини X – початку XI ст. знайдено 2 екземпляри заготовок і дві виявлені неподалік. Не виключено, що частина заготовок та відходів була викинута майстром у смітник, якими для другої половини X ст. являлися котловани споруд попереднього періоду існування садиби.

Значно менша кількість заготовок виявлена під час досліджень північно-східної ділянки посаду. Незважаючи на значну розкопану площу цієї ділянки, знахідки відходів та заготовок представлені тут у 6 випадках. В районі житла другої половини X ст. на садибі II знайдено 4 екземпляри і на північ від житла цього ж періоду на садибі I – 2 екземпляри.

Зовсім інша ситуація представлена на території подолу. У 2000 р. на другому подільському підвищенні в розкопі № 4 досліджено яму № 20, що являла собою підкліт майстерні ремісника по обробці кістки та каменю. Яма підкліту складалася з трьох частин, що примикали одна до одної і в комплексі являли собою єдиний об'єкт, досліджений на довжину 3,4 і ширину 3,2 м. Західний і північний сектори ями виходили за межі розкопу. Котлован ями № 20 мав підквадратні обриси і з уступами заглиблювався в материк на 0,86 м. В заповненні ями знайдено велику кількість кісток тварин (близько триста восьмидесяти фрагментів), частина з яких мала сліди обробки і являлася відходами косторізного ремесла. Крім того, в ямі знайдено декілька екземплярів обробленого каміння, що могло слугувати сировиною для каменерізного ремесла. Серед індивідуальних знахідок слід відмітити за-

Рис. 65. Заготовки та відходи кісткорізного ремесла з городища

лізний кручений браслет, кольчужне кільце, уламок залізного руків'я скальпелю, бронзову пластинку, згорнуту «конвертом», що могла являтися амулетом, кремій з ретушню, шматочок бджолиного воску, кістяне вістря стріли, кістяний кочедик (Рис. 103), орнаментовану кістяну накладку від гребінця, набір з 13 гральних бабок (астрагалів) . Частина з останніх мають просвердлений отвір і один – з графіті у

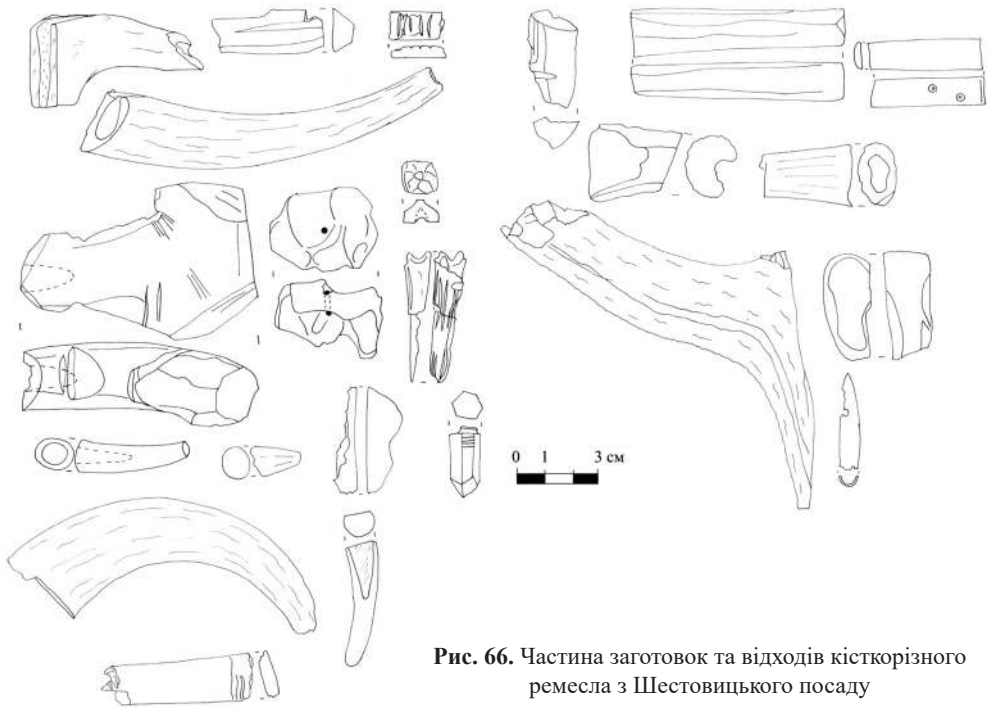

Рис. 66. Частина заготовок та відходів кісткорізного ремесла з Шестовицького поселення

вигляді літери «И». До набору можна віднести і фрагмент ребра тварини з прокресленим квадратом, що поділений на сектори, в яких нанесені крапки від 1 до 4. В майстерні знайдено і 2 кістяні «ковзани» для обробки шкіри (Рис. 67; 68). Керамічний матеріал представлений фрагментами доманжетних та ранньоманжетних горщиків Х ст., серед яких виявлено денце з отвором, що використовувалося при смолокурінні.

Таким чином, яма № 20 являє собою залишки заглибленої частини наземної майстерні по обробці кістки і, можливо, каменю. За керамічним матеріалом яма датується першою половиною Х ст. Після припинення свого існування, котлован ями № 20 використовувався як смітник, куди були скинуті залишки опалювального пристрою, що репрезентовані уламками печини та вугликів у верхніх шарах заповнення.

Розглянувши розвиток косторізного ремесла на всіх частинах Шестовицького археологічного комплексу, можна дійти висновку, що воно було як домашнього, так і професійного характеру. Знахідки кістяних заготовок та відходів виробництва у своїй більшості концентруються навколо житлових комплексів та у їх котлованах. В теплий період року, коли світловий день значно більший, ніж узимку, майстер міг займатися цим ремеслом на вулиці неподалік житла, зимою обробка кістки проходила в житлі чи у майстерні. Дуже яскраво виділяється суміжність косторізного з іншими видами ремесел на території Шестовиці. На посаді у розкопці № 1 воно виявлено на території «садиби коваля» першої половини Х ст. та у шарах другої половини Х – початку ХІ ст., де виявлена обробка пірофілітового сланцю і виготовлення з нього пряслиць. На території подолу у першій половині Х ст. існує універсальна майстерня по обробці кістки та каменю.

Рис. 67. Знахідки з кісткорізної майстерні (ями № 20) на II подільському підвищенні
 Експлікація:

1-18 – залізо; 19 – бронза; 20 – кремій; 21 – кераміка;
 22-24 – камінь; 25 – віск; 26-29 – пірофіліт; 30-52 – кістка

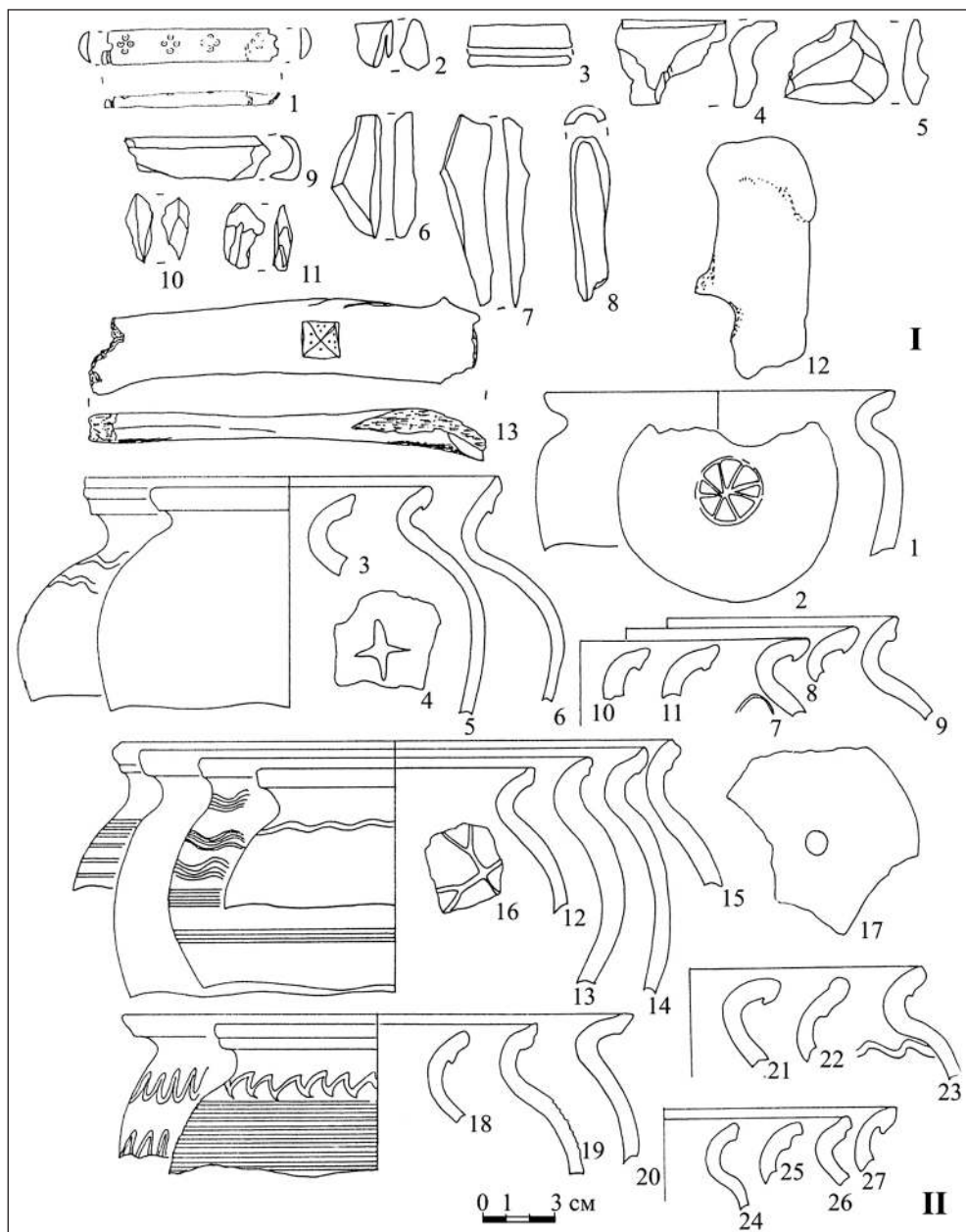

Рис. 68. Знахідки та кераміка з кісткорізної майстерні (яма № 20)
на II подільському підвищенні (продовження)

Експлікація:

I – знахідки: 1–13 – кістка; II – кераміка

На Шестовицькому комплексі виявлено значну кількість готової кістяної продукції, яку можна розділити на окремі категорії за їх застосуванням. До першої категорії можна віднести знаряддя праці: «ковзани» та проколки, що застосову-

ються в давньоруський час при обробці шкіри та орнаментир для виготовлення кераміки, речі дружинного призначення та спорядження вершника (кістені, накладки на сагайдак, вістря-кочедики, фрагменти псаліїв); речі побутового призначення та елементи одягу (гребінці, гольники, сопілка, гральні бабки, гудзики тощо).

Найбільш масовими знахідками кістяних виробів є проколки. За час досліджень Шестовицького археологічного комплексу з 1983 по 2008 р. їх виявлено 147 екземплярів. На городищі знайдено 49 проколок, на посаді 89 і на території подолу 9. Проколки різняться за своїми розмірами, формою і виготовлені з різних кісток. Більшість була зроблена з трубчастих кісток, але зустрічаються екземпляри з рогу, ребра, лопатки тощо. Як правило, більшість проколок концентруються в житлах та навколо них. Наприклад, на території городища в житлі I знайдено 11 проколок, а у житлі III – 13. На посаді у розкопі № 1 знайдено 11 в наземному житлі коваля першої половини X ст. та ще 6 екземплярів – навколо нього. У двокамерному житлі другої половини X ст. їх знайдено 7. У північній частині посаду вони представлені у меншій кількості, але присутні у трьох житлах. На території подолу проколки виявлені в культурному шарі та в заповненні майстерні. Значна концентрація проколок простежується на ділянці посадської дороги, яка досліджена на розкопі № 1. Тут їх знайдено 17. Важливо також відмітити, що такий вид знаряддя праці, як кістяна проколка, зустрічається на території комплексу лише в шарах кінця IX – початку XI ст., тоді ж як у XII–XIII ст. їх не знайдено.

В різних частинах Шестовицького комплексу виявлено 11 «ковзанів», що виготовлені з нижньої частини кінцівок великих тварин. «Ковзани» використовували для лощення шкір та звільнення їх від м'яса та жиру. На городищі знайдено 2 «ковзани», на території посаду – 5 і на подолі – 4.

На території III подільського підвищення, в розкопі № 2 знайдено кістяний виріб для нанесення лінійного та хвильового орнаменту на гончарний посуд. Він являє собою кістяну пластину дугоподібної форми, розмірами 3,0 × 7,0 см, на одному з кінців якої вирізані п'ять зубчиків.

Наступну категорію речей з кістки репрезентують знахідки двох кістечей. Один екземпляр виявлений на городищі, інший на території подолу (друге подільське підвищення).

До речей особливого призначення можна віднести кістяні вістря – «кочедики», що, як правило, виготовлялися з рогової кістки і мали отвір для підвішування. На Шестовицькому городищі виявлено 2 екземпляри кістяних вістрів, що виготовлені з рогу тварини. Перше вістря мало стилізоване закінчення у вигляді голови дракона з відкритою пащею, в якій був зроблений отвір (Рис. 69: 16). Інше було орнаментоване лінійним і ромбічним орнаментом (Рис. 69: 9). На території другого подільського підвищення в косторізній майстерні першої половини X ст. знайдено фрагмент обробленої трубчастої кістки тварини, що значно перевищує розміри традиційних кістяних проколок. В суглобній частині кістки було просвердлене отвір, а інша частина була заточена. То ж можна припустити, що ця річ теж використовувалася як «кочедик». Використання кістяних вістрів у давньоруський час, довго не мало пояснення. Наприклад, Б.О. Рибаків відносив їх до голок для плетіння рибацьких сіток, О.Ф. Медведєв – до одного з типів писал (Медведєв, 1960,

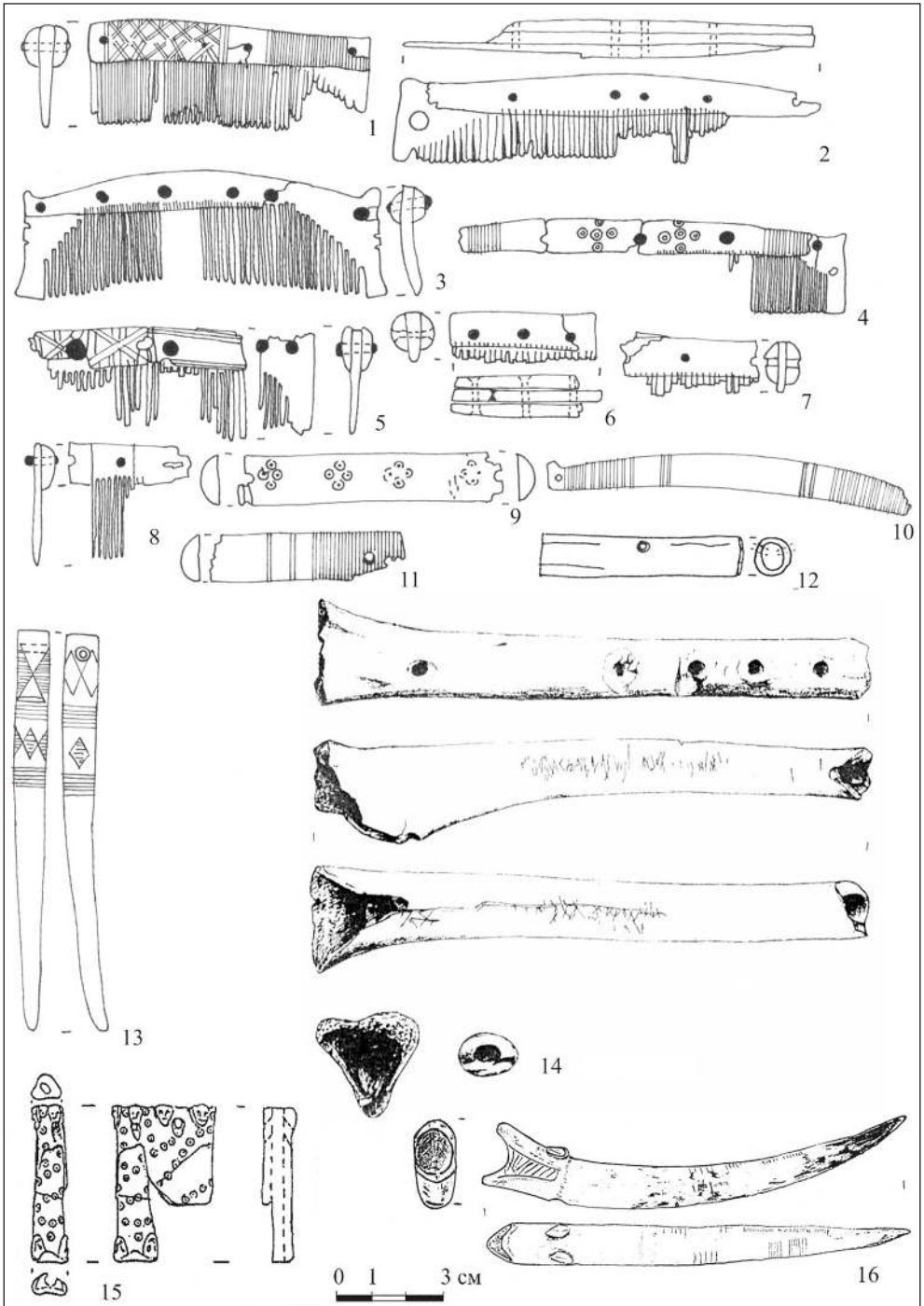

Рис. 69. Знахідки з кістки з Шестовицького комплексу

с. 72–77). На сьогоднішній день більшість дослідників погоджується з тим, що дані вістря використовувалися дружинниками для ослаблення та зав'язування кінських пут та елементів зброї (Щавелев, 2003, с. 185–193; Сергеева, 2010, с. 288).

Подібні вістря знайдені в 5 курганах шестовицького могильника (№№ 24, 46, 61/4, 84 та 141 за Д.І. Бліфельдом). Усі вони належать до дружинних поховань з конем, здійснених за обрядом кремації на місці (окрім поховання № 61/4, здійсненого за обрядом інгумації) (Бліфельд, 1977, с. 86–87), що, на думку, Ф.О. Андрощука, датуються 900–950 рр. (Андрощук, 1995, с. 99–105).

До елементів спорядження коня відносяться знахідки 3 фрагментів кістяних псаліїв. Всі вони виявлені в розкопі № 1, на териорії посаду. Два уламка прикрашені солярним орнаментом, третій – не орнаментований. За типологією А.М. Кірпічнікова, вудила з кістяними псаліями належать до типу Ів, що мають дугоподібно зігнуті роги псалії (Кірпічников, 1973, с. 15).

Характеристику побутових предметів слід розпочати зі знахідок кістяних гребінців, фрагменти яких на території Шестовицького поселення зустрічаються у 13 випадках, 8 екземплярів виявлено на городищі, 3 – на посаді (розкоп № 1) і 1 фрагмент кістяної накладки знайдений на подолі. Гребінці виявлені на Шестовицькому поселенні, належать до складних одnobічних типів, що були розповсюджені на території Русі і Скандинавії в VIII–XI ст. Кістяні накладки в більшості випадків були орнаментовані солярним чи лінійним орнаментом і кріпилися до основної частини залізними чи бронзовими заклепками (Рис. 69: 1–11). На думку О.І. Давидан, інколи залізні і бронзові клепки зустрічаються на одному гребені, що підтверджено знахідкою зі Старої Ладogi. В одному випадку гребінь з розкопу № 1 на посаді має литі бронзові накладки, що прикрашені складним орнаментом у вигляді сплетених джгутиків і за стилістикою нагадує скандинавський орнамент «Матен» (Рис. 38: 6, 13). Гребінь з бронзовими накладками знайдено у Старій Ладозі в шарах X ст. (Давидан, 1962, с. 95–108).

На території посаду було виявлено 3 кістяні гольники. На думку Л.О. Голубевої, гольники являлися для давньоруської жінки свого роду оберегом, який носили на шії (Голубева, 1997, с. 155). Давньоруські кістяні гольники поділяються на горизонтальні і вертикальні. Як правило їх виготовляли із пташиної трубчастої кісточки. Горизонтальні гольники мають просвердлені посередині трубочки отвори, що розміщувалися ближче один до одного і використовувалися для пронизування нитки або стрічки, яка у свою чергу кріпилася до одягу (Сергеева, 2011, с. 82–83). Вертикальний гольник надівався на нитку, де знизу зав'язувався фіксуєчий вузлик. На посаді знайдено 2 горизонтальні гольники і 1 вертикальний, який являється унікальною знахідкою. Гольник орнаментований солярним орнаментом по всій площині. На його кінцях вирізані мініатюрні чоловічі обличчя, по три зверху і низу. У двох із них можна простежити бороду (Рис. 69: 15) (Коваленко, Моця, Сытый, 2003, с. 58). У різних частинах комплексу знайдені також голки з риб'ячих кісток.

Ще однією з унікальних знахідок можна вважати кістяну дудку з берцової кістки молодої особини великої рогатої худоби (Рис. 69: 16; 102).

До елементів одягу можна віднести орнаментований солярними знаками і лініями кістяний гудзик, знайдений на городищі.

Серед інших кістяних виробів, що виявлені на території комплексу, можна відмітити три 3 амулети із залишків суглобів та вепрячих і відмежих ікол. Поодинокі виявлені фрагменти рукв'їв ножів та канчука, кістяне вістря стріли для полювання на пушного звіра та ін.

Особливу категорію речей складають кістяні астрагали для гри в бабки. На території всього комплексу їх виявлено близько 50 екземплярів. Вони різняться за своїми розмірами та формою (Рис. 70). Як правило, кістяні бабки були знайдені поодинокі і лише у 2 випадках у комплекті, 1 з яких знайдений у розкопі № 1 (2007 р.) на посаді у споруді № 35, що складався із екземплярів. Ще один комплект, виявлений в уже згадуваній косторізній майстерні на подолі (яма № 20, розкоп № 4, 2000 р.) у кількості 13 екземплярів. Більшість з кісток мали отвір для нанизування на мотузку. Хоча астрагали без отворів теж, досить часто, зустрічаються разом із просвердленими астрагалами та тими, що мають знаками на поверхні. На частині астралів присутнє залощення однієї з поверхонь, нанесення на них різних знаків у вигляді прокреслених ліній, циркульного орнаменту, неідентифікованих знаків, сітки і сітки з крапками в середині. Безперечно, що частина цих знаків несла в собі певне значення при використанні кістяних бабок, хоча у жодному випадку знаки не повторюються.

Судячи з археологічних матеріалів, гра у «бабки» була широко розповсюджена серед слов'янського та давньоруського населення. Можна припустити, що ця гра являлася однією з найазартніших у середньовічного населення Східної Європи. За етнографічними даними, в кінці XIX ст. існувало декілька різновидів гри у «бабки» – «кон», «поджошка», «пристенок», «катошки» та ін. Залощення однієї зі сторін та наявність на них знаків, вказують на те, що астрагали не розбивалися биткою, а викидувалися подібно сучасній грі «у кості» (Григорьев, 2005, с. 121).

Обробка пірофілітового сланцю

Обробка пірофілітового сланцю на давньоруських пам'ятках була окремим видом ремесла. З нього виготовлялися жорна, оселки, хрестики, підвіски тощо. Але наймасовішими знахідками з цього матеріалу є пряслиця. Міцність, легкість в обробці і вагові показники пірофіліту ідеально підходили для їх виготовлення.

На території Шестовицького археологічного комплексу (городищі, посаді та подолі) з 1983 по 2009 рр. виявлено більше 200 виробів з пірофіліту. Основну їх масу складають пряслиця, що були знайдені в шарах X–XIII ст. Опрацьований матеріал був зведений у таблиці (Табл. 4), що дозволяє аналізувати його за різними параметрами (отвір – висота, отвір – зовнішній діаметр), та розділити за хронологічною шкалою на вироби X – початку XI ст. та XII–XIII ст. В даному дослідженні до уваги будуть братися тільки знахідки з шарів та об'єктів X – початку XI ст., що зумовлено хронологічними рамками нашої роботи (Сытый, Скороход, 2009, с. 219–231).

Опис місць знахідки виробів зі сланцю слід розпочати з городища, на території якого в шарах X – початку XI ст. було знайдено двадцять пряслиць.

У тілі валу X ст. жодної знахідки із сірого та рожевого сланців не знайдено, крім пряслиця у заповненні споруди XIX ст., яка частково прорізала залишки валу. На 65 м розкопаної довжини внутрішнього рову початку X ст. припадає вісім оселків зі слан-

Рис. 70. Астралаги з Шестовицького археологічного комплексу

цю і не знайдено жодного пірофілітового пряслиця. Внутрішній рів городища прорізав заповнення житла кінця IX – початку X ст. (споруда № 3, розкоп № 5, 2000 р.) (Коваленко, 2001, с. 176–196). В його заповненні виявлена доманжетна кераміка, а серед знахідок є уламок візантійської чаші та пірофілітове пряслице бітрапеціоїдної форми (діаметр 23 мм, висота 10–11 мм та отвір з діаметром 10 мм). Пряслице не має механічних пошкоджень, і складається враження, що воно практично не було у вжитку. Це найраніше з виявлених пірофілітових пряслиць, знайдених на території городища.

На майданчику городища до шарів та об'єктів X – початку XI ст. відносять: споруда № 1, виявлена в розкопі № 9 (2003 р.) та досліджена в розкопі № 11

Таблиця 4

Пірофілітові пряселиця з городища

№ п/п	№ за описом	Назва	Рік	Місце знахідки	Дата комплексу чи шару (ст.)	Діам. Зовнішній (мм)	Діам. площадки	Діам. отвору	Висота	Форма	Примітки
1	2376	Пряселице	1948	Р.1, Я. 2	Х-поч. XI	—	—	—	—	—	—
2	90	Пряселице	1983	Тр. 1	Х	23	20	10	11	Трап.	Погана. збер.
3	79	Пряселице	1998	Р.1	XI	23	16	9	11	Біпір.	Асиметр.
4	89	Пряселице	1998	Р.1	XI	26	20	10	14	Боч.	—
5	12	Пряселице	1999	Р.3, Я. 12	Х-поч. XI	29	21	11	12	Біпір.	Асиметр.
6	40	Пряселице	2000	Р.6	Х-поч. XI	—	—	—	—	—	—
7	43	Пряселице	2000	Р.6	Х-поч. XI	—	—	—	—	—	—
8	97	Пряселице	2000	Р.5, Спор.3	Х	23	16	10	10–11	Біпір.	—
9	23	Пряселице	2001	Р.1	Х	24	20	9	8–10	Боч.	Скол.
10	8	Фр. прясел.	2002	Р.8	XI	29	20	9	10–11	Боч.	Облом.
11	23	Пряселице	2003	Р.10, Спор. 1	Х	26	22	10	12	Боч.	Сліди від нит.
12	98	Пряселице	2004	Р.11, Спор. 1	Х	23	19	10	9–10	Біпір.	Увігн. площ.
13	117	Пряселице	2004	Р.11, Спор. 6	Х–XI	28	25	7-9	13–14	Боч.	—
14	138	Пряселице	2004	Р.11, Спор. 1	Х	24	19	10	14–15	Біпір.	—
15	139	Пряселице	2004	Р.11, Спор. 1	Х	23	18	9	14–15	Біпір.	—
16	142	Пряселице	2004	Р.11, Спор. 6	Х	44	25	11	5	Шайб.	Боріз. по площ. скол.
17	153	Пряселице	2004	Р.11, Спор. 6	Х	23	19	10	10	Біпір.	—
18	81	Фр. прясел.	2006	Р.14, Спор.1	Х	23	20	9	—	Біпір.	Скол.
19	97	Пряселице	2006	Р.14, Спор.1	Х	—	—	—	—	—	—
20	15	Пряселице	2007	Р.16	Х	23	25	8	12	Боч.	—

(2004 р.), з верхніх шарів якої походять два оселки та два пряслиця (до глибини 0,35 м від рівня материка). В нижніх шарах знайдено два пряслиця (глибина 1,18–1,30 м від рівня материка). З житла (споруда № 6 2004 р), що досліджувалося 1948 р. Д.І. Бліфельдом (розкоп II) та в межах розкопу № 11 (2004 р.), було знайдено одне пряслице у верхніх шарах заповнення та ще два походять з нижніх шарів. Заповнення ще одного житла (споруда № 1, розкоп № 12 (2005 р.) та розкоп № 14 (2006 р.)) містило у верхній частині фрагмент пряслиця; в середній – фрагмент оселка; в нижній – два оселки та одне пряслице (Коваленко, Моця, Ситий, 2008, с. 163–164).

Усі три житла, досліджені на площадці городища, містять пірофілітові пряслиця в нижніх шарах заповнення. Пряслиця мають діаметр отворів у межах 9,0–10 мм, зовнішній діаметр – 23–24 мм і висоту 10–15 мм. Складається враження, що усі вони відносяться до однієї товарної партії чи виробів одного майстра.

Пряслиця X–XI ст. мають параметри у таких межах: діаметр отворів – від 9,0 до 11 мм, зовнішній діаметр – від 23 до 30 мм (найбільш часто зустрічаються 23–26 мм), висота – від 9,0 до 11 мм. Для пряслиць цього часу найбільш характерна біконічна форма. Окремі пряслиця мають отвори, просвердлені під невеликим кутом до площин; досить характерною є асиметричність пряслиць: з різною товщиною з протилежних сторін.

Окремо зазначимо, що серед пряслиць є один екземпляр, зроблений з сірого сланцю, що має шайбоподібну форму і боріздку по площині. Діаметр отвору – 11 мм, зовнішній діаметр – 44 мм, зберігся на висоту 5,0 мм.

Розміри пряслиць, отриманих в Шестовиці, можна порівняти з розмірами пірофілітових пряслиць, знайдених на посаді Виповзівського городища (перша половина X ст.) (Казаков, 1997, с. 103), де в комплексах з доманжетною керамікою знайдені три пряслиця з діаметрами отворів 9,0–11 мм, зовнішнім діаметром 18–26 мм і висотою 9,0–17 мм, що співставляється з розмірами шестовицьких екземплярів. В одному житлі на посаді Виповзівського городища, поряд із двома пірофілітовими пряслицями та знайдені два керамічні біконічної форми.

На території посаду, за 200 м на північ від городища розташований розкоп № 1, дослідження на якому проводяться з 1998 р. Відмінною особливістю цієї ділянки від загальної території посаду є наявність трьох горизонтів культурних нашарувань: це періоди першої половини X, другої половини X – початку XI ст. та XII – середини XIII ст.

На садибі у другій половині X – на початку XI ст. тут виявлені сліди обробки пірофілітового сланцю. Серед пряслиць, виявлених на розкопі № 1, зустрічаються пряслиця двох періодів – X – початку XI ст. та XII – середини XIII ст. Для систематизації виробів зі сланцю, вони були нанесені на загальний план розкопу, що дало змогу визначити об'єкти з найбільшою концентрацією цих знахідок та хронологічно розмежувати їх на два періоди існування.

В об'єктах та культурному шарі розкопу № 1, серед знахідок пряслиць, знайдено 22 заготовки шиферних пряслиць та значна концентрація готової продукції (Рис. 71).

Після нанесення заготовок на зведений план розкопу 1998–2008 р. спостерігається концентрація знахідок на окремих ділянках території садиби. Перша

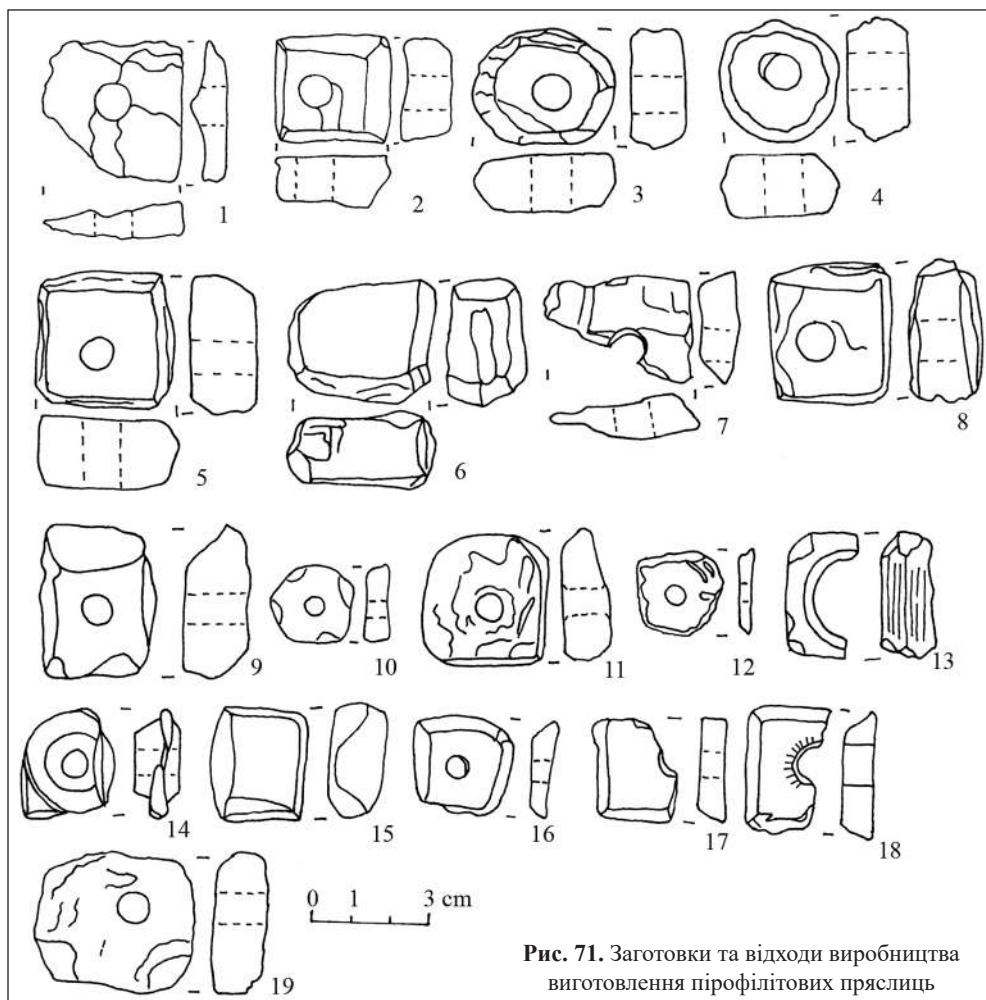

Рис. 71. Заготовки та відходи виробництва виготовлення пірофілітових пряслиць

група знахідок розташована у північній частині розкопу № 1 (дослідження 2002, 2004 рр.), де було досліджене наземне житло першої половини X ст. В районі житла виявлено 4 заготовки, 6 пряслиць, 4 оселки зі сланцю та 1 фрагмент шиферного жорна.

За 4,0 м на південь під житла, у південно-західній частині розкопу, була досліджена господарська споруда № 11, що має овальний в плані котлован, витягнутий довгою віссю за лінією південь–північ (паралельно краю тераси). З шарів, що відносяться до періоду існування та загибелі споруди походять залізний псалій, 5 бракованих шиферних заготовок для пряслиць, 1 майже готове із нерівною поверхнею та різною товщиною з протилежних боків пряслиця і значна кількість окремих шматочків та відщепів пірофіліту. Кругова кераміка представлена уламками посуду X ст. (Моця, Андрощук, Коваленко, ф. експедицій, № 2000/157, с. 8–9). Скоріш за все, споруда являла собою майстерню ремісника, який займався обробкою пірофіліту та виготовленням пряслиць.

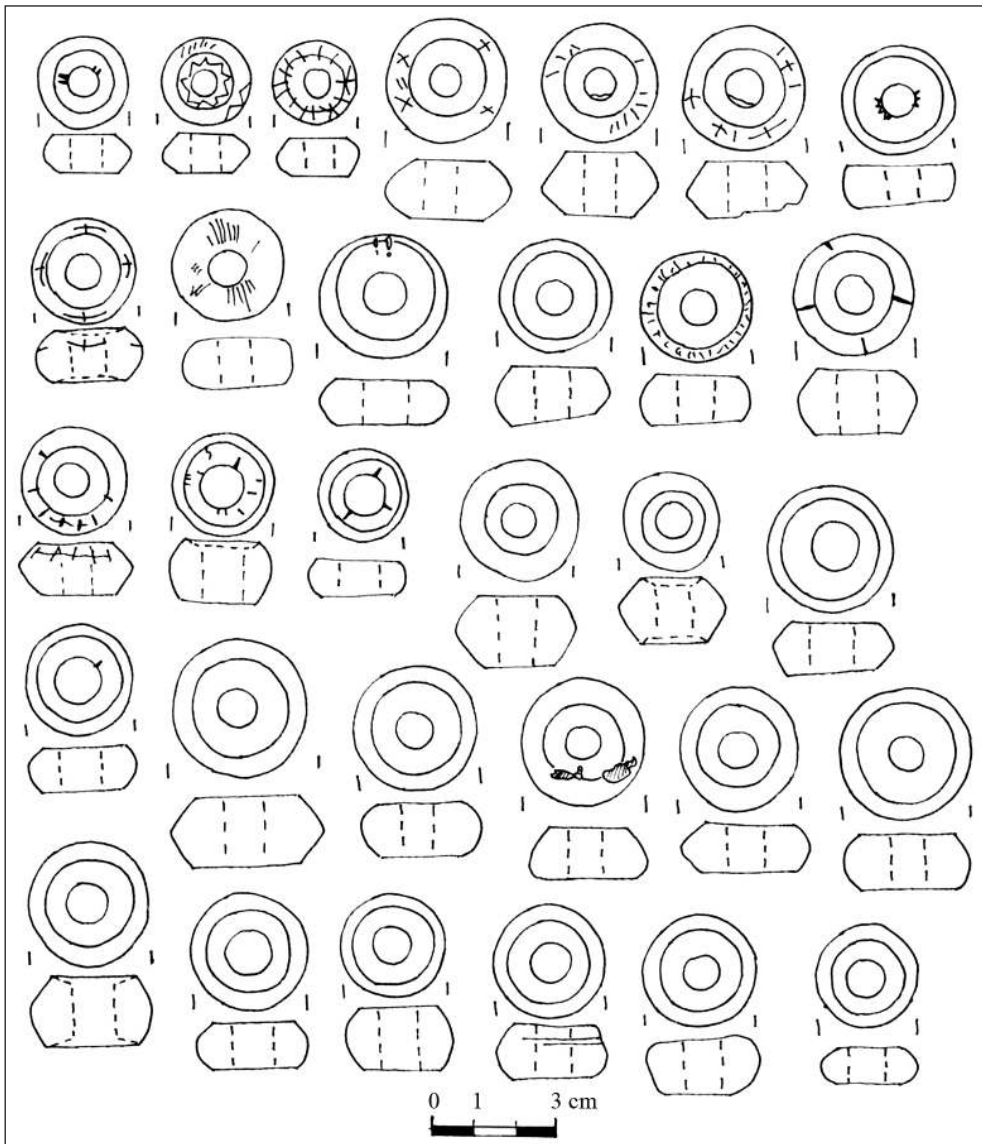

Рис. 72. Зразки пряслиць X ст. з Шестовицького археологічного комплексу

Інша частина шиферних заготовок концентруються в східній частині ділянки, де у 2006–2007 рр. досліджене житло другої половини X – початку XI ст. (споруда № 39), де виявлено 2 заготовки, 3 пряслиця, уламок шиферу та оселок із сірого сланцю. Ще 2 шиферні заготовки, 4 пряслиця та оселок із сірого сланцю знайдені на південь від житла у культурному шарі X ст.

З 22 заготовок, виявлених на території садиби, 3 мають діаметр отвору 10 мм, 6–9,0 мм, 1–8,0 мм, 1–7,0 мм, 1–6,0 мм. Решта – 7 екземплярів отворів не мали. Таке різноманіття діаметрів отвору можна пояснити тим, що ми маємо справу з відходами виробництва або ж із бракованою продукцією (Табл. 5).

Пряслиця X–XI ст., знайдені на розкопі № 1 на посаді городища Коровель мають параметри у таких межах: діаметр отворів – від 9,0 до 11 мм, зовнішній діаметр – від 23 до 30 мм (найбільш часто зустрічаються 23–26 мм) і висоту – від 9,0 до 11 мм. Для пряслиць цього часу найбільш характерна біконічна форма. Окремі пряслиця мають отвори, інколи просвердлені під невеликим кутом до площин; досить характерною є асиметричність пряслиць – з різною висотою протилежних сторін (Рис. 72).

Важливо зазначити, що параметри змінюються в залежності від форми пряслиця. Бітконічні пряслиця, як правило, тонші і мають більший радіус, тоді як бочкопобні – навпаки. В результаті обмірів 68 пряслиць, що походять з території розкопу № 1 виявилось, що з усіх параметрів найважливіше значення має діаметр отвору. Пряслиця X – початку XI ст. (38 екземплярів) і кінця XI – середини XIII ст. (30 екземплярів) значно відрізняються своїми розмірами. Це обумовлено відсутністю перехідних форм і особливостями, на які вказував Р.Л. Розенфельд, що по мірі розвитку спеціалізації виробництва майстер з одного об'єму сировини виготовляв більше продукції, як результат покращення професійної майстерності та удосконалення виробничих процесів (Розенфельдт, 1964, с. 220–224.).

Наявність ремісничої майстерні по виготовленню пряслиць на території садиби другої половини X – початку XI ст. підтверджує присутність розвиненої та розгалуженої системи ремесел на Шестовицькому посаді. Крім того, виготовлення пірофілітових пряслиць могло бути спрямоване, як на внутрішнє використання, так і на зовнішній збут даної продукції.

Таблиця 5

Заготовки та відходи виробництва пірофілітових пряслиць розкопу № 1 на посаді

№ за описом	Назва	Рік	Місце знахідки	Дата (ст.)	Діаметр отвору	Примітки
12	Заготовка	2000	Р.1, Спор. 9	X	–	–
36	Заготовка	2000	Р.1	X	9	–
48	Заготовка	2000	Р.1, Спор. 11	X	9	–
49	Заготовка	2000	Р.1, Спор. 11	X	9	–
51	Заготовка	2000	Р.1, Спор. 11	X	10	–
52	Заготовка	2000	Р.1, Спор. 11	X	9	–
53	Заготовка	2000	Р.1, Спор. 11	X	9	–
58	Фр. заготовки	2004	Р.1, Спор. 28	X	9	Сліди різця
66	Фр. заготовки	2004	Р.1, Спор. 28	X	10	–
78	Заготовка	2005	Р.1	X	6	–
98	Заготовка	2005	Р.1	X	–	Обгоріла
110	Заготовка	2005	Р.1	X	6	–
114	Заготовка	2005	Р.1	X	–	–
178	Заготовка	2006	Р.1, Спор. 35	X	10	–
197	Заготовка	2006	Р.1, Спор. 36	X	6	–
199	Заготовка	2006	Р.1, Спор. 36	X	8	–
33	Заготовка	2007	Р.1	X	7	–
155	Заготовка	2007	Р.1	X	–	–
175	Заготовка	2007	Р.1	X	–	Відходи

Таблиця 6

Профільтові пряслиця з північної частини посаду

№ з/п	№ за описом	Назва	Рік	Місце знахідки	Діаметр зовн.	Діаметр площ.	Діаметр отвору	Висота	Форма	Примітки
1	51	Пряслице	1998	Р.3, Спор. 2	25	22	10	10–11	Бочкоп.	
2	69	Пряслице	1998	Р.3, Спор. 2	23	16	10	9–12	Біпір.	
3	80	Пряслице	1998	Р.3, Спор. 2	25	21	11	14	Бочкоп.	Увігнута площ., риски на площ.
4	81	Пряслице	1998	Р.3, Спор. 2	27	20	8	6	-	Сколоте
5	88	Пряслице	1998	Р.3, Спор. 2	33	24	9	16	Біпір.	
6	6	Пряслице	1999	Р.5	23	19	10	13	Бочкоп.	Слиди від нитки
7	25	Пряслице	1999	Р.5, Спор. 7	27	20	9	12	Біпір.	Насічки з боку.
8	16	Пряслице	2000	Р.7, Спор. 13	25	21	10	10	Бочкоп.	
9	19	Пряслице	2000	Р.7, Спор. 13	28	23	9	13–14	Біпір.	
10	28	Пряслице	2000	Р.7, Спор. 13						
11	4	Фр. пряслиця	2002	Р.9	28	24	11	9	Біпір.	Зламане
12	9	Пряслице	2002	Р.9	27	21	10	10–12	Біпір.	
13	20	Фр. пряслиця	2002	Р.9						
14	54	Пряслице	2002	Р.9	27	20	10	14–15	Біпір.	Графіті
15	71	Пряслице	2002	Р.9	27	20	10	15–16	Бочкоп.	Асиметричне
16	107	Фр. пряслиця	2002	Р.9, Спор. 25						
17	122	Пряслице	2002	Р.9, Спор. 27						
18	124	Пряслице	2002	Р.9, Спор. 27	30	21	10	12–13	Бочкоп.	4 пятаки на площинах
19	128	Пряслице	2002	Р.9, Спор. 27	23	18	9	10–11	Біпір.	Обпалене, асиметричне
20	1	Фр. пряслиця	2003	Р.11						
21	52	Пряслице	2004	Р.12, Спор. 36	26	20	9	13–14	Біпір.	
22	57	Пряслице	2004	Р.12, Спор. 33	24	20	10	13–15	Бочкоп.	
23	15	Пряслице	2004	Р.13, Спор. 35	29	24	9	8–12	Біпір.	Сколоте, хрестики на площині
24	23	Пряслице	2005	Тр. 1, Спор. 38	24	18	9	11–12	Біпір.	Сколоте
25	17	Фр. пряслиця	2005	Тр. 2						
26	14	Пряслице	2006	Р.16	28	25	11	7–4	Трапед.	Асиметричне
27	23	Фр. пряслиця	2006	Р.17	25	21	11	4–7	Трапед.	
28	23	Пряслице	2007	Р.19	27	21	9	13	Біпір.	
29	31	Пряслице	2008	Р.20, Спор. 59						

У північній частині посаду 1998–2008 рр. біля території бази відпочинку «Юність» (північна частина посаду) та в ур. Узвіз (північно-західна частина посаду) виявлено 28 пряслиць X – початку XI ст. та 40 оселків (Табл. 6). Всі пряслиця відповідають параметрам продукції з розкопу № 1. Невелика кількість виробів на дослідженій площі посаду у північній частині, відсутність напівфабрикатів та браку, вказує на те, що знайдені речі використовувалися мешканцями лише для особистого вжитку. Слідів обробки пірофілітового сланцю у північній частині Шестовицького посаду не виявлено. (Табл. 5; 6).

Спостереження, зроблені на городищі та посаді, дозволяють краще зрозуміти матеріали з подолу (11 пряслиць та 4 оселки), де не існує широкого розриву в існуванні пам'ятки в урочищі Коровель.

В історії розвитку пам'ятки в ур. Коровель після пожежі першої третини XI ст., яка знищила забудову городища, настає пауза. Серед досліджених комплексів на території подолу вдалося відкрити велике житло стовпової конструкції, що датується серединою – другою половиною XI ст. (Коваленко, Моця, Сытый, 2003, с. 51–67).

Під час досліджень Шестовицького могильника було виявлено лише 1 пірофілітове пряслице: у I курганній групі пряслице знайдено у 1957 р. в камерному похованні кургану 61(4), котре закотилося під дерев'яну плаху. За знайденою шаблею поховання датується третьою чвертю X ст. (Бліфельд, 1977, с. 155). У кургані № 8 у жіночому похованні була знайдена невелика шиферна намистина, що датується другою половиною X ст. (Тодорова, 2006, с. 195).

На думку О.В. Григорьева, пірофілітові пряслиця на роменських пам'ятках Середнього Подесення з'являються у другій половині (скоріш за все, останній чверті) X – першій половині XI ст. (Григорьев, 2000, с. 40, 47). Але слід зважати на думку А.В. Кузи, який час появи пірофілітових пряслиць на Великому Горнальському городищі відніс до середини – третьої чверті X ст. (Куза, 1981, с. 29). Синхронність появи пірофілітових пряслиць на давньоруській Шестовиці та сіверянському Горналі дає змогу припустити, що між цими пам'ятками існували торговельні відносини. А наявність виробництва пряслиць у Шестовиці може вказувати на напрямок їх поширення по Десні та Сейму, на схід та південний схід в ареал роменської культури. Шиферні пряслиця були виявлені під час досліджень В.В. Єнукова у Курському Посем'ї на городищах Переверзньєвське, Мешковське, Ратське та поселенні Жерновець (Внуков, 2005, с. 161).

Деревообробна справа

Вироби з дерева в житті середньовічної людини відігравали дуже велике значення і супроводжували її впродовж всього життя – від колиски до домовини. В більшості випадків дерево було основним будівельним матеріалом при зведенні оборонних споруд, жител, господарських споруд та транспортних засобів або ж їх елементів. Воно являлося і основним матеріалом житлового декору та виготовлення посуду. За довгі роки життя на землі людина навчилася уміло використовувати дану сировину, що, в свою чергу, переросло в окрему галузь ремесла – теслярство. Як і кожне ремесло, деревообробка потребувала особливих інструментів, що пристосовувалися для конкретного виду праці з цією сировиною.

Розглядаючи матеріали розкопок Шестовиці, ми не маємо змоги широко ознайомитися із залишками дерев'яних конструкцій чи окремих предметів побуту, оскільки основу ґрунтів пам'ятки складають супіски алювіального походження, в яких дерево зовсім не зберігається, або ж представлено залишками коричневої трухи чи сіро-коричневої пухкого супіску. На користь обробки дерева на Шестовицькому комплексі свідчать численні знахідки знарядь праці та їх уламки, які напряму або побіжно, пов'язані з цим ремеслом. До них відносяться сокири, долота, тесла, свердла, ложкорізи та різці різних форм та розмірів.

Сокири. Сокира була універсальним знаряддям для обробки дерева. Вона використовувалась як при будівництві професійними теслями та будівельниками, так і у господарстві звичайними людьми. Дуже часто робоча сокира могла використовуватися як бойова у разі небезпеки для свого господаря.

На території Шестовиці знахідки сокир в шарах X – початку XI ст. представленні 9 уламками від лез та 3 від обухів (Рис. 73: 1–12). Окрім того, знахідки робочих сокир були виявлені і в більш пізніх шарах (XII – початку XIII ст.). На посаді (на розкоп № 1) було знайдено цілу та фрагмент втулки з шийкою з відбитим лезом (Моця, Коваленко, Ситий та ін., ф. експедицій, № 2006/18, рис. 20, 21).

Долота. Долото являлося інструментом для видовбування пазів та різного роду заглиблень в деревині. Основним типом долота в IX–XIV ст. являвся суцільно-металевий стержень напівквадратного чи круглого перетину. На території Шестовицького комплексу знайдено 8 екземплярів цього виду інструментів, з яких 5 представлені цілими і 2 фрагментарно. Довжина цілих екземплярів коливається від 74 до 250 мм (Рис. 73: 13–19).

Тесла. Тесло являлося інструментом для видовбування в деревині різного роду виїмок та внутрішніх об'ємів. Б.О. Колчин приводить основні розміри та пропорції давньоруських тесел, довжина яких, в середньому – 16–25 см, при ширині леза 6,0–10 см. Дослідник також вказує на найбільш розповсюджені три типи тесел, відомі на Русі: великі проушні з горизонтальним і широким лезом для теслярських, корабельних і подібного виду робіт. Другий тип – втульчасті тесла з колінчастою руків'ям для виготовлення різноманітного посуду. Третій тип – широкі масивні втульчасті тесла, що насаджувалися на довге руків'я для виготовлення великих за розмірами предметів, таких як човни довбанки, корита та ін (Колчин, 1968, с. 14). На території шестовицького посаду було знайдено 2 тесла невеликих розмірів (довжиною 5,2 та 8,0 см і шириною леза 1,0 та 3,0 см), які могли використовуватися для більш тонких столярних робіт (Рис. 73: 46, 47).

Різці. Особливу роль в деревообробній галузі Давньої Русі відігравала токарна справа. За допомогою токарного верстату виготовляли значну кількість предметів, починаючи від посуду і закінчуючи веретеном. Археологічно токарна справа представлена, як правило, залишками різного роду різців, які мали універсальний характер і використовувалися не тільки по дереву, а й по каменю та кістці.

На території Шестовицького комплексу виявлено 24 екземпляри різців різної форми та розмірів (Рис. 73: 20–41). Довжина шестовицьких різців коливається від 5,0 до 12,2 см. Форма, як правило, суттєвих відмінностей не має, всі вони являють собою залізний стержень з черешковою частиною (напівкругла чи квадратна в перетині) для насаджування дерев'яного руків'я та робочою частиною у вигляді

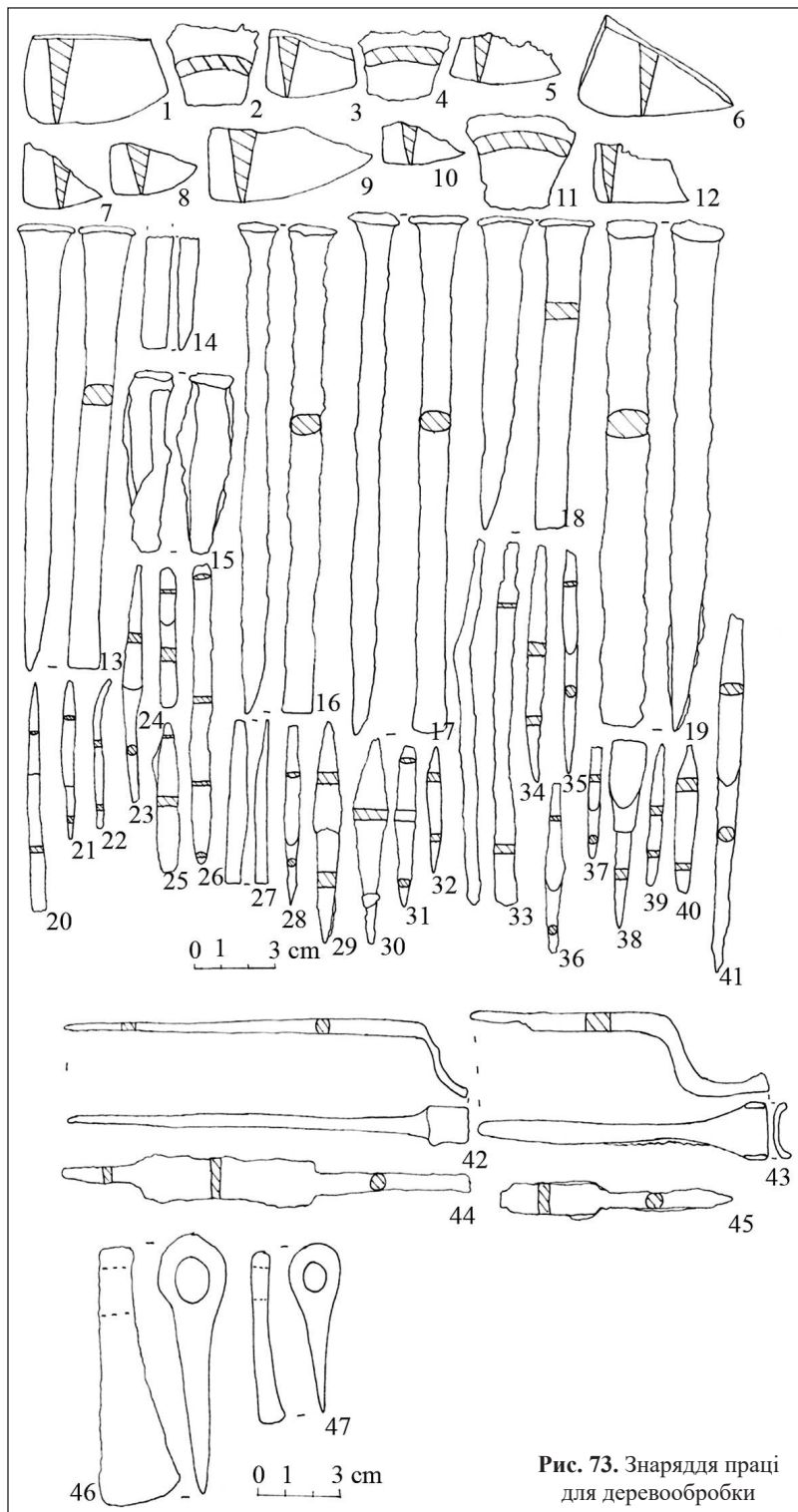

Рис. 73. Знарядя праці для деревообробки

загостреної пласкої пластини, інколи з розширенням до вигляду лопатки з тупим закінченням. Тож сама відмінність даного виду інструменту між собою вказує на користь його використання для різних видів токарних робіт.

Ложкорізи. Окрім різців на території пам'ятки було знайдено і 2 ложкорізи (Рис. 73: 42, 43), довжиною, відповідно, 10,5 та 14,5 см, що мали вигнуту спинку та широкий різець, на одному екземплярі робоча частина мала бокові бортики.

Свердла. Для виготовлення рівних круглих отворів в деревині в Давній Русі використовувалися свердла. Як правило, вони діляться на два типи: перовидні та спіральні. На території шестовицького посаду було знайдено 2 фрагменти ложководних свердел (Рис. 73: 44, 45) (довжиною 8,5 і 15 см) та фрагмент спірального (довжиною 6,4 см), що було виявлене на подолі.

За результатами металографічного аналізу, зробленого Г.О. Вознесенською, дев'ять досліджених сокир мали одну технологічну схему: з використанням наскрізної цементації леза. Були також досліджені три долота, ложкоріз, свердло та тесло. Результати показали, що одне долото викувано з кричного заліза, два інші мають наскрізь зацементовані та закалені леза. Робоча частина ложкорізу була викованою із твердої сталі та закалена. Спіральне свердло мало сталю наварку на ріжучих гранях інструменту. Лише тесло було виковане із заліза без будь-яких додаткових операцій для укріплення леза (Вознесенская, 2005, с. 108).

У 2005 р. під час досліджень на II подільському підвищенні у траншеї № 8, що була закладена в самому руслі р. Жердови, між I та II подільськими підвищеннями, були досліджені залишки стовпових конструкцій від мосту X–XII ст. Окрім керамічного матеріалу та фрагментів металургійних шлаків, тут знайдені залишки обробленого дерева у вигляді уламків дошок, брусків та клиноподібних обрубків із сосни, вільхи, берези та дуба. Не виключено, що залишки дерева на місці мосту є слідами його будівництва чи реконструкції (Коваленко, Моця, Ситий, 2006, с. 198; Коваленко, Моця, Ситий, Скороход, 2008, с. 190). Фрагменти дубових дошок та уламків з вище перерахованих порід дерева виявлено у 2005 р. також і у шурфі, що був закладений на південно-західному схилі другого подільського підвищення.

Таким чином, інструменти та залишки обробленої деревини на території подолу підтверджують заняття мешканців Шестовиці деревообробною справою та теслярством, які були чи не найголовнішим ремеслом у житті давньоруського населення (Скороход, 2009, с. 186–193).

Промисли

У соціально-економічному значенні промисли визначаються як несільськогосподарське добуваюче заняття: використання чи розробка різних некультивованих природних багатств земних надр, вод, дикої флори та фауни, що при необхідності може супроводжуватися їх первинною обробкою (Сванидзе, 1985, с. 17; Петраускас, 2006, с. 126).

Промисли можна поділити на декілька різновидів, що були розповсюджені серед давньоруського населення: лісохімічні промисли (вигонка смоли та дьогтю, випалювання вугілля та випарювання поташу); підсобні промисли (мисливство, рибальство, ботрицтво); сільськогосподарські домашні промисли (переробка

продукції рослинництва та тваринництва для подальшого зберігання – видобуток та використання барвників та дубелів в обробці шкіри, збиральництво, прядіння тощо) (Петраускас, 2003, с. 81–94; 2006, с. 126–168).

Лісохімічні промисли

Лісохімічні промисли були важливою галуззю давньоруського господарства. Смоли використовували для просмолювання корабельних дощок, канатів та застосовували у деяких ремеслах. Видобуток смоли та дьогтю археологічно можна простежити по залишкам смолокурних ям, що зберігаються у ґрунті. Сутність смолокуріння полягає у перепаленні деревини в спеціальних ямах. За формою та облаштуванням вони практично однакові по всій території Європи – у вигляді зрізаного конусу, догори основою. Смоли видобували із сосни, а дьоготь – з берести. Сировину (переважно соснові пні) закладали в яму, обкладали хмизом і підпалювали. Коли вогнище розгоралося, яму закладали дерном або засипали землею. Далі процес відбувався без доступу повітря. Смола чи дьоготь стікали у спеціальний приймач у вигляді глиняної посудини чи звичайного горщика, що знаходився у приямку. Для фільтрації продукції застосовували придонні частини глиняних посудин (Філюк, 2002, с. 230–231).

На Шестовицькому археологічному комплексі виявлено сім смолокурних ям (Рис. 74). П'ять досліджено на території посаду і 2 – на подолі. Одна смолокурна яма (№ 2) знаходилася у розкопі XIV (1983 р.), що був розбитий на північно-східній околиці посаду в ур. Сад Льодового. Вона мала округлу форму діаметром 0,75 м і була заглиблена в материк на 0,6 м. У розрізі смолокурня мала вигляд перевернутого конусу зі сходиною на глибині 0,35 м. Нижній діаметр ями становив 0,23 м. Її стінки були просякнуті смолистими речовинами. Із ями № 2 походять нечисленні уламки кругового посуду середини X ст. (Коваленко, Шекун, 1986, с. 247).

На цій же ділянці, роботами 1985 р. було досліджено ще одну промислову яму (№ 1), яка знаходилася у розкопі № XXXI. Вона була розташована в північно-східній частині розкопу. Її діаметр по верху – 1,0 × 1,2 м; посередині глибини – 0,66 м, по дну – 0,24 м; глибина – 1,7 м. Нижня частина ями має прямовисні стінки, середня – у формі усіченого конусу, і, до того ж, має сильно просякнуті смолистою речовиною стінки. У заповненні смолокурні знайдено два керамічні ліпні грузила від вертикального ткацького верстату, що потрапили до ями у вигляді сміття після її використання. Як і попередня, смолокурня у розкопі XXXI датується серединою X ст. (Моця, Васюта, Готун та ін., ф. експедицій, № 1998/84, с. 41).

Ще 2 смолокурні було досліджено у 1998 р. на північно-західній околиці посаду в розкопі № 4, що був закладений на краю піщаного кар'єру в ур. Узвіз. Перша (яма № 1) має округлу форму діаметром 1,6–1,8 м. На глибині 0,38 м від рівня материка яма звужується до діаметру 1,0 м, після чого до глибини 0,74 м її діаметр ще звужується до 0,39–0,42 м. З цієї глибини стінки смолокурні вертикально падають до самого дна, що знаходиться на глибині 1,04 м від материка. З глибини 0,38 до глибини 0,74 м стінки смолокурні дуже просякнуті смолистими речовинами. Заповнення ями складається зі шматків горілої деревини та грудок просмоленого піску (Моця, Васюта, Готун та ін., ф. експедицій, № 1998/84, с. 33–34).

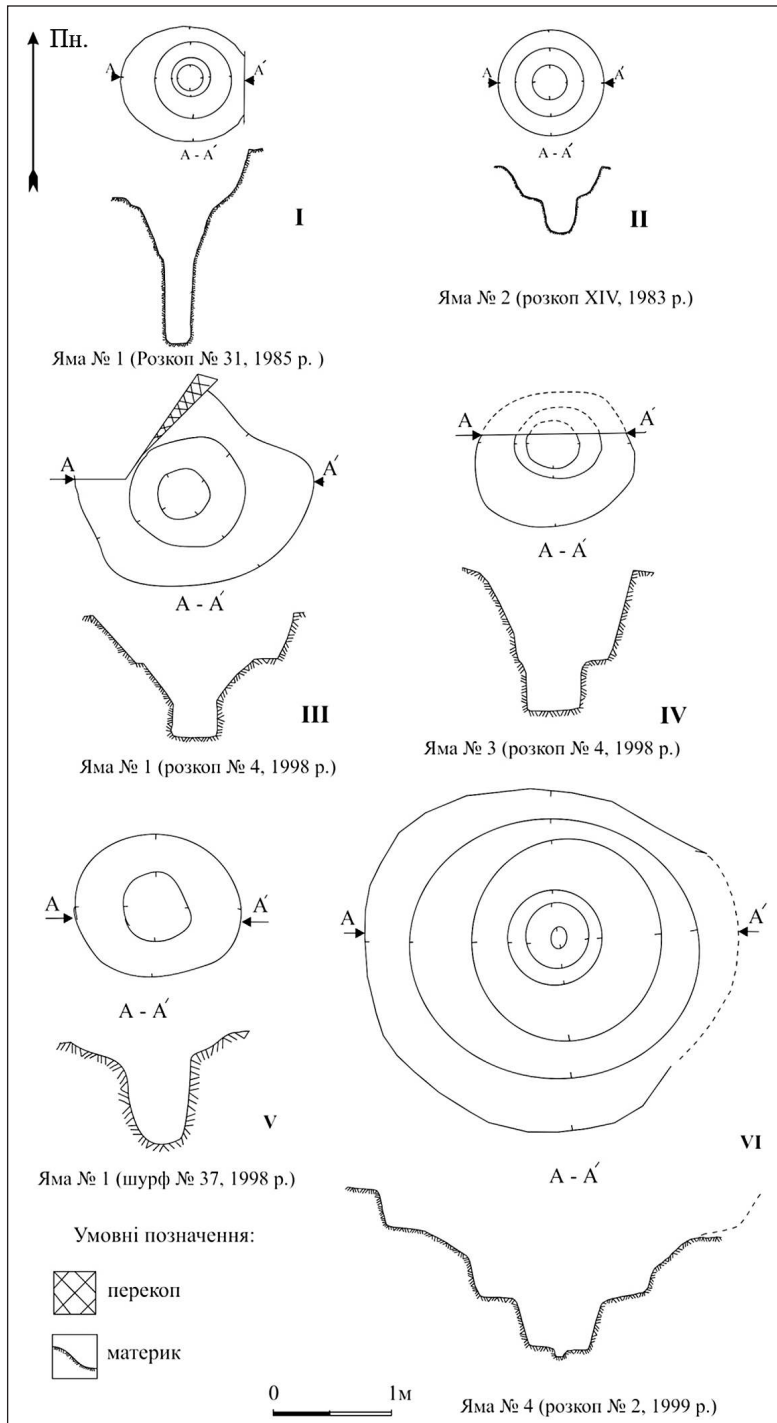

Рис. 74. Залишки виробничих ям на посаді та подолі

Друга смолокурня (яма № 3) має округлу у плані форму, діаметром 1,2 м, стінки ями похило звужуються до глибини 0,7 м, утворюючи уступ діаметром 0,7 м. Далі стінки смолокурні вертикально падають до дна, що знаходиться на глибині 1,04 м. Нижній діаметр ями – 0,4 м. Заповнення нижньої частини смолокурні складається з вугликів та просякнутого смолою піску, верхнє – замите культурним шаром Х – початку XI ст. Запливання ямки смолокурні свідчить про те, що після використання смолокурня не була закидана ґрунтом. Обидві смолокурні з розкопу № 4 датуються в межах Х – початку XI ст. (Моця, Васюта, Готун та ін., ф. експедицій, № 1998/84, с. 34–35; Коваленко, Моця, Ситий, 1999, с. 13–14).

Ще одна смолокурня яма досліджена у північно-східній частині посаду в 2006 р. на розкопі № 16 (яма № 51). Вона мала округлу в плані форму діаметром 0,9 м. Стінки ями у верхній частині похилі і звужуються донизу, утворюючи циліндричну форму діаметром 0,23 м. Дно знаходиться на глибині 0,65 м. Стінки смолокурні обпалені і просякнуті смолистими речовинами; заповнення складається із горілої деревини та просмоленого піску. Верхнє заповнення смолокурні було замите культурним шаром Х – початку XI ст.

У 1998 р. під час проведення розвідувального шурфування в одному з шурфів (№ 37) на II подільському підвищенні, за 125 м від стрілки мису, була виявлена смолокурня. Верхній діаметр ями – 1,5 м, плавно звужується до глибини 0,15 м (від рівня материка). Стінки смолокурні похилі до глибини 0,5 м, далі яма має циліндричну форму діаметром 0,44 м і сягає дна на глибині 0,75 м (від рівня материка). Стінки смолокурні просякнуті смолистими речовинами, а заповнення складається з вугликів та культурного шару. Над ямою виявлено керамічний матеріал Х – початку XI ст. (Моця, Васюта, Готун та ін., ф. експедицій, № 1998/84, с. 49; Коваленко, Моця, Ситий, 1999, с. 13–14; Коваленко, Моця, Ситий, Скороход, 2008, с. 180).

У 1999 р. на цьому ж підвищенні, в розкопі № 2 досліджена ще одна смолокурня (яма № 4). Вона мала округлу форму розмірами 2,20 × 2,55 м і заглиблювалася в материк на 1,6 м. На першому етапі свого існування яма № 4 була пов'язана зі смолокурінням. Вона мала похилі стінки і заглиблення для ємкості під готовий продукт у дні. Після закінчення процесу видобування, для зручності виймання посудини зі смолою, її стінки були частково поруйновані, після чого яму засипали. В процесі засипки котловану до ями потрапила болотна черепаха, повний кістяк якої виявлений в нижній частині смолокурні. На слідуєчому етапі використання котловану, в нього встановили дерев'яну конструкцію підквадратної форми, про що свідчать знахідки чотирьох залізних цвяхів по її кутах. Ця конструкція проіснувала досить короткий проміжок часу і загинула в пожежі. В шарі пожежі знайдено фрагмент скандинавської черепахоподібної фібули типу ЯП-51 (Андрощук, 1999, с. 89–93; 1999а, с. 181), що датується у межах Х ст.

Іншим показником існування смолокурного промислу є знахідки гончарних денець з отворами для фільтрування смоли та дьогтю. На городищі знайдено 10 фрагментів денець, що мають від 1 до 5 отворів, та 1 фрагмент вінця гончарної посудини із залишками смолистої речовини на внутрішній стороні. Таке вінце, скоріш за все, від горщика для збирання готового продукту (смоли чи дьогтю). На території посаду знайдено 7 фрагментів денець з отворами і залишками смолистих речовин. Стільки ж фрагментів денець виявлено і на території подолу. Враховуючи

значно меншу площу досліджень на подолі і однакову кількість знахідок донець з отворами як на посаді, можна стверджувати про інтенсивніший розвиток видобування смоли та дьогтю на цій ділянці комплексу, ніж на інших.

Концентрація смолокурень та донець з отворами на території подолу не є випадковою, оскільки археологічними роботами з 1998 по 2005 рр. тут були досліджені залишки конструкцій від причалів (Скороход, 2007а, с. 158–161). Сама топографія подільської зони зумовлена особливостями рельєфу. Руслу р. Жердови створювали між подільськими підвищеннями природні доки для суден, які могли вільно заходити на стоянку, ремонт та завантаження і розвантаження товарів, тощо (Коваленко, Моця, Ситий, Скороход, 2008, с. 179).

Численна кількість лодійних заклепок та значна концентрація відщепів деревини у культурному шарі подолу вказує на здійснення ремонтів торгових лодей. Під час ремонту чи заміни бортових дощок, як правило, їх конопатили просмоленою вовною або мохом. В такому разі смола слугувала важливою сировиною у цій справі.

Таким чином, розвиток смолокурного промислу у X – на початку XI ст. в Шестовиці археологічно представлений залишками фрагментів гончарних донець з отворами та 7 смолокурень різних розмірів, що скоріш за все, залежали від виробничої необхідності та потрібного об'ємом сировини.

Наступний лісохімічний промисел, що теж пов'язаний з вогнем – це виготовлення поташу. Відомо, що поташ широко застосовувався у обробці шкіри та хутра. Найбільш придатною сировиною для виготовлення поташу були твердолисті породи дерева, такі як в'яз, береза, дуб. Із хвойних порід поташ мав дуже низьку якість і тому їх майже не використовували. Ділянки для його виготовлення, як правило, розташовувалися під відкритим небом на спеціально підготовлених глиняних майданчиках. Археологічно зафіксувати сліди виготовлення поташу дуже складно. Прослідкувати їх можна лише за залишками значної кількості обпалених та просмолених фрагментів печини чи жаровень з бортиками.

У Шестовиці виявлено виявлено 3 об'єкти, які можна віднести до виготовлення поташу. У 1983 р. під час дослідження напільного валу городища (траншея № 1) була виявлена споруда № 2, що знаходилася у материкі під валом. Її розміри 1,0 × 2,2 м, вона орієнтована за лінією північний схід – південний захід і була заглиблена в материк на 0,58 м. В заповненні споруди знайдено обпалені залишки печини, просякнуті смолистими речовинами. Беззаперечно, споруда мала виробниче призначення. Вона датується кінцем IX – початком X ст. і належить до перших промислових споруд раннього посаду, територія якого у другій половині X ст. була накрита напільним валом під час реконструкції оборонних укріплень і збільшення площі майданчика городища у північному напрямку (Коваленко, Ситий, Скороход, 2010, с. 316–327).

Ще 2 промислові споруди були виявлені 1983 р. під час досліджень на північно-східній околиці посаду в ур. Сад Льодового. Це споруда № 1, досліджена у траншеї № 1. Вона мала овальної форми котлован розмірами 1,7 × 3,8 м, що витягнутий за лінією північний схід – південний захід і заглиблена в материк на 0,7 м. Із заповнення споруди походять два масивні уламки від глиняної жаровні. За керамічним матеріалом споруда датується X – початком XI ст.

Наступна споруда (№ 4) досліджена в розкопі № II. Її котлован має округлу форму $2,00 \times 2,55$ м і заглиблювався в материк на 0,65 м. На дні котловану знаходився потужний завал печини і уламків від жаровні з бортиками, що лежали безсистемно. На думку авторів розкопок, над котлованом споруди № 4 стояла товстостінна (8,0–10 см) велика жаровня (діаметр близько 2,0 м) з високими бортиками (8,0–10 см). Нижня частина жаровні дуже прокалена, це може вказувати, що в ній на сильному багатті випарювали смолисті речовини. Такого діаметру жаровня і могла застосовуватися для випарювання поташу. В цілому заповнення споруди № 4 містить уламки кісток тварин та керамічний матеріал X – початку XI ст. Розглянуті споруди на північно-східній ділянці посаду були дещо віддалені від основної забудови. Це є досить логічним при занятті лісохімічними промислами, що пов'язані з вогнем.

Таким чином, залишки споруд, що пов'язані з окремими видами лісохімічних промислів, на території шестовицького посаду та подолу представлені знахідками смолокурень та споруд з уламками жаровень для випарювання поташу. Останні з'являються на території посаду у середині – другій половині X ст., коли Шестовицький археологічний комплекс переживав пік свого розквіту і вмщував велику кількість населення. Не виключено, що зі значним розвитком торгівельних відносин, продукти лісохімічних промислів добувалися і на експорт.

Підсобні промисли

До цієї категорії відносяться заняття допоміжного значення по відношенню до землеробства та скотарства, а саме: мисливство, рибальство, бортництво та збиральництво.

Мисливство займало особливу роль як у структурі підсобного господарства окремого поселення чи торгівельно-ремісничого центру, так і в економіці Давньої Русі в цілому. Продукція мисливства користувалася попитом на міжнародних та внутрішньому ринках (хутро), забезпечувала населення додатковою м'ясною їжею, була джерелом сировини для косторізного ремесла (роги, копита, кістки).

За остеологічними знахідками з давньоруських пам'яток для Середнього Подніпров'я виділяються наступні види диких тварин, що були об'єктом полювання: тур, зубр європейський, лось, олень, косуля, сайгак, кабана, кулан, тарпан, ведмідь бурий, вовк, лисиця, тхори – лісовий та степовий, куниця, борсук, видра, кішка лісова, бобер, заєць-русак (Тимченко, 1972, с. 22–61).

У давньоруський час мисливство мало назву «лови». Фізико-географічні особливості регіонів обумовлювали специфіку мисливського господарства в кожному з них. Крім того, «лови» нерідко мали і власну «спеціалізацію» по добуванню хутра, поповнення харчових запасів, отримання сировини або ж були частиною побуту феодальної знаті (Беляєва, 1996, с. 89–98).

Літописні згадки фіксують збирання данини хутром куниці, яке, у свою чергу, було цінним товаром на міжнародних ринках (Літопис Руський, 1989, с. 35; Перхавко, 1999, с. 164–174). Так, стаття 947 року повідомляє: *«І пішла Ольга по Древланській землі з сином своїм і дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки. І є становища і ловища її по Дніпру, є перевісища її, і ловища її, і по Десні...»* (Літопис Руський, 1989, с. 35).

Археологічно мисливський промисел на Шестовицькому поселенні можна простежити в основному за залишками остеологічних матеріалів та деякими знаряддями (кістяні та залізні дворогі вістря стріл). За остеологічними визначеннями матеріалів з Шестовицького некрополя, серед залишків диких тварин присутні: олень, косуля, заєць, лисиця, а також дика птиця – куріпка. Всі ці тварини були жертвовними і становили важливий елемент поховального обряду (Бліфельд, 1977, с. 23–26).

За результатами досліджень 1983 р. північно-східної околиці посаду (ур. Сад Льодового) науковим співробітником зоологічного музею АН УРСР Н.О. Логвиненко було визначено остеологічний матеріал загальною кількістю 603 одиниці кісток; з яких 10 належало диким тваринам. Серед них вдалося визначити кістки оленя, косулі європейської та кабана (Коваленко, Моця, Шекун, ф. експедиції, № 1983/172, с. 53). Слід також враховувати, що дана ділянка не була густозаселеною, і на ній у другій половині X – на початку XI ст. знаходився некрополь. Тому не виключено, що частина кісток походить з курганних ровиків.

Остеологічні визначення кісток з території поселення були зроблені О.П. Журавльовим. Дослідник зазначає, що дикі тварини тут займають 18 % з усієї кількості кісток, що може вказувати на присутність «княжого полювання», коли здобуття диких тварин носило розважальний характер або використовувалося як один з елементів тренування княжої дружини (Журавльов, 2010, с. 485).

Найбільш розповсюдженими знаряддями мисливства були лук та стріли. Використовувалися залізні, кістяні та дерев'яні наконечники стріл; за формою вони розподілялися на овальні, квадратні, трикутні та круглі в поперечному перетині, а за вертикальним профілем вістря відрізняються за формою пера. Кістяні наконечники іноді мали тупу кінцівку, що не псувала хутра. Один з таких наконечників виявлений на шестовицькому подолі у 2000 р., на розкопі № 4 під час дослідження косторізної майстерні (яма № 20). Це втульчате вістря довжиною 3,7 см і діаметром втулки 0,7 см, загострене на кінці. Розглянуті вище чотири дворогі зрізні типів 60 (один екземпляр) та 61 (три екземпляри), за класифікацією О.Ф. Медведева, теж могли застосовувати при полюванні на великого дикого звіра (оленя, лося, вепра, косулю тощо) (Медведев, 1966, с. 72–73).

Для полювання на великого хижого звіра, такого як ведмідь, часто використовували списи, рогатини, ловчі ями та пастки. Останні, археологічно зафіксувати майже неможливо, вони, як правило, відомі лише з письмових та етнографічних джерел.

Рибальство. Вилон та вживання у їжу риби посідали важливе місце в структурі господарства Давньої Русі. Географічне місцезонашування городищ та торговельно-місничих поселень біля річок сприяло розвитку цього даного виду промислу. Землеробство та тваринництво не завжди задовольняли потреби у їжі середньовічної родини. Стихійні лиха, часті неврожаї часто впливали на урожайність сільського господарства. Під час військових конфліктів часто знищувалися лани зернових та забиралася або ж вирізалася худоба. Єдиним способом забезпечити родину їжею залишалася мисливство та рибальство. Картографування пам'яток Чернігівського Полісся засвідчує, що в кінці IX–X ст. населенням освоюються усі річки та їхні притоки навколо Чернігова (Веремейчик, 1998, с. 53).

В X–XII ст. на Чернігівському Поліссі рибальським промислом було охоплено 6 сімейств риб: осетрові (осетр руський, осетр балтійський, севрюга, стерлядь); сомові (сом); тріскові (налим); шукові (щука); окуневі (окунь, йорж, судак); карпові (лящ, синець, білизна, лин, краснопірка, густера, сирть, язь, головень, чехоня, короп, карась, плітка, вирізув, верховодка) (Жизнь животных, 1983, с. 84–373).

Майже повсюди, при дослідженні поселень як сільського, так і міського типів, інколи і в курганах давньоруських некрополів зустрічаються різноманітні знаряддя для ловлі риби та кістки і луска риб. Вилов риби міг відбуватися протягом усього року. Існували різні його способи. При дослідженні археологічних пам'яток зустрічаються риболовні гачки, блешні, ості та гарпуни, грузила, а інколи і поплавки (Мальм, 1956, с. 116–117).

Найбільшу кількість знахідок, пов'язаних з рибальством на археологічних пам'ятках складають залізні гачки. Вони різняться за розмірами та формою (Рис. 75). На шестовицькому археологічному комплексі знайдено три десятки рибальських гачків різних форм та розмірів. Гачки застосовували для індивідуального лову на вудку чи за допомогою переметів та поводків (Петраускас, 2006, с. 154).

Окрім ловлі на гачок, хижу рибу виловлювали на блешню. Блешні виготовлялися із заліза та свинцю із вставленими одним або ж двома залізними гачками. Їх знахідки відомі на багатьох поселеннях та городищах X–XIII ст. Давньої Русі (Петраускас, 2006, с. 155). На Шестовицькому археологічному комплексі виявлено тринадцять блешень різноманітних видів. П'ять із них походять з городища, сім – з посаду і одна – з подолу.

Наступний спосіб ловлі риби відбувався ударним методом. Для цього застосовували ость. Вони були декількох видів: однозубі, двозубі, тризубі тощо. На Шестовицькому археологічному комплексі знайдено чотири вістря від остей. Три з яких відносяться до однозубих і одна представлена фрагментом двозубої чи трьохзубої ості. Остання мала вигнутий черешок від бокового зуба.

Знахідки остей також відомі в Новгороді, Старій Ладозі, Білоозері, Києві, Вишгороді, Чернігові (Мальм, 1956, с. 118) та на сільських поселеннях Подесення.

Широко використовувалися в Давній Русі сітки, що були винайдені ще в кінці епохи мезоліту. Про їх розповсюдження свідчать знахідки глиняних, кам'яних, свинцевих та комбінованих грузил. На Шестовиці виявлено 26 свинцевих грузків та ще 6 фрагментів свинцевих пластинок для їх виготовлення. Найбільша кількість грузил (16) знайдені на подолі. Звідси ж походять і свинцеві пластинки. Ще 7 грузил знайдено на посаді і 3 – на городищі. Таке їх розподілення є досить логічним, оскільки подільська зона була найбільш наближена до води і як найкраще підходила до заняття рибальством. Концентрація рибальських знарядь праці на території Шестовицького комплексу вказує на активне заняття мешканців поселення цим промислом. Цьому сприяла і максимальна наближеність мису в ур. Коровель до р. Десни та її притоки р. Жердови.

Бортництво. Бортництво являло собою збирання меду диких бджіл з природних чи штучно виготовлених дупел дерев або пересувних бортей (Петраускас, 2006, с. 159). Про заняття бортництвом давньоруського населення існує ряд письмових джерел X ст., як вітчизняних, так і закордонних, в яких мед і віск називались основним продуктом бортництва (Мальм, 1956, с. 130). Вони являлися досить цінними

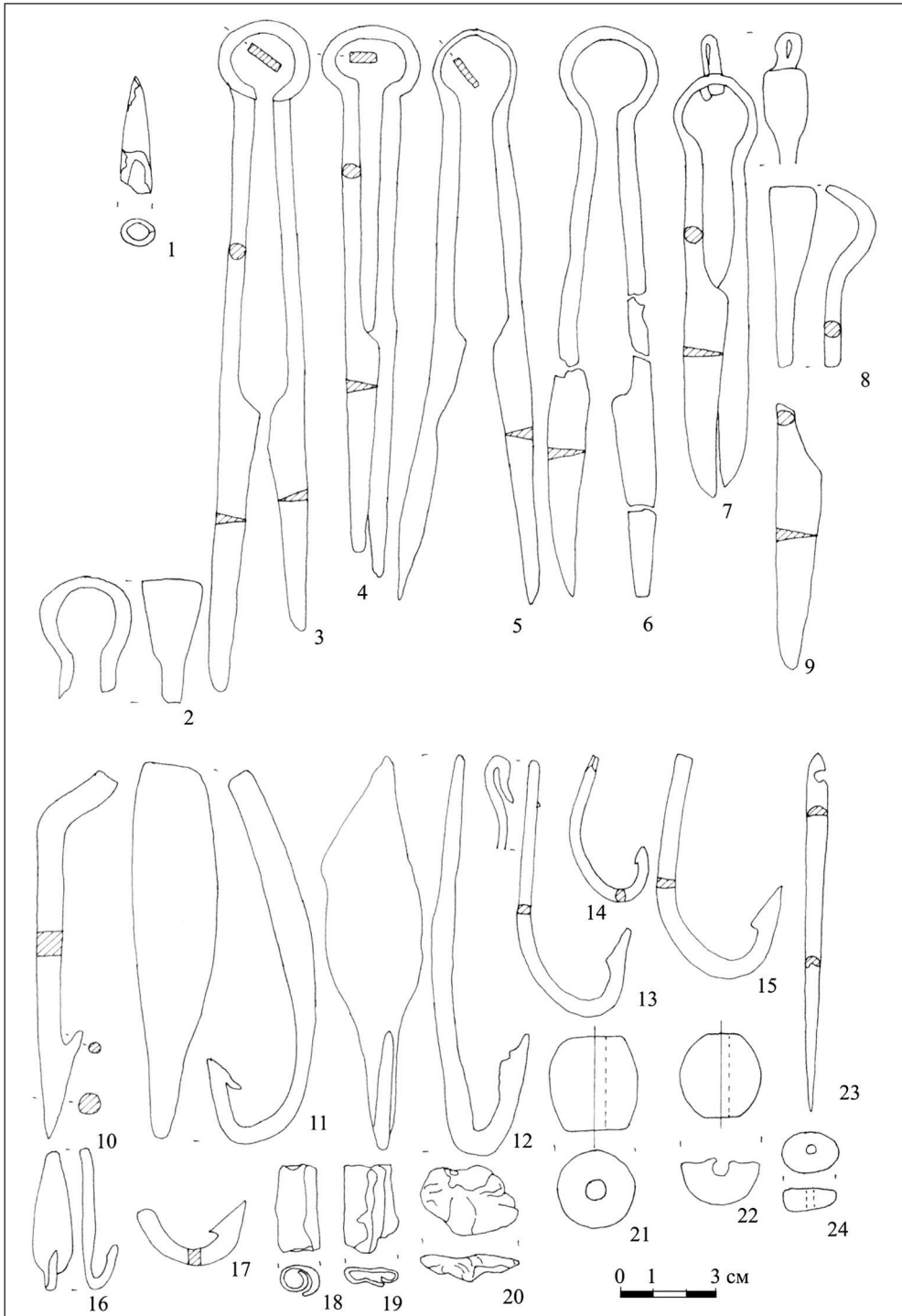

Рис. 75. Знаряддя для промислів з Шестовицького археологічного комплексу

товарами для зовнішньої торгівлі. Ці продукти широко використовувалися в медицині (мед) та у ювелірному ремеслі (віск). Часто віск носив магічне значення, його залишки нерідко знаходять у давньоруських курганах (Пушкіна, 1997, с. 122–132). В археологічних матеріалах заняття бортництвом представлені залишками залізних медорізок для виймання меду з бортей та залізних шипів, за допомогою яких вилазили на дерева. На території шестовицького посаду знайдено 2 екземпляри медорізок. З території подолу (II підвищення) походить кавалок воску, що був виявлений у майстерні по обробці кістки (яма № 20). Ще 1 походить з кургану № 42 (за Д.І. Бліфельдом), що являв собою заможне камерне поховання чоловіка з жінкою та конем (Бліфельд, 1977, с. 38–141).

У 2008–2008 рр. співробітниками давньоруського відділу археології та середньовічної історії Інституту археології НАН України, в рамках програми експериментальної археології, на пам'ятках Житомирського Полісся проводилась реконструкція бортницького промислу давньоруським способом. Ними виготовлялися лаз (так звана «жень»), борті, в які згодом заселялися бджолині сім'ї та збирався мед (Готун, Коваль, Петраускас, 2008, с. 76–86; 2009, с. 87–99).

Таким чином, заняттям підсобними промислами на території Шестовицького комплексу відводилося неабияке місце. Продукти мисливства, рибацтва та бортництва потрібні були не тільки для харчування мешканців поселення, а і як сировина для косторізного ремесла, добування хутра для зовнішньої та внутрішньої торгівлі та ін.

Сільське господарство

Основою економіки Давньої Русі було сільське господарство, до складу якого входили землеробство та тваринництво. Про нього неодноразово згадують літописці при описі тих чи інших подій. Наприклад, у легенді про призначення варягів 862 р., Русь описується як земля «обильная», багата на землеробські продукти тощо (Повесть временных лет, 1950, с. 18).

Під час звернення княгині Ольги до жителів Іскоростеня згадуються поля зернових: «*Вси гради ваши предашася мне, и ялися по дань и делаютъ нивы своя и земля своя; а вы хочете изъмерети гладомъ*» (Повесть временных лет, 1950, с. 42). Овес, пшениця та висівки згадуються літописцем в легенді про невичерпний колодязь у Білгороді, під час облоги його печенігами у 997 р. (Повесть временных лет, 1950, с. 87).

Про сільське господарство давньоруського населення повідомляють арабські письменники і географи IX–X ст. Ібн-Русте повідомляє про слов'ян, що «найбільш сіють вони просо» (Гаркави, 1870, с. 265). Ібрагім Ібн-Якуб пише про слов'ян: «*Вони сіють у дві пори року – влітку і навесні і збирають дві жатви*» (Известия Аль-Бекри і других авторов о Руси и славянах, 1878, с. 54). Ібн-Фадлан згадує про такі продукти землеробства і скотарства, як хліб, цибулю, м'ясо, молоко (Гаркави, 1870, с. 95).

Окрім письмових джерел, сільське господарство X – початку XI ст. досить добре представлено археологічно, залишками господарських споруд для зберігання припасів (Готун, 2005, с. 342–347), знаряддями праці та незначною кількістю продуктів та їх відходів (палеоботанічний та остеологічний матеріали).

Ґрунти межиріччя Десни та Дніпра досить різноманітні. За характером сучасного ґрунтового покриву можна встановити поширення у минулому лісів, лучно-степових ландшафтів (опілля) в Поліссі, а також районів давньоруського землеробства. У заплавах Дніпра та Десни розташовані лучні ґрунти, багаті на сінокоси та пасовища. Тут подекуди зустрічаються чорновільхові ліси (Веремейчик, 1998, с. 51–52). Шестовицький археологічний комплекс знаходиться майже на периферії між заплавами лучними та дерново-підзолистими супіщаними і легкопідзолистими ґрунтами. Це давало змогу населенню опрацьовувати землі для посіву злакових культур, обробляючи терасні підвищення корінного берега р. Десни та її заплави.

На території Шестовицького археологічного комплексу знайдено різноманітні землеробські знаряддя праці для обробітку землі, збору врожаю, його переробки та рештки тари для переносу та зберігання продукції. Про заняття тваринництвом свідчать знахідки пружинних ножиць для стрижки вовни, а також численний остеологічний матеріал, що походить з культурних нашарувань та об'єктів.

До знарядь обробки ґрунтів відноситься уламок вістря залізного наральника, що виявлений в споруді № 51 у північно-східній частині посаду (Рис. 76: 2). Обробка ґрунту ралом проводилася поставленим під кутом до поверхні землі дерев'яним ральником, на кінець якого кріпився залізний наконечник – наральник. Кут нахилу ральника можна було міняти в залежності від твердості ґрунту. Ширина борозни від рала складала 6,0–9,0 см, тому інколи на одне орне знаряддя кріпили по два, три наральника. Як тяглову силу використовували велику рогату худобу, рідше – коней. Ралом із залізним наконечником можна було обробляти не тільки легкі супіщані ґрунти, що були малородючими, але й заплавні важкі в обробці ґрунти зі значно кращою родючістю (Левашова, 1956, с. 24; Краснов, 1987, с. 72–73).

Ще 2 наконечники орних знарядь (наральник з череслом) були знайдені та території II підвищення шестовицького подолу в грабіжницькому шурфі (Рис. 76: 3). Було встановлено, що наконечники знаходилися на глибині 0,25 м в культурному шарі XI ст. Наконечник мав загострений робочий кінець. Довжина втулки – 1/3 від загальної довжини. Втулка була розширена в тильній частині, наральник мав слабку асиметрію в лопаті, що наближує його до сошників. Загальна довжина наконечника – 24,8 см, довжина втулки – 7,0 см, середня ширина втулки – 8,8 см, найбільша ширина лопаті – 13,5 см. (Сита, 2003, с. 145). За класифікацією Ю.О. Краснова, наконечник належить до типу ІВ4. Такими наконечниками споряджувалися одноруку прямогрядильні рала. Вони відомі на пам'ятках Верхнього і Середнього Прикам'я у IX–XIV ст. (Краснов, 1987, с. 42–43).

Чересло являє собою довгий ножеподібний предмет з ріжучою частиною і черешком, за допомогою якого воно кріпилося до дерев'яної рами. Ріжуча частина злегка вигнута вперед. Загальна довжина чересла – 52 см, довжина черешка – 22,6 см. Вищеописані предмети були зпаяні іржею і являлися частинами одного орного знаряддя. Чересло давало змогу полегшити оранку надто задернованих складних ґрунтів. Воно частіше зустрічалося у рал чотирьохелементної конструкції і однорукоятних прямогрядильних з полозом. На думку Л.Ф. Ситої, наральник і чересло з подолу належать до однорукоятного прямогрядильного рала з розвиненим полозом. За функціональними можливостями такі рала були уже розвинени-

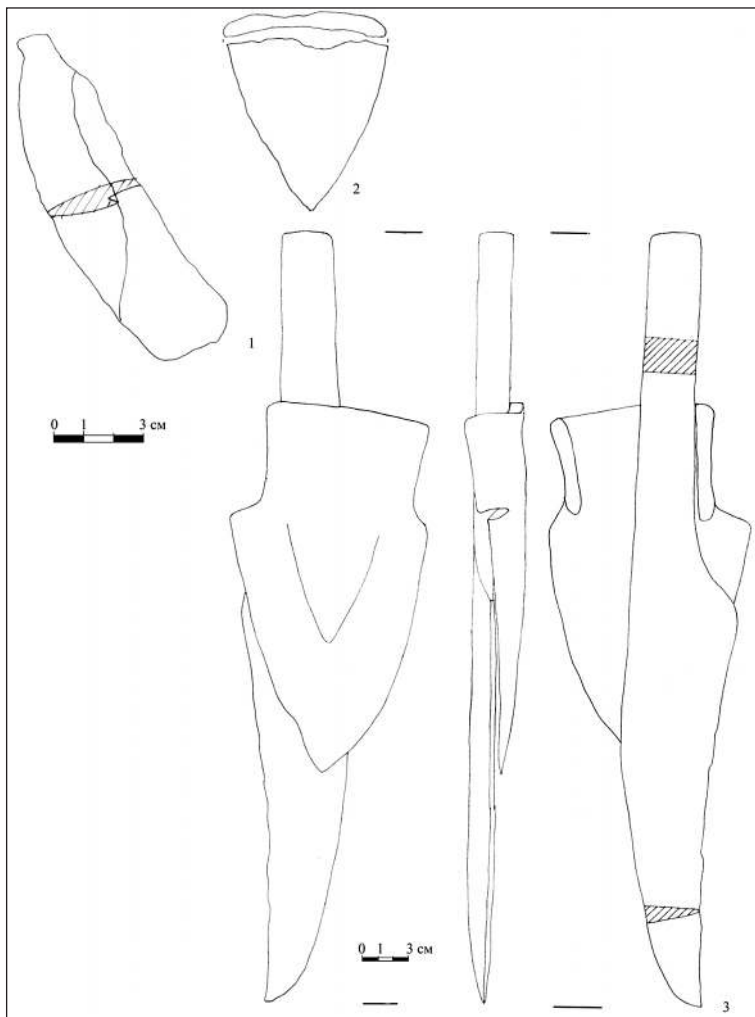

Рис. 76. Знаряддя праці для обробки ґрунту

ми і наближеними до плуга (Сита, 2003, с. 146). Знахідка частин такого знаряддя на подолі в культурному шарі XI ст. вказує на обробку ділянок заплави, що були значно плодоріднішими, ніж терасні, які до цього часу (кінця X – початку XI ст.) могли значно виснажитися.

Незамінним знаряддям праці у сільському господарстві була лопата. Давньоруські лопати виготовлялися з деревини, а на робочу частину одягався залізний наконечник. Лопатою обробляли невеликі площі присадибних ділянок, її використовували при викопуванні котлованів під споруди та побудову оборонних укріплень, добуванні сировини для ремесел (глини, піску, тощо). На шестовицькому посаді знайдено лише 1 залізний наконечник від цього знаряддя (Рис. 76: 1), який походить з розкопу № 1, з культурного шару X – початку XI ст. (Моця, Васюта, Готун, ф. експедицій, № 1998/84, с. 86, рис. 17: 3).

Знаряддями для збору врожаю в Давній Русі були серпи та коси. Серпами користувалися для збору зернових культур, а коси використовували для збору та заготовки сіна. На території шестовицького городища знайдено 5 серпів (1 цілий та 4 фрагменти), на посаді – 10 (1 цілий і 9 фрагментів) і на подолі – 2 уламки цих знарядь. Коси представлені лише 3 екземплярами (2 на городищі і 1 на посаді) (Рис. 77). До знарядь праці по переробці сільськогосподарської продукції відносяться ручні жорна для перемелювання зернових культур на муку. Для розмелювання зерен злакових на дрібну крупу та більш якісне борошно використовувалися ротаційні жорна, виготовлені з каменю. Жорна із дрібнозернистого каменю краще розтирали не тільки серцевину, але й оболонку зернини і добре підходили для перемелювання жита.

На території Шестовицького археологічного комплексу в шарах X – початку XI ст. жорна представлені лише фрагментарно. Вони були виготовлені з різних матеріалів: вапняку, вулканічного туфу, пірофіліту, а в одному випадку навіть з граніту. Знахідки жаровень та їх фрагментів свідчать про попереднє просушування зерна перед зберіганням чи помолом. Одна з таких жаровень із залишками зерна знаходилася у двокамерному житлі (споруди №№ 36, 39) другої половини X – початку XI ст. на розкопі № 1 шестовицького посаду. Велика жаровня знаходилася у наземному приміщенні (сінцях). Під час дослідження залишків жаровні у 2007 р. були виявлені зерна пшениці, що були перепалені внаслідок загибелі об'єкту.

На городищі, посаді та подолі знайдено залишки окуп, вушок та залізних ручок від 9 відер різних розмірів, що дуже часто використовувалися у господарстві для переносу та зберігання рідких продуктів.

На заняття тваринництвом мешканців Шестовиці можуть вказувати знахідки пружинних ножиць для підстригання овець і збору вовни. На городищі знайдено 3 фрагменти ножиць, на посаді 10 (4 цілі, 6 фрагментів) і на подолі – 1 фрагмент. Цілі екземпляри ножиць різняться за розмірами (від 14 до 21 см). Один екземпляр з посаду має залізне кільце, вдягнуте на пружину, і ще 2 (по одному з городища та посаду) – зі спеціально виготовленими петлями для продівання кільця чи мотузки з метою підвішування на пояс чи на стіну в споруді.

За остеологічними залишками з розкопок 1983 р. на посаді (в ур. Сад Льодового) Н.А. Логвиненко з 585 кісток свійських тварин визначила 294 кістки великої рогатої худоби, що належали 13 молодим і 14 дорослим особинам, 54 – дрібній рогатій худобі (4 молодих і 10 дорослих), 143 – свині домашній (20 молодих і 10 дорослих), 84 – коню (1 молода і 3 дорослі), 10 – собаці (3 особини), 8 – кулану чи ослу (1 особина) (Коваленко, Моця, Шекун, ф. експедицій, № 1984/172, с. 53).

Розглянувши сільське господарство Шестовицького поселення кінця IX – початку XI ст., можна стверджувати, що воно знаходилося на досить високому рівні і було основною галуззю господарства його мешканців. Населення Шестовиці займалося обробіткою землі та посівом і збором зернових культур. Скоріш за все, обробці піддавалися легкі дерново-підзолисті супіщані ґрунти, що знаходилися на терасі. Хоча не можна виключати і обробіток (використання) заплавлених територій.

Тваринництво було невід'ємною галуззю сільського господарства Шестовиці, оскільки воно давало не тільки продукти харчування, але й сировину для реме-

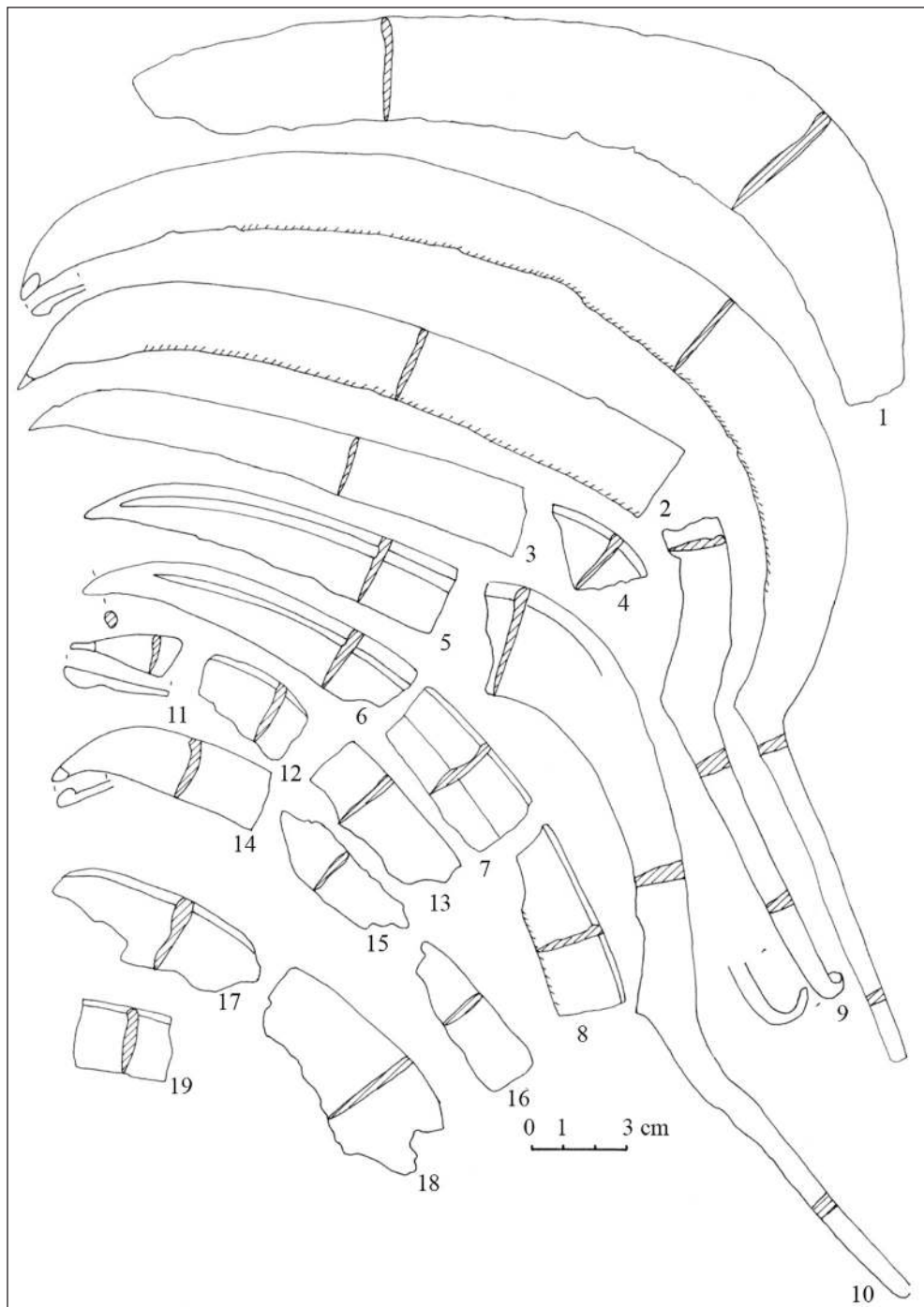

Рис. 77. Знаряддя для збору врожаю

сел та промислів. Вовна використовувалася для прядіння нитки та виготовлення тканин. Знахідки пірофілітових пряслиць та глиняних грузил від вертикального ткацького верстату на території посаду та подолу дають змогу із впевненістю говорити про розвиток ткацького промислу.

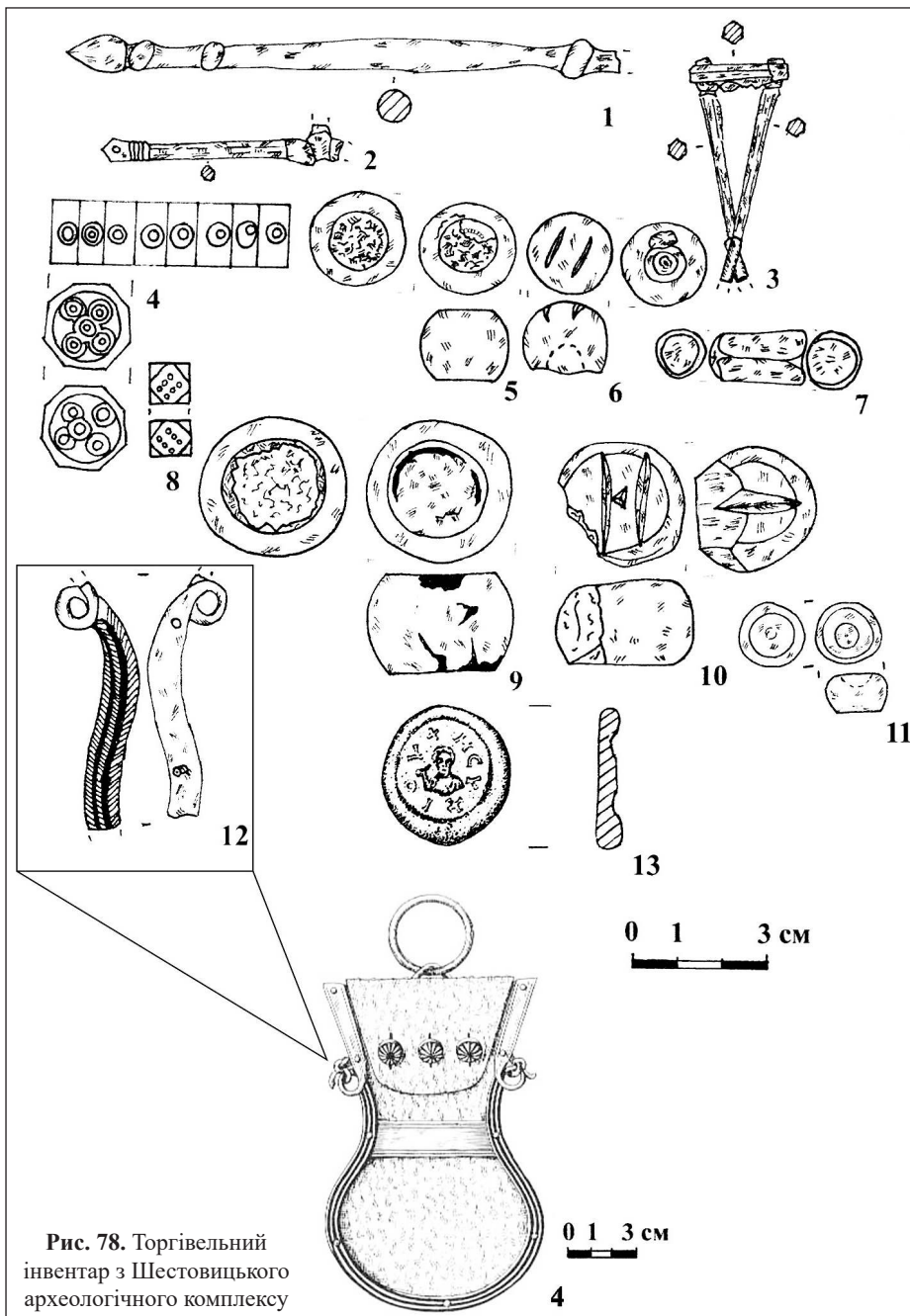
Торгівля

Серед численних знахідок на Шестовицькому археологічному комплексі особливе місце займають речі, пов'язані з торгівельною справою. Археологічним свідченням торгівельної діяльності будь-якої давньоруської пам'ятки вважається виявлення терезів, важків, монет, фрагментів гаманців та речей імпортного походження. За свідченнями Т.А. Пушкіної, торгівельний інвентар на території Русі зустрічаються у понад 20 пунктах і більше, ніж у 150 досліджених похованнях (Пушкіна, 1991, с. 226).

У різних частинах Шестовицької комплексу виявлено 3 фрагменти від бронзових терезів (Рис. 78: 1–3). Два уламки знайдено на території подолу. Серед них був уламок складних терезів з двома обламаними коромислами, шестигранними в перетині (розкоп № 3, 2001 р.) та уламок 1 коромисла від нескладних терезів, шестигранного в перетині з петельчастим завершенням ромбічної форми. Друге коромисло було виявлено 2004 р. на території подолу у якості підйомного матеріалу, що був викинутий з грабіжницьких ямок. Ще 1 уламок складних терезів з 2 обламаними коромислами знайдено 1957 р. Д.І. Бліфельдом у кургані № 50, де досліджено тілоспалення на місці воїна з конем (Бліфельд, 1977, с. 142). Разом з коромислом в кургані знайдено залізний важок сферичної форми вагою 20,32 гр.

У 1976 р. В.П. Коваленком під час дослідження зруйнованого піщаним кар'єром житла у північно-західній частині посаду (ур. Узвіз), серед незначної кількості знахідок у споруді виявлено фрагмент бронзового коромисла від нескладних терезів, що мав довжину 11,7 см, округлий в перетині й обламаний на місці сплюснення. На зламі простежується вставлений в середину залізний стрижень (Коваленко, 1981, с. 96). На кінці коромисло завершується краплевидним потовщенням, перед яким знаходяться два валики та боріздка для підвішування нитки з чашечкою. Під час дослідження В.П. Коваленком зруйнованого оранкою кургану, у другій курганній групі, що містив тілоспалення на місці, знайдено тоненьку бронзову пластинку (довжина 5,4 см, ширина від 0,3 до 0,7 см). Вона мала вигляд половинки лука, що звужується до кінця, закрученого кільцем. На лицьовому боці є рельєфний орнамент у вигляді трьох ліній. На пластинці помітні сліди від заклепок (Рис. 78: 12). Знайдена пластина є деталлю від шкіряної сумочки-гаманця скандинавського типу (Рис. 78: 13). Залишки таких гаманців зустрічаються в могильниках епохи вікінгів Бірки та Готланда. В некрополі Бірки вони виявлені в п'яти курганах, і інколи разом з дирхемами. Такі гаманці відносяться до сумочок з ліровидним обрамленням і датуються IX–X ст. Окремі їхні деталі також знайдені і у Гньоздівських курганах (Arwidsson, 1984; Овчаренко, Гончар, http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_purse).

Терези, як правило, носили у футлярах, що виготовлялися з дерева та металу або ж у шкіряних мішечках. Залишки дерев'яних футлярів округлої форми відо-

мі з городища біля с. Супрути Тульської області та з Березовецького могильника Тверської області. Залишки бронзових футлярів були виявлені в могильниках Удай II Новгородської області, Гньоздівському могильнику Смоленської області та ін. Шкіряні футляри для коромисел та чашечок знаходились серед поховальних

старожитностей Новгород, Старої Ладоги, Готланда, Бірки та ін. (Пушкіна, 1991, с. 227; Безкоровайна, Стрельник, 2009, с. 100–112).

Якщо виявлення терезів на давньоруських пам'ятках було поодинокими, то важків – більш масовими. Вони виготовлялися з різних матеріалів (заліза, бронзи, свинцю, скла) і мали різні форми (кубічну, чотирнадцятигранну, циліндричну, біпірамідальну, сферичну та напівсферичну, бочкоподібну, у вигляді диска). Поява терезів і важків на давньоруських пам'ятках пов'язана з масовим проникненням на територію Русі східного срібла (Янин, 1985, с. 364). Розвиток транзитної торгівлі й достатньо значні потоки срібла зумовлюють потребу в прийманні дорогоцінних металів на вагу (Григор'єв, 2005, с. 110–111).

У Шестовицькому могильнику виявлено 29 важків (Табл. 7), що знаходилися в 11. У 1925 р. П.І. Смолічевим при дослідженні кургану II (№ 36, за Д.І. Бліфельдом) з багатим парним похованням у камері було виявлено три джкоподібні важки. В монографії Д.І. Бліфельда вони тільки перераховуються разом з іншими знахідками (Бліфельд, 1977, с. 128–131). Наступного, 1926 р. дослідником у кургані XXVI (№ 30, за Д.І. Бліфельдом) виявлено ще 2 вагові гирки, але будь-який їхній опис відсутній (Станкевич, 1962, с. 34). У 1946 р. Я.В. Станкевич під час дослідження в Шестовицькому могильнику камерного поховання (№ 6, за Я.В. Станкевич), виявила 4 важки різних форм: напівсферичний залізний, вагою 1,28 гр, кубічний залізний з чотирма крапками на кожній з поверхонь, напівсферичний свинцевий і джкоподібний залізний важок, обтягнутий бронзою, вагою 9,57 гр (Бліфельд, 1997, с. 118).

У 1948 р. у кургані № 10, що здійснений за обрядом тілоспалення на місці дружинника з конем Д.І. Бліфельдом, знайдено ще 2 важка (Бліфельд, 1977, с. 118). 1956 р. у кургані № 21 з камерним похованням чоловіка, знайдено важок бочкоподібної форми (Бліфельд, 1977, с. 121). У 1957 р. в кургані № 9 з тілоспаленням на місці дружинника з конем виявлено 2 залізних важка бочкоподібної форми, вагою 4,87 та 10,84 гр (Бліфельд, 1977, с. 117). В кургані № 38(2) з інгумацією чоловіка в могильній ямі знахідка важка лише згадується (Бліфельд, 1977, с. 131–134). В кургані № 53 з тілоспаленням на стороні, виявлено чотири важки. Один з них виявлено у насипу кургану, і у монографії Д.І. Бліфельда згадується лише його бочкоподібна форма. Три інші виявлено в похованні (Бліфельд, 1977, с. 144). Це залізні важки, обтягнуті бронзою, 2 з яких мають бочкоподібну форму, вагою 28,8 та 34,4 гр і 1 – сферичну, вагою 34,9 гр. Ще 1 важок знайдено в насипу кургану № 82, де досліджене поховання, здійснене за обрядом тілоспалення на стороні, але інформація про нього відсутня. Ще 7 важків бочкоподібної форми виявлено в кургані № 93, в якому досліджено тілоспалення на місці. Окрім згадки про кількість важків і їхню форму, у монографії Д.І. Бліфельда, інформація про них відсутня (Бліфельд, 1977, с. 168).

У 1983 р. експедицією Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського під керівництвом В.П. Коваленка під час дослідження північно-східної ділянки посаду в споруді № 5 (розкоп XXV), що датується X ст., знайдено скляний важок (ехадіон) – еквівалент візантійському соліду. На ньому містилося погрудне зображення епарха з сувоєм у піднятій лівій руці та круговий напис +HCVXIOV (Коваленко, Моця, Шекун, ф. експедицій, № 1984/173, с. 6). Дослідники відносять важок до VI – першої половини VII ст., а його наявність на шестовицькому посаді пояс-

Таблиця 7

Знахідки важків з Шестовицького археологічного комплексу

№ з/п	Частина комплексу	Місце знахідки	Вага (гр.)	Форма	Матеріал	Автор досліджував
1	Могильник	к.6	1,28	напівсферична	залізо?	Станкевич Я.В. (1946 р.)
2	Могильник	к. 6	?	кубічна	залізо?	Станкевич Я.В. (1946 р.)
3	Могильник	к. 6	4	біпірамідальна	свинець	Станкевич Я.В. (1946 р.)
4	Могильник	к. 6	9,57	бочкоподібна	залізо, бронза	Станкевич Я.В. (1946 р.)
5	Могильник	к. 9	4,87	бочкоподібна	залізо	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
6	Могильник	к.9	10,84	бочкоподібна	залізо	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
7	Могильник	к. 10	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1948 р.)
8	Могильник	к. 10	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1948 р.)
9	Могильник	к. 10	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1948 р.)
10	Могильник	к. 21	–	бочкоподібна	–	Бліфельд Д.І. (1956 р.)
11	Могильник	к. 30	–	–	–	Смолічев П.І. (1926 р.)
12	Могильник	к. 30	–	–	–	Смолічев П.І. (1926 р.)
13	Могильник	к. 36	–	бочкоподібна	–	Смолічев П.І. (1925 р.)
14	Могильник	к. 36	–	бочкоподібна	–	Смолічев П.І. (1925 р.)
15	Могильник	к. 36	–	бочкоподібна	–	Смолічев П.І. (1925 р.)
16	Могильник	к. 38(2)	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
17	Могильник	к. 50	20,32	сферична	залізо, бронза	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
18	Могильник	к. 53	34,9	сферична	залізо, бронза	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
19	Могильник	к. 53	34,4	бочкоподібна	залізо, бронза	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
20	Могильник	к. 53	28,8	бочкоподібна	залізо, бронза	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
21	Могильник	к. 53	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
22	Могильник	к. 82	–	–	–	Бліфельд Д.І. (1957 р.)
23–29	Могильник	к. 93	–	бочкоподібна	–	Смолічев П.І. (1926 р.)
30	Городище	р. 1	–	циліндрична, 8-гранна	бронза	Моця О.П. (1998 р.)
31	Городище	р. 2	23,2	бочкоподібна	залізо, бронза	Моця О.П. (1998 р.)
32	Посад	р. XXV	4,25	дископодібна	скло	Коваленко В.П. (1983 р.)
33	Посад	р. 1	30,9	напівсферична	свинець	Моця О.П. (2004 р.)
34	Посад	р.14	28,1	циліндрична	свинець	Моця О.П. (2005 р.)
35	Посад	тр. 1	3,5	кубічна	бронза	
35	Посад	р. 18	98,7	бочкоподібна	залізо, бронза	Моця О.П. (2007 р.)
36	Посад	р. 1	8,9	бочкоподібна	свинець	Моця О.П. (2008 р.)
37	Поділ	ш. 1	86,5	бочкоподібна	свинець	Моця О.П. (2002 р.)

нують повторним його використанням у давньоруський час (Khamayko, Zotsenko, 2007, р. 257–262).

У 1998 р. на городищі в розкопі № 1 виявлено залізний обтягнутий бронзою важок циліндричної восьмигранної форми, де на кожній з граней виявлено по одному кружку, а на обох площинах знаходилося по 5 кружків, розміщених квіткою (1 в центрі й 4 з боків). Вага його невідома, оскільки на даний момент важок знаходиться в експозиції Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського. Цього ж року на городищі в розкопі № 2 знайдено залізний обтягнутий бронзою важок діжкоподібної форми, вагою 23,2 гр. Площини його дуже корозовані, що не дає змоги виявити будь-якої помітки (Скороход, 2010а, с. 144–150).

З території посаду походять 5 важків, знайдених у різних його частинах. Вони відрізняються за формою і матеріалом виготовлення. Три з них свинцеві, 1 залізний, обтягнутий бронзою та бронзовий. Серед свинцевих важків знайдено напівсферичний, вагою 30,9 гр (розкоп № 1, 2004 р.), зверху на якому присутні два прорізи, а знизу – заглиблення з додатковою напайкою невеличкого шматочку свинцю, скоріш за все, для підгонки точної ваги. Також було виявлено свинцеві важки циліндричної форми вагою 28,1 гр (розкопі № 14, 2005 р.) та бочкоподібної, вагою 8,9 гр (розкоп № 1, 2008 р.). Бронзовий важок з посаду (траншея № 1, 2005 р.), вагою 3,5 гр, мав кубічну форму зі скошеними кутами; на кожну з його площин нанесено кратність у вигляді шістьох ямочок. Ще 1, залізний обтягнутий бронзою, важок бочкоподібної форми (розкоп № 18, 2007 р.), був найважчим з усіх виявлених на території комплексу (98,7 гр). Площини його дуже корозовані, що не дає змоги виявити кратності.

На території подолу було знайдено свинцевий важок бочкоподібної форми зі зрізаним краєм (шурф № 1, 2002 р.). На одній з площин він мав 1 клиноподібне заглиблення, а на іншій – 2 заглиблення з ямочкою між ними. Його вага складала 86,5 гр.

В цілому ж на Шестовицькому археологічному комплексі виявлено 38 екземплярів важків (Рис. 73: 4–13), виготовлених з різного матеріалу, різних за формою, розмірами та вагою. Про частину важків дані відсутні, що не дає нам повної картини вагової системи, яку використовували мешканці Шестовицького археологічного комплексу у X – на початку XI ст. Незважаючи на це, досліджені матеріали та їх порівняння з синхронними пам'ятками все ж таки дають певні уявлення про торгівельні відносини Шестовиці у зазначений період.

Вага переважної більшості Шестовицьких важків не перевищує 35 гр, що знаходить підтвердження у матеріалах з цілого ряду пам'яток. Досліджуючи важки з Супрутського городища, О.В. Григор'єв дійшов висновку, що їх більшість з Супрут, з Гньоздова, Тімерьова, зі Старої Ладоги не мають ваги, більшої за 40 гр. Дослідник зазначає, що важки вагою 8, 16, 24, 32, 40 гр можуть входити до основи певної вагової системи (Григор'єв, 2005, с. 119).

Подібність вагових систем Шестовиці і Супрут підтверджується присутністю на цих пам'ятках важків великої ваги та важків, виготовлених зі свинцю, тоді як на інших вищезазначених пам'ятках такі знахідки майже не виявлені. На території Шестовицького комплексу знайдено два важки вагою 86,5 та 98,7 гр і чотири, виготовлених зі свинцю. Бочкоподібні важки великої ваги в значній кількості представ-

лені на пам'ятках скандинавського кола, таких як Стара Ладога, Бірка, Хедебю. Важливо зазначити, що велика кількість північних екземплярів зроблена саме зі свинцю. Це свідчить про простішу вагову систему, ніж та, що запозичена з Арабського Сходу та значно простішу технологію виготовлення важків. Свинцеві важкі не були захищені від несанкціонованої зміни ваги. Не виключено, що шестовицька вагова система сформувалася під впливом скандинавської. Подібність вагових систем Шестовиці, Старої Ладоги, Бірки, Хедебю та Супрут свідчить про торговельні та культурні зв'язки між цими регіонами (Скороход, 2010а, с. 114–150).

Про торговельні зв'язки Шестовиці більш детально можна простежити за знахідками імпорту, аналіз яких дає змогу встановити напрямки торговельної діяльності Шестовиці.

Перша категорія імпортованих речей з Шестовицького археологічного комплексу представлена візантійськими знахідками. Вони потрапляють на територію пам'ятки вже у перше десятиліття X ст. Це згадуваний уже молівдовул логофета генікона Лева, що датується 900–912 рр. (Андрощук, 1999, с. 109–117). На думку В. Булгакової, поява печатки на Шестовиці могла бути пов'язана з військово-торгівельною активністю Русі на Дніпровському шляху, її слід розглядати в контексті економічних статей русько-візантійського договору 907 р. (Андрощук, 1999, с. 117).

В кургані № 83 шестовицького некрополя (кремація на місці дружинника з конем) виявлено 2 мідні фоліси Льва VI Мудрого (886–910 рр), не виключено, що вони разом зі згаданою вислою печаткою логофета генікона Лева потрапляють до Шестовиці в результаті одного походу (Бліфельд, 1977, с. 90, 164–165).

Ще 1 молівдовул був знайдений у 2005 р. на городищі, в заповненні житла IV (розкоп № 12, споруда № 1) першої половини X ст. Він являв собою затертий свинцевий диск неправильної овальної форми, 18 × 20 мм на якому можна простежити контури голови та погруддя святого на аверсі і сліди декількох літер грецького алфавіту на реверсі (Коваленко, 2006, с. 90).

Із внутрішнього рову під час досліджень 2000 р. на розкопі № 5 були виявлені уламки кругової посудини на піддоні, вкритої світло-зеленою, зеленою, жовто-зеленою та жовтою поливами. На двох фрагментах піддону є отвори чи фігурні прорізи (?). Кольори поливи від жовтого до зеленого та перехідних відтінків дозволяють висловити припущення, що усі фрагменти відносяться до однієї керамічної чаші, яка була реконструйована графічно. Фрагменти чаші підтверджують не випадковість місця виявлення молівдовула на дні внутрішнього рову, а датування знахідок візантійського походження, як і об'єктів, де вони виявлені, відноситься до часу після 907 р.

З території Русі походить близько 4 десятків екземплярів полив'яного візантійського посуду, що належить до домонгольського періоду. Такі знахідки відомі переважно з пам'яток, що розташовані на шляху «із Варяг в Греки» – в Києві (9), Вишгороді (2), Гньоздові (4), Новгороді (5), Старій Рязані (1) та ін. Полив'яна білоглиняна візантійська кераміка була досить дорогою не тільки на Русі, але і в Греції (Коваль, 2005, с. 163–165).

Найбільша кількість речей візантійського походження представлена знахідками уламків амфорної тари. На Шестовицькому археологічному комплексі в шарах X – початку XI ст. домінували два основні типи амфор. На першому місці були сферо-

емкісні амфори (тип ІК за В.В. Булгаковим): в різні роки їх фрагменти склали від 60 до майже 90 % загальної кількості уламків. Такі амфори виготовлялися в майстернях, що розміщувалися біля підніжжя гори Ганос (за 140 км від Константинополя) на березі Мармурового моря. На думку В.М. Зоценка, такі амфори могли виготовлятися і в самому Константинополі, оскільки на багатьох із них присутні клейма з імперськими монограмами. Виготовлення і потрапляння на Русь амфор цього типу обмежене у часі від рубежу IX–X ст. до четвертої чверті XI ст. (Зоценко, 2001, с. 177; Коваленко, 2006, с. 92).

Значно меншу групу амфор з Шестовиці (до 20 %) займають грушевидні амфори з лійчастим горлом (тип ІР за В.В. Булгаковим). Грушевидні амфори виготовлялися упродовж довгого періоду – від середини X до останньої чверті XI ст. Майстерні по їх виготовленню були розташовані в околицях Нікеї, в районі Трапезунда чи Трилії. Масове потрапляння їх на Русь датується початком XI ст. (Коваленко, 2006, с. 93).

Наступну категорію імпорту складають речі Східного походження, що потрапляли в Подесення з Булгара та Хазарського каганату. Дослідники вказують на два основні шляхи контактів Русі зі Сходом, що виділяються за виявленими скарбами монетного срібла. Перший шлях – з Оки по Сейму в Десну і потім у Дніпро. Цей шлях забезпечував контакти Русі з Курським Посем'ям (сіверянами) і далі на схід. Через територію Курського Посем'я проходило ще два шляхи – на північний схід через Сейм і його праві притоки Свапу чи Тускарь зі Сновою, і далі через Оку на Волгу. Шлях на південь пролягав від верхів'їв Сейму в Сіверський Донець, через систему волоків на Дон в Хазарію (Енуков, 2005, с. 146–149; Зорин, Шпилев, 2009, с. 110–129).

Південний шлях із Середнього Подесення пролягав з Десни на Сейм, звідти в Сіверський Донець і на Дон, далі до території каганату. Торгівельні операції Русі зі Сходом здійснювалися не лише водними магістралями. Важливо згадати і відомий суходольний шлях з Булгара до Києва і далі у Західну Європу. Цей шлях, яким рухалися середньовічні каравани, пролягав майже по прямій по слабо залісених територіях межиріччя Дніпра і Десни, Дону й Оки, Сури і Волги. За дослідженнями О.П. Моці і О.Х. Халікова, подолання відстані шляху було розраховано на два місяці подорожі. Шлях поділявся на дві частини: західну «київську», що була підпорядкована давньоруській державі або ж охоронялася нею, і східну «булгарську», що знаходилася під протекторатом або ж у сфері впливу Волзької Булгарії (Моця, Халіков, 1997; Моця, 2010, с. 38).

Яскравим прикладом контактів Шестовиці зі сходом є знахідки 7 дирхемів, виявлених у курганах. Досліджуючи скарби арабських монет, що надходили зі Сходу до Східної Європи, О.Ф. Фомін відзначив, що важливу роль у постачанні монет у Середнє Подніпров'я відігравало Курське Посем'я. Саме через цю територію монети надходили по Сейму на Десну, де в районі впадіння р. Снові потік срібла розгалужувався на декілька напрямків. Перший повертав на північ до Сновська, другий через Чернігів виходив на Київ, третій починаючи з Чернігова, вів до Любеча. В Посем'я, на думку дослідника, монети могли надходити з Волги, Дону та Сіверського Донця (Фомін, 1988, с. 76–78; Енуков, 2005, с. 148). Тож північний шлях через сіверян відігравав значну роль, хоча значущість південного шляху неможна виключати.

Крім монет, в обидва боки могли надходити різні категорії товарів. Східний імпорт в Шестовиці представлений уже згадуваними ремінними бляшками, елементами озброєння, намистом, елементами одягу (бронзовими гудзиками) тощо (Андрощук, 1999, с. 61–70). Про освоєння північної ділянки східного шляху свідчать активні взаємодії Русі з Сіверянами. Доказом цього є знахідка на шестовицькому подолі уламків роменського горщика, що потрапив сюди в результаті торгівлі.

Уже в середині X ст. на поселеннях Посейм'я з'являється давньоруська гончарна кераміка. На думку О.В. Григор'єва, невелика її кількість (до 10 %) пояснюється лише привозним її характером (Григор'єв, 1993, с. 76–82). Теж саме можна сказати і про шиферні пряслиця, що були виявлені в спорудах та культурному шарі Переверзєвського, Мешковського, Ратського, Горнальського городищ. Початок їх потрапляння в Посейм'я належить до середини – другої половини X ст. Такі дані повністю узгоджуються з початком виготовлення пряслиць в Шестовиці.

І ще однією категорією імпорту є ковальська продукція у вигляді залізних ножів, виготовлених за технологією тришарового пакету, що були виявлені на Горнальському городищі і складала (21 %) від загальної кількості (Енуков, 2005, с. 160–161).

Виявлення сукупності імпорту на археологічних пам'ятках та визначення центрів їх виготовлення може свідчити про торгові потоки, що проходили у двох напрямках.

Остання категорія імпортів пов'язана з Північною Європою та Скандинавією. Враховуючи, що серед населення Шестовиці скандинави займали певний відсоток соціальної верхівки або дружини, ремісників, торговців тощо, частина речей могла потрапляти сюди разом зі своїми власниками. Це зброя (мечі зі стилізованими піхвами, скрамасакси, вістря стріл), елементи поясного набору та кінської зброї, елементи чоловічого та жіночого одягу (черепахоподібні та підковоподібні з довгою голкою фібули, намисто), амулети та прикраси (турячі роги зі срібним окуттям, кістяні стилізовані вістря, срібні та бронзові підвіски з орнаментом у стилі «Вотге», у вигляді «молота Тора» тощо).

На контакти з Північною Руссю та Скандинавією вказують декілька категорій знахідок з городища, посаду та подолу. Це розглянуті вже елементи озброєння та спорядження вершника (ланцетовидні і гнъздовського типу вістря стріл, елементи ремінної гарнітури), кістяні вістря. До речей культового призначення можна віднести срібну та залізну підвіски у вигляді мініатюрних елементів озброєння, нанизаних на кільце, невеличкого кам'яного ідола виготовленого з вапняку.

У першому випадку це срібна підвіска знайдена 2004 р. на посаді (розкоп № 1), з житла I (споруда № 19). Підвіска являла собою срібне кільце круглого перетину, товщиною 2,2 мм, діаметром 18 мм, з петелькою для підвішування, висотою 14 мм та діаметром вушка 3,5 мм, з нанизаними на нього чотирма мініатюрними ланцетоподібними наконечниками списа, довжиною від 24 до 26 мм (Рис. 96). Друга підвіска виготовлена із заліза, вона знайдена (1998 р., розкоп № 2) на городищі в культурному шарі X ст. (Рис. 97). Підвіска являє собою кільце круглого перетину діаметром 15 мм, з нанизаним мініатюрним наконечником стріли чи списа листоподібної форми, довжиною 44 мм і шириною пера 10 мм. Загальна довжина підвіски – 40 мм. На кільці помітні сильно корозовані залишки ще одного нанизаного

ного предмету (стріли?) (Моця, Коваленко, Кондрать'єв, ф. експедицій, № 1998/84, с. 150, рис. 90: 9).

Точних аналогій шестовицьким підвіскам не знайдено, але схожі за своїми конструктивними та морфологічними особливостями амулети виявлені на гньоздівському археологічному комплексі. На гньоздівських підвісках представлені: молоточки Тора, наконечники списів, мечі, щит, кресала та ін. (Новикова, 1991, с. 192–197). Привертає увагу той факт, що на двох підвісках спосіб закручування петельки для підвішування ідентичний шестовицькій з 4 списками, що може свідчити про існування однієї традиційної схеми їх виготовлення або ж продукцією одного майстра. За свідченням Г.Л. Новікової, з гньоздівського комплексу походить біля третини всіх відомих на теперішній час скандинавських язичницьких амулетів, знайдених на території Східної Європи (Новикова, 1991, с. 192–197).

Особливу і найбільшу групу підвісок такого роду становлять амулети у вигляді молоточків Тора, образ якого мав велику популярність серед скандинавських дружинників. Але не менша популярність у скандинавській міфології належить богу Одіну. Г.Л. Новикова стверджує про можливість віднесення підвісок зі списками до поклоніння Одіну, а невеличкі моделі серпів та кіс, вірогідно, являються зображенням одного з основних атрибутів бога миру та врожаю Фрейра, який зображений на одному з поминальних каменів Готланда із серпом у руці.

Такого роду амулети були розповсюджені на європейській Півночі: на островах і в материковій Швеції, Данії, Фінляндії, і в переважній більшості датуються X–XI ст. (Новикова, 1991, с. 197).

Наявність таких підвісок-амулетів на території Шестовицького поселення вказує на поклоніння їх господарів скандинавському богу Одіну. Одна, оскільки вона знайдена на території житла, що належало ковалю, (Скороход, 2005, с. 158) свідчить, що такий збіг не є випадковим. Оскільки за скандинавською міфологією саме Одін створив кліщі, молоточок та наковальню і навчив людей обробляти залізо. В уявленнях давніх скандинавів коваль являвся священною особою, яка володіла всіма тонкощами цього магічного ремесла. В процесі виготовлення зброї та знарядь праці коваль вкладав у них магічну силу, для здобуття якої, як правило, він повинен був звернутися до бога-покровителя.

Ще однією категорією імпорту було намисто. Аналізуючи шестовицькі зразки, А.А. Тодорова дійшла висновку, що більшість намистин з поселення має аналогію з пам'ятками Північної та Північно-Східної Русі (Ладога, Рюрикове Городище, Новгород, Тимерьово). Відсутність в Шестовицькому некрополі та на поселенні намиста салтівського кола пам'яток заперечує теорію Ф.О. Андрощука про те, що Шестовиця була транзитною гаванню на Хазарському шляху, по якому у другій половині IX – першій половині X ст., на його думку, просувалися нормани в Середнє Подніпров'я з території каганату.

Активне функціонування Дніпровського шляху «із Варяг у Греки» підтверджують і знахідки кераміки. Варто згадати ліпний горщик «гньоздівського типу», виявлений у наземному житлі початку X ст. на III подільському підвищенні (розкоп № 1, 1999 р.) та круговий горщик з широким горлом з кургану № 60 (за Д.І. Бліфельдом). Вивчаючи окремі форми кераміки Гньоздова та Шестовиці, Є.В. Каменецька вказує на присутність гончарного посуду з Середнього Подніпров'я (Києва

і Шестовиці) у Гньоздівських курганах та на поселенні. Горщик з Шестовицького могильника є типовим для Гньоздівських старожитностей X ст. і являється безперечним підтвердженням контактів між обома пам'ятками (Каменецкая, 1988, с. 259–262; Каинов, 1999, с. 58–62). Крім того, іноземна кераміка присутня виключно у дружинних похованнях на обох комплексах, що може вказувати на процеси переселення населення із районів Смоленського Подніпров'я до Києва та Чернігова (Булкин, Дубов, Лебедев, 1978, с. 9).

Розглянувши торгівельний інвентар та знахідки імпорту з території Шестовицького археологічного комплексу, можна зробити висновок, що з самого початку свого існування Шестовиця була включена в активні торгівельні зв'язки. Участь у військово-торгівельних походах на Візантію вказує, що вона займала особливе значення у ранньофеодальній державі. Виготовлення та постачання ремісничої продукції на схід у землі сіверян а можливо і до Булгару, було важливим значенням у розвитку та обміну культурними зв'язками населення. Значний відсоток, як чоловічого, так і жіночого, скандинавського населення серед мешканців Шестовиці, само по собі, передбачає активні контакти з носіями Північної культури зі своїми релігійними поглядами. Про це свідчать не тільки знахідки речей, але й поховальні традиції некрополю.

ВИСНОВКИ

Упродовж 20-ти річних досліджень Шестовицького археологічного комплексу (1925 р., 1946–1948 рр., 1970 р., 1976 р., 1983–1985 рр., 1993 р., 1998–2009 рр.) накопилася значна кількість археологічного матеріалу, що дає змогу прослідкувати розвиток пам'ятки уцілому з кінця IX до початку XI ст.

Давньоруські старожитності Шестовиці беруть початок свого розвитку з кінця IX ст. У цей період на території мису правобережної тераси р. Десни в ур. Коровель виникає невеличке торгівельно-ремісниче поселення з військовою направленістю. За стратиграфічними спостереженнями під час розрізу напільного валу 1983, 1998 рр., що будується у другій половині X ст., вдалося зафіксувати слов'янський горизонт волинцевської культури VII – початку IX ст. Слов'янський шар був перекритий дерном на якому лежав тонкий горілий прошарок. Така стратиграфічна ситуація пояснюється тим, що після занепаду волинцевського городища, територія мису деякий час перебувала у запустінні. У кінці IX ст. виникає давньоруське городище з легкими укріпленнями, що склалися з ровика та частоколу. Перед проведенням перших будівельних робіт, ділянка була випалена від чагарника, чим і пояснюються відкладення тонкого горілого прошарку.

Перші укріплення обмежували городище з півночі на півдня. Численна перебудова укріплень з X по XII ст., не дала змоги зафіксувати їх наявність на східному та західному схилах. На південній ділянці ровика з частоколом, посередині ширини мису, була досліджена проїзна брама цього періоду зі сторожою та великою пічкою. Таким чином, перше городище кінця IX ст. було довжиною 100 м і шириною 80 м (площею 8000 м²). Конструкції частоколу не вимагали великих затрат праці на їх спорудження, але й не були надійним при обороні. Їх появу можна пояснити тим, що зайнявши стратегічно важливий пункт, яким являвся мис в ур. Коровель, прибульці не мали часу на розгортання масштабних будівельних робіт.

До кінця IX ст. на городищі існує забудова, від якої вдалося дослідити залишки котловану житла-напівземлянки, двох наземних жител з печами та велику наземну споруду з господарськими ямами і залишками опалювального пристрою.

Через деякий проміжок часу, на початку X ст. виникає нова лінія оборони, що розміщувалася в середині попередньої. Вона мала більш складні конструкції і складалася з валу і внутрішнього та зовнішнього ровів. Розміри городища майже втричі зменшуються. Воно мало розміри 45 × 60 м (площею 2700 м²). Яскравим прикладом цьому, є прорізаний внутрішнім ровом котлован житла I. Через незначний проміжок часу оборонні споруди та забудова на городищі гинуть у пожежі, що за стратиграфічним матеріалом та знахідками датується першим – початком другого десятиліття X ст. Пожежа завдає значної шкоди будівлям, але життя на городищі не припиняється. Поступово поновлюються його укріплення та житлові споруди. До цього часу належать три досліджені житла напівземлянки, одне з яких мало двоповерхову конструкцію і знаходилося майже в центрі городищенської площадки. Неповдалі його будується і вежа з порубом. На початку – у першій половині X ст. майже на тому ж самому місці, відновлюються і конструкції проїзду.

До початку X ст. відносяться 2 господарські та 1 промислова споруди першого посаду, що були досліджені під напільним валом другої половини X ст. Вони гинуть у першій пожежі разом з укріпленнями.

На території подолу до цього часу відносяться конструкції причалу досліджені на II подільському підвищенні та наземне житло досліджене на III подільському підвищенні.

Після військового конфлікту, яким була спричинена пожежа, з'являються перші кургани. Це курган № 161 з тілоспаленням на стороні, що виявлений у північно-східній частині посаду за 500 м від городища і передував забудові посаду, що згодом тут з'являється уже у першій половині X ст.

Після відбудови городища на початку X ст., починається нова фаза розвитку комплексу. На території посаду, за 200 м від городища (розкоп № 1) виникає скандинавська садиба з наземним житлом та відкритим вогнищем, заняття її мешканців спрямоване на видобуток заліза та ковальську справу. У північно-східній частині посаду виникає садибна забудова, що доходить до перших курганів початку X ст., які тут насипалися.

Уже з кінця IX – початку X ст. Шестовицький археологічний комплекс був включений у міжнародну торговельну діяльність. Знахідки візантійського і східного імпорту свідчать, що на першому етапі свого існування Шестовицький археологічний комплекс був не чим іншим, як торгово-ремісничим поселенням молоді Київської держави. За стінами городища починає формуватися торгово-ремісничий посад і виникають перші садиби. На посаді активного розмаху набуває металургійне виробництво і ковальська справа, розвиваються домашні та лісохімічні промисли.

Вже на початку X ст. на подолі функціонує наземне житло, та косторізна і одночасно каменерізна (?) майстерня. Розвивається теслярська справа та лісохімічні промисли для видобутку смоли чи дьогтю. Все це активно застосовується в обслуговуванні та ремонті торговельних суден та організації військово-торговельних походів.

Найбільшого розвитку Шестовиця досягає у другій–третьій чвертях X ст. Укріплення городища поновлюються і розбудовуються. З півночі будується великий рів шириною 12 м і глибиною 3,0 м, що відрізає стрілку мису на які, у свою чергу, зводиться оглядово-сигнальна вежа. Поновлюються старі конструкції валів в яких перебудовуються кліті. У середині – на початку другої половини X ст. у південній частині городища будується напільна лінія оборони, що складається з рову та валу. За рахунок нової лінії укріплень, площа захищеної частини городища збільшується майже у двічі. Тим самим, зпівдня городище укріплене двома смугами оборонних споруд у валах яких, вбудовані дві проїзні брами.

Житлова забудова городища частково поновлюється.

В цей період (середина X – початок другої половини X ст.) територія посаду досягає свого найбільшого розміру, що становить близько 24 га і поширюється на 700 м (до ур. Сад Льодового) у північному і 750 м (до ур. Узвіз) у північно-західному напрямках.

На посаді існує садибна забудова, що формується уздовж центральної посадської дороги. Відбуваються зміни у побудові окремих типів жител. Так, у південній частині посаду (розкоп № 1) існує двокамерне житло, половина його заглиблена із

глинобитною піччю, інша половина – наземна із великою жаровнею. Житло входило до садиби, яка спеціалізувалася на обробці пірофілітового сланцю та виготовлення з нього пряслиць.

Населення посаду займається також сільським господарством, ремеслами та промислами. Знахідки залишків орних знарядь на терасі, дозволяють стверджувати, що у середині X ст. мешканці Шестовиці обробляли м'які супіщані терасні ґрунти. Сировиною для окремих промислів та допоміжними засобами харчування виступають рибальство та полювання. Продовжується розвиватися косторізне ремесло.

Частина промислових та господарських споруд була винесена за межі житлової зони у північно-східній частині поселення. Незважаючи на те, що за 500 м від городища на початку X ст. почав формуватися курганний могильник, уже у другій чверті – середині X ст. між ним виникає садибна забудова. Така соціально-топографічна ситуація була зумовлена обмеженістю території мису схилами тераси і швидким ростом населення пам'ятки. В силу світогляду мешканці з боку від більш раннього кургану будується потужна огорожа, що відмежовує житлову зону від могильника. Крім того, на Шестовиці не зафіксовано жодного випадку пошкодження могильника житлово-господарською забудовою.

Дружинний контингент продовжує існувати на поліетнічній основі. Знахідки дружинного реманенту підтверджують його елітарну культуру.

Територія подолу у середині X ст. продовжує функціонувати де остаточно заселяються всі подільські підвищення на яких виявлені культурні нашарування. Тут зафіксовані сліди перебудови портових конструкції на II подільському підвищенні.

Незабаром, у другій половині X ст. на території городища виникає ще одне житло (VII) і вітбуваються незначне оновлення оборонних укріплень.

Простежується перебудова садибної забудови північної частини посаду. Зафіксовано розвиток ювелірної справи на одній із садиб. У північно-західній частині (в ур. Узвіз) виникає наземне житло з глинобитною піччю та розвивається металургійне ремесло. Знахідки амфорної тари кінця X ст. підтверджують торгівельні відносини пам'ятки у цей час.

У кінці X – на початку XI ст. Площа посадської забудови значно скорочується. У північно-східній частині зникає садибна забудова а її місце займають камерні поховання №№ 157, 160 (за Ю.М. Ситим) від курганного поля, що розросталося з півночі. Скорочення населення на Шестовиці спричинили як політичні події (військова направленість влади Святослава, пізніше централізація князівської влади у містах за Володимира) так і економічні негаразди на Сході (крах Хазарського каганату, скорочення потоків східного срібла). Крім того, стрімкий розвиток Чернігова, як центру княжої влади, не залишав Шестовицькому археологічному комплексу шансів на виживання.

На початку XI ст. значно змінюється політична ситуація на теренах Київської Русі. Після смерті Володимира Святого у 1015 р., між його синами розпочинається багаторічна боротьба за батьківський престол. В результаті міжусобиць, владу на Лівобережжі в 1023 р. захопив тмураканський князь Мстислав Хоробрий. Після неприйняття його киянами, він отримує престол та активну військову підтримку у

Чернігові. Саме сіверяни склали основу його бойової сили у битві під Лиственем 1024 р. із його братом Ярославом, який привів варягів-найманців.

Мстислав Хоробрий готуючись до конфлікту з братом, не міг залишити підпорядкований Києву гарнізон верхівку якого склали варяги.

Таким чином, у загально-історичному контексті Шестовицький археологічний комплекс в ур. Коровель відіграв дуже важливу роль в одержавленні Середнього Подесення. Сформувавшись як торгівельно-ремісниче поселення кінця IX ст. комплекс пройшов складний шлях свого розвитку. Із самого початку свого існування мешканці пам'ятки беруть активну участь у торгівельних походах молодій державі. Пізніше Шестовицький археологічний комплекс досягає апогею свого розвитку і існує як один зі протоміських центрів виконуючи, тим самим, військовий контроль водного шляху. У другій половині X ст. починається поступове згасання пам'ятки і на початку XI ст. комплекс повністю зникає з історичної арени. Існування продовжується лише у заплавної зоні, де існує одна або декілька садиб для обслуговування річкового та суходольного шляхів з Чернігова до Києва.

**PROTO-CITIES OF THE DESNA REGION
IN THE PROCESS OF STATE FORMATION
EDITION I
SHESTOVYTSIA ARCHAEOLOGICAL COMPLEX**

The process of formation of urban centers of Russ as a whole and in the Desna region in particular has a long history of research and has now reached a new qualitative level in obtaining and interpreting of the results of the work carried out and setting of the new actual problems. Nowadays, in particular, the chronology of formation and development of cities in this part of the Dnieper Left Bank region has been defined and the completion of the first stage in this process is attributed in a time dimension to the beginning of the 11th century. That's what might be called "proto-urban" or "embryonic".

The 10th century should be considered the period of the most intensive growth of the urban and rural settlements network, the expansion of the mass building in earlier established cities and the general economic recovery. That was, in particular, the period of the heyday of Shestovytsia and Vypovziv on the Desna and of several other trade and craft settlements, local centers and "nests" of settlements. Although the nature of the dating materials does not always allow to determine the time of the emergence of cities and other settlements within a given chronological interval to within several decades. However, it is still possible to distinguish timelines, when the intensity of new items formation and expansion was especially high.

Recent studies show that trade and craft settlements were, in reality, centers of different status, which differed markedly in their social face and economic base.

During 20 years of researches of the Shestovytsia Archaeological Complex (1925, 1946–1948, 1970, 1976, 1983–1985, 1993, 1998–2009), a significant amount of archaeological material has accumulated which, as a result of its analysis, made it possible to trace the development of the monument as a whole from the end of the 9th to the beginning of the 11th century.

Kyiv Russ antiquities of Shestovytsia date back to the end of the 9th century. During this period a small trade and craft settlement with military orientation emerges on the territory of the cape on the right-bank terrace of the Desna river in the tract Korovel. According to the stratigraphic observations, the Slavic horizon of the Volyntsev culture of the 7th – early 9th centuries was fixed. After the decline of the Volyntsev culture settlement, the territory of the cape was in a state of neglect for some time. At the end of the 9th century an ancient Russ settlement with light fortifications consisting of a ditch and a palisade appeared here.

The first fortifications restricted the site from the north and south. The first settlement of the end of the 9th century was 100 m long and 80 m wide (8000 m²). The palisade constructions did not require much labor to construct them, but were not reliable in defense. Its appearance can be explained by the fact that having occupied a strategically important point, which was the cape in the tract Korovel, the newcomers did not have time to deploy large-scale construction work.

The territory of the ancient settlement was built up till the end of the 9th century. The remains of dwellings with furnaces and a large ground construction with farm pits and the remains of a heating device from that period were investigated here.

At the beginning of the 10th century a new line of defense appeared, it was located within the previous one. Its structures were more complicated and consisted of a rampart and internal and external ditches. The size of the settlement became about three times smaller. It was 45 × 60 m in size (2700 m²). After a while the fortifications and buildings on the site were destroyed by the fire, which dates from the first – beginning of the second decade of the 10th century according to the stratigraphic material and findings. The fire caused significant damage to buildings, but life on the site did not stop. Its fortifications and houses were gradually restored.

At the beginning of the 10th century, a new phase of complex development began. A Scandinavian farmstead with a ground dwelling and open hearth appeared on the territory of the posad (the trading quarter), 200 m from the site (excavation 1). The occupation of its inhabitants was aimed at iron mining and blacksmithing. The homestead complex that reached the first mounds of the beginning of the 10th century appeared in the northeastern part of the posad.

From the end of the 9th – beginning of 10th century Shestovytsia Archeological Complex was involved in the international trade activity. The finds of Byzantine and Oriental imports indicate that at the first stage of its existence, the Shestovytsia Archeological Complex was nothing but a trade-handicraft settlement of the young Kyiv state. Trade-handicraft posad began to form behind the walls of the site and the first homesteads appeared. Metallurgical production and blacksmithing began to increase on the territory of the posad, home and wood chemical handicrafts developed. There was a ground dwelling on the posad at that time, and a bonecarve and at the same time stone-cutting (?) workshop. Carpentry and wood chemical handicrafts (tar extracting) developed. All this was actively used in the maintenance and repair of merchant ships and in organization of military and trade campaigns.

Shestovytsia reached its greatest development in the second – third quarters of the 10th century. Fortifications of the site were expanded and improved. A large ditch 12 m wide and 3.0 m deep was built from the north – it cut off the extreme tip of cape, on which a viewing and signal tower was constructed. Old constructions of the ramparts were renewed, rooms inside of them were rebuilt. In the middle – at the beginning of the second half of the 10th century a ground line of defense was constructed in the southern part of the site, it consisted of a ditch and a rampart. Due to the new line of fortifications, the area of the protected part of the settlement increased almost twice. Thus, from the south, the site was fortified by two lanes of defensive structures, two road gates were made in its ramparts.

In the middle of 10th – at the beginning of the second half of 10th century the territory of the posad reached its largest size, which was about 24 hectares and extended for 700 m (to the tract Lodovyi's Sad) in the north and 750 m (to the tract Uzviz) in the northwest.

There was a built up area on the posad, which formed along the main road. The construction of some types of individual dwellings changed. The population of the posad was engaged in agriculture, crafts and industries. Finds of remnants of the tools for ploughing on the terrace let to suggest that in the middle of the 10th century the inhabit-

ants of Shestovytsia cultivated soft sandy terraced soils. Fishing and hunting gave the raw materials for certain industries and were supplementary means of providing food.

Armed retinue continued to exist on a multi-ethnic basis. Findings of their stock confirm its elitist culture.

The territory of the trading quarter continued functioning in the middle of the 10th century, all higher grounds of the floodplain were finally populated. The traces of the restructuring of the port constructions on the 2nd Podilsk elevation were fixed.

At the end of the 10th – beginning of the 11th centuries the built up area of the posad significantly reduced, which was caused both by political events (military orientation of the authorities of Sviatoslav, later the centralization of princely power in the cities during Vladimir's rule) and economic troubles in the East (collapse of the Khazar Khaganate, reduction of the flow of eastern silver). In addition, the rapid development of Chernihiv, as the center of princely power, did not leave the Shestovytsia Archaeological Complex any chance of survival.

At the beginning of the 11th century the political situation on the territory of Kievan Rus changed significantly. After the death of the Saint Volodymyr in 1015, a long-standing struggle for his father's throne began between his sons. As a result of feuds, the power over the Left Bank of the Dniper area in 1023 was seized by the Tmutarakan prince Mstyslav the Brave. After he was rejected by the Kievites, he received a throne and active military support in Chernihiv. It were the Northerners who formed the basis of his armed force in the battle near Listven in 1024 with his brother Yaroslav, who led the Varangian mercenaries.

In the general historical context, the Shestovytsia Archaeological Complex in the tract Korovel played a very important role in the process of state formation in the Middle Desna region. Being formed as a trade-handicraft settlement of the end of the 9th century, the complex passed a difficult way of its development. From the very beginning of its existence, the residents of the monument actively participated in the trading campaigns of the young state. Later, the Shestovytsia Archaeological Complex reached its apogee and developed as one of the proto-urban centers, thus carrying out military control of the waterway. In the second half of the 10th century the gradual decline of the monument began and in the beginning of the 11th century the complex completely disappeared from the historical arena. Existence continued only in the floodplain area, where one or more estates for servicing river and land routes from Chernihiv to Kyiv existed.

Додаток
Фотоальбом

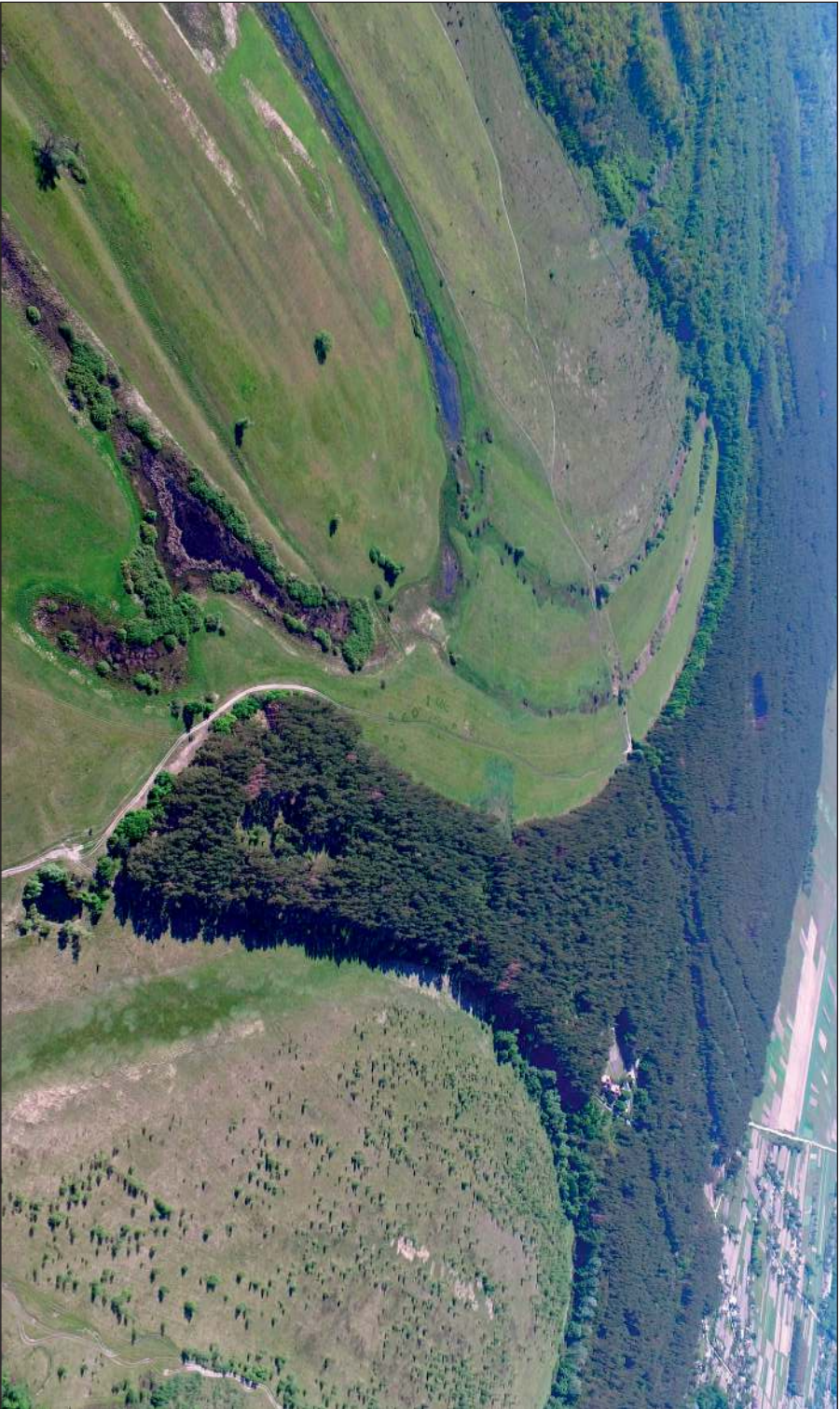

Рис. 79. Шестовицький археологічний комплекс з пташиного польоту. Вид з півдня. Фото 2019 р.

Рис. 80. Процес дослідження напільного валу Шестовицького городища. Траншея 1, 1983 р.

Рис. 81. Розріз напільного валу Шестовицького городища. Східна стінка. Траншея 1, 1983 р.

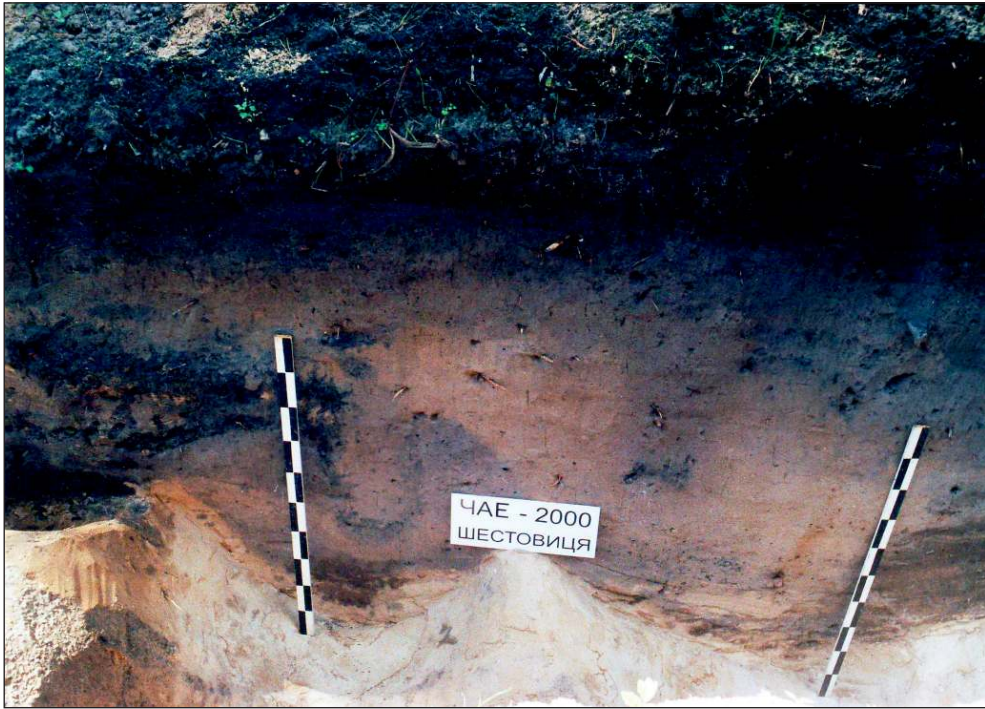

Рис. 82. Стратиграфія ровика з частоколом початку Х ст. Розкоп 1, 2000 р.

Рис. 83. Конструкції городень Х ст. у східній ділянці валу Шестовицького городища. Розкоп 13, 2005 р.

Рис. 84. Залишки порубу Х ст. на майданчику Шестовицького городища. Розкоп 12, 2005 р.

Рис. 85. Стратиграфія порубу Х ст. Розкоп 12, 2005 р.

Рис. 86. Розріз рову у південній частині Шестовицького городища. Траншея 4, 2006 р.

Рис. 87. Господарська споруда та сліди міжсадибної огорожі X ст. у північній частині посаду Шестовицького городища. Траншея 2, 2005 р.

Рис. 88. Житло X ст. у північній частині посаду Шестовицького городища. Траншея 1, 2005 р.

Рис. 89. Сліди міжсадибної огорожі у північній частині посаду Шестовицького городища. Розкоп 13, 2004 р.

Рис. 90. Сліди міжсадибної огорожі з обох боків від центральної дороги у південній частині посаду Шестовицького городища. Розкоп 1, 2011 р.

Рис. 91. Процес дослідження подолу Шестовицького городища. Розкопи 7, 8, 2004 р.

Рис. 92. Сліди від конструкцій причалів на подолі Шестовицького городища.
Траншея 5, 2004 р.

Рис. 93. Сліди від конструкцій причалів на подолі Шестовицького городища. Розкоп 7, 2004 р.

Рис. 94. Залізний псалій з інкрустацією.
Городище, розкоп 12, споруда 3, 2005 р.

Рис. 95. Залізна голка з кільцем. Городище, розкоп 1, 2001 р.

Рис. 96. Підвіска з мініатюрними наконечниками списів. Кольоровий метал. Посад, розкоп 1, житло 1, 2004 р.

Рис. 97. Підвіска з мініатюрним вістря стріли. Залізо. Городище, розкоп 2, 1998 р.

Рис. 98. Браслет. Кольоровий метал. Посад, розкоп 1, 1999 р.

Рис. 99. Накладка на зброю. Кольоровий метал. Посад, розкоп 1, 2009 р.

Рис. 100. Кам'яна антропоморфна фігурка (шаха). Городище, розкоп 5, 2000 р.

Рис. 101. Кістяний орнаментований гольник. Посад, розкоп 7, 2000 р.

Рис. 102. Кістяний музичний інструмент. Поділ, розкоп 4, яма 25, 2001 р.

Рис. 103. Кістяне вістря (кочедик). Городище, розкоп 10, споруда 2, 2003 р.

Рис. 104. Фрагмент кістяної орнаментованої накладки. Посад, розкоп 1, споруда 28, 2004 р.

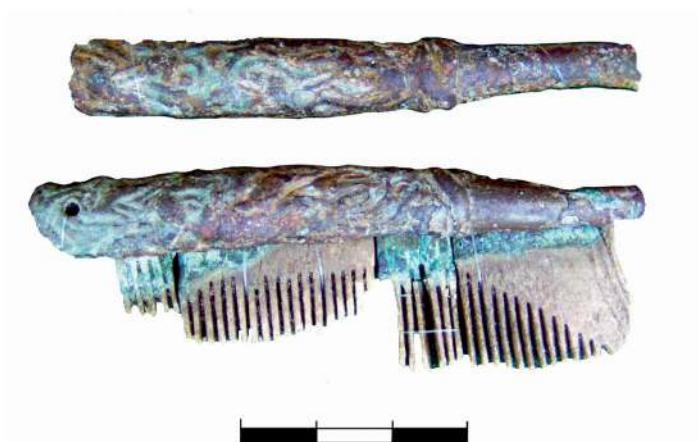

Рис. 105. Кістяний гребінь з орнаментованими накладками з кольорового металу.
Посад, розкоп 1, 1999 р.

Рис. 106. Браслет з кольорового металу. Посад, розкоп 3, 1998 р.

Рис. 107. Підвіска з солярним орнаментом. Кольоровий метал. Городище, розкоп 9, 2003 р.

Рис. 108. Фрагмент черепахоподібної фібули. Кольоровий метал. Поділ, розкоп 2, 1999 р.

ЛІТЕРАТУРА

- Arne T.J. Skandinavische Holzkammer – Gräber aus der Ukraine // *Acta Archaeologica*. – Kobenhagen. – 1931. – P. 235–302.
- Arwidsson G. Birka. II:1, Systematische Analysen der Gräberfunde. – Stockholm, 1984.
- Khamayko N., Zotsenko V. Deux objets des vif-vif siècles découverts à Shestovytsya // *Kiev – Cherson – Constantinople. Ukrainian papers at the XXth international congress of Byzantine studies*. – Kiev – Simferopol – Paris, 2007. – P. 257–262
- Kovalenko V. Chernigiv and Shestovitsa: Slavonic-Scandinavian Contact on the Left Bank of the Dniپر in the end of IX – X cent. // *Magdeburg und Europa im X Jahrhundert*. – Magdeburg, 2000. – P. 32–43.
- Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII- початку XVIII століть. – Чернігів: Чернігівський ЦНТЕІ, 2008. – 223 с.
- Андрощук Ф.О. Топографія та хронологія Шестовицького могильника // *Археологія*. – 1995 – № 3. – С. 99–105.
- Андрощук Ф.А. К датировке скандинавских фибул типа Petersen – 51 // *Vita Antiqua*. – К, 1999. – №1. – С. 89–93.
- Андрощук Ф.А. О первой археологической находке из Шестовицы // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць*. – К.: “Корвін пресс”, 2004. – С. 3–7.
- Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні: Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя. – К., 1999а. – 140 с.
- Андрощук Ф.О., Беляєва С.О., Блажевич Н.В., Якубов М.В. Старожитності Шестовиці. Колекція археологічних матеріалів з наукових фондів Інституту археології НАНУ. – К., 1996. – 32 с.
- Артемьев А.Р. Древнерусский поруб в Изборске // *СА*. – 1987. – № 3. – С. 219–223.
- Безкоровайна Ю.Г., Стрельник М.О. Ваговий інвентар X – XI ст. з колекції НМІУ // *Національному музею історії України* – 110. Тематичний збірник наукових праць. Частина 1. – К., 2009. – С. 100–112.
- Беляєва С.А. Из истории охоты в Древней Руси // *На юго-востоке Древней Руси: историко-археологические исследования*. – Воронеж, 1996. – С. 89–98.
- Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К.: “Наукова думка”, – 1977.–234 с.
- Бліфельд Д.І. Дослідження в с. Шестовиця // *АП УРСР*. – Т.ІІІ. – К., 1952. – С. 123–130.
- Бондар О. Оборонні споруди на стрілці мису городища в ур. Коровель біля с. Шестовиця // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VII Міжнарод. студ. науков. археолог. конф.* – Чернігів: Сіверянська думка, 2008. – С. 29–31.
- Борисенков Е.П. Климат и его изменения. – М., 1976. – 64 с.
- Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М., 1988. – 522 с.
- Брайчевський М.Ю. К происхождению древнерусских городов (Города Среднего Поднепровья, Поднестровья и Побужья в VIII – IX вв. н.э. по полевым данным последних лет) // *КСИ-ИМК АН СССР*. – М., 1951. – № 41. – С. 32–33.
- Булгакова В. Византийский моливдовул X в. из Шестовицы // Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні. Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя. – К., 1999. – С. 109–117.
- Булкин В.А., Лебедев Г.С. Гнездово и Бирка (к проблеме становления городов) // *Культура средневековой Руси*. – Л., 1974. – С. 11–17.
- Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Археологические памятники Древней Руси IX – XI вв. – Л., 1978. – 148 с.

- Булкин В.А., Седых В.Н. “Что город, то норы; что деревня, то обычаи”? Археологический комментарий к проблеме формирования городских центров Древней Руси // Диалог культур и народов средневековой Европы: К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова. – Спб., “Дмитрий Буланин”, 2010. – С. 103–112.
- Веремейчик О. Розвідкові роботи І.І. Ляпушкіна в Шестовиці на Чернігівщині // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 20 – 23 липня 2006 р.). – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2006. – С. 33–39.
- Веремейчик О., Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Дослідження в Шестовиці у 2006 р. // АДУ 2005 – 2007 рр. – Київ-Запоріжжя: “Дике поле”, 2007. – С. 105–108.
- Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра у IX – XIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 66–72.
- Вернадский Г. В. Начертание русской истории. – СПб, 2000. – 320 с.
- Вознесенская Г. Технологические особенности ножей из раскопок Шестовицкого могильника // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – X ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2003. – С. 39–44.
- Вознесенская Г. Технология кузнечества на посаде поселения в Шестовице // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: “Деснянська правда”, 2007. – С. 133–137
- Вознесенская Г.А. Железообработка на поселении в Шестовице. Технологические традиции // Археология и естественнонаучные методы. – М., 2005. – С. 101–113
- Вознесенская Г.А. О кузнечном производстве в древнем Искоростене // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання. Збірка наукових праць. За загальною редакцією Моці О.П. – К.: Видавництво Ліра-К; М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науки, 2011. С. 6–15
- Вознесенская Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.), – К., 1996. – 192 с.
- Возний І., Федорук А. Формування торгово-ремісничих посадів давньоруських міст кінця X – першої половини XIII ст. на території межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 390–403.
- Володимир Мономах. Повчання. Статут Володимира Всеволодовича; пер. із старослов'ян., упорядкув. та передм. В. Яременка. – К.: МАУП, 2006. – 312 с
- Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси. Погост, слобода, село, деревня. – Л.: “Соцэкгиз”, 1935. – 75с.
- Гаркави А.Я. Сказание мусульманских писателей о славянах и русских. – СПб., 1870. – 308 с.
- Голубева Л.А. “Квартал металлургов“ в Вышгороде // Славяне и Русь. – М.: “Наука”, 1968. – С. 25–34.
- Голубева Л.А. Амулеты // Древняя Русь. Быт и культура. Под ред. Колчина Б.А., Макарова Т.И. – М.: “Наука”, 1997. – С. 153–165.
- Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.: Издательство АН УРСР. 1950. – 185 с.
- Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., 1981. – 138 с.
- Готун І. Споруди давньоруських пам'яток Шестовиці та їх місце серед синхронних старожитностей регіону // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 11. – Львів, 2007. – С. 250–255.
- Готун І.А. Споруди для обробки продуктів та зберігання припасів на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя запускання Фастівського державного краєзнавчого музею. – Київ-Фастів, 2005С. 342–347.

- Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В. Експериментальне вивчення борництва у Північній експедиції. Сучасний промисел та його дослідне відтворення // Археологія. – 2009. – № 1. – С. 87–99.
- Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В. Експериментальне вивчення борництва Північною експедицією. Життя бджіл та сутність бортного промислу // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 76–86.
- Гребінь П. М., Коваленко В. П. Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 13–17.
- Греков Б.Д. Киевская Русь. – Л.: “Госполитиздат”, 1953. – 569 с.
- Григорьев А.В. О финальном этапе вольтинцевских древностей // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. – Київ: “Корвін Пресс”, 2004. – С. 23–25.
- Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Вып. 2. – Тула: “Гриф”, 2000. – 263 с.
- Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тис. н. э. – Тула: Гос. музей-заповедник “Куликово поле”, 2005. – 207 с.
- Григорьев А.В. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днестра // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX–XIII ст.” – Чернігів: “Сіверянська думка”, 1993. – С. 76–82.
- Давидан О.И. Гребни Старой Ладogi // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып. 4. – Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. – С. 95–108.
- Давидан О.И. К вопросу об организации косторезного ремесла в Древней Ладoge // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып. 18. – Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1977. – С. 101–105.
- Дементьева А. Женское скандинавское погребение в кургане № 78 Шестовицького могильника // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Матер. Четвертої Міжнар. студ. наук. археолог. конф. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2005. – С. 39–41.
- Довженок В.И. Давньоруські городища-замки // Археологія. – 1961. – № XIII. – С. 96–102.
- Довженок В.И. Феодалный масток в эпоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. – 1953. – № VIII. – С. 10–26.
- Дубровин Г.Е. Средневековые новгородские дощатые суда ладейного типа с жесткими связями // Новгород и Новгородская земля: История и археология. – Вып. 11. – Новгород., 1997. – С. 77–86.
- Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. – Курск, 2005. – 352 с.
- Енукова О.Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX – XIII вв. – Курск, 2007. – 219 с.
- Жарнов Ю.Э. Гнёздово, Тимерево, Шестовица: историографический миф об однотипности этих памятников // Гнёздово. 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ. – № 124. – М., 2001. – С. 114–115.
- Жизнь животных: в 7 тт. – Т. 4. – Ланцетники. Круглоротые. Хрящевые рыбы. Костные рыбы [под ред. Т.С. Расса]. – М.: Просвещение, 1983. – 576 с.
- Журавльов О.П. Дослідження остеологічних матеріалів з давньоруських пам'яток на території України // Проблеми Давньоруської та середньовічної археології. Археологія і давня історія України. – Випуск. 1. – К., 2010 – С. 484–489.
- Зайцева И.Е. К вопросу об организации ювелирного дела в городах Древней Руси // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – Спб.: “Нестор-История”, 2010. – С. 199–205.
- Звіздецький Б.А., Готун І.А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену Поліського села кінця I тис. // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 32–51.

- Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. – К.: “Наукова думка”, 1962. – Вип. 2. – С. 37–47.
- Зорин А.В., Шпилов А.Г. Каганат русов и “страна славян”: Восточная Европа в IX столетии (опыт исторической реконструкции) // Русский сборник. – Выпуск 5. – Брянск, 2009. – С. 110–129.
- Зоценко В.Н. Скандинавский импорт бронзы в Южную Русь // Днеслово: Збірка наукових праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К.: Корвінпрес, 2008. – С. 112–117.
- Зоценко В.М. Амфорна тара Києво-Подолу XII – XIII ст. (за прикладом одного розкопу) // Морська торгівля в Північному Причорномор’ї. – К., 2001. – С. 177.
- Ивакин Г.Ю., Степанко Л.Я. Раскопки северозападной части Подола в 1980 – 1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978 – 1983 гг. – К., 1985. – С. 97–99.
- Казаков А. Л. Марченко В. М. Південно-західна частина Любецького посаду в IX–XII ст. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 30–37; Моця Олександр, Казаков Андрій. Давньоруський Чернігів. – К., 2011. – 316 с.
- Казаков А.Л. Де відбувались князівські “снеми” 1155 та 1159 рр. (історико-археологічний аспект локалізації Лутави) // Любецький з’їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з’їзду князів Київської Русі в Любечі. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 1997. – С. 101–109.
- Каинов С.Ю. Ланцетовидные наконечники стрел из раскопок Гнёздова // Раннесредневековые древности Северной Руси и её соседей. – СПб., 1999. – С. 49–62.
- Каменецкая Е.В. О некоторых типах керамики из Гнёздова // Советская археология. – 1988. – № 1. – С. 258–262.
- Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнего города. – Т. 1. – М.-Л.: АН СССР, 1958. – 579 с.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. // Археология СССР. Е1-36. – М.-Л.: “Наука”, 1966. – 180 с.
- Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX – XIII вв. / А.Н. Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е 1-36. – Л.: “Наука”, 1973. – 213 с.
- Кирпичников А.Н., Назаренко В.А. Деревянные сооружения Старой Ладogi по раскопкам 1984–1991 г. // Древности Поволховья. – СПб., 1997. – С. 63–82.
- Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М.: “Наука”, 1951. – 643 с.
- Ключевский В.О. Курс русской истории. Сочинения. – Т.1. – М.: “Наука” 1956. – 428 с.
- Коваленко В. П., Ситий Ю. М., Скороход В. М. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель. // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – Археологія і давня історія України. Випуск 1. – К., 2010. – С. 316–327.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Скороход В.М. Археологічна розвідка по “Шляху Мономаха” // Археологічні дослідження в Україні у 2008 р. – К., 2010. – С. 117–120.
- Коваленко В. Варяжские древности на Левобережье Днепра: Возможности комплексного подхода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2005. – № 3(21). – С. 40–41
- Коваленко В. Новые византийские находки из Чернигова и его округи // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 20 – 23 липня 2006 р.). – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2006. – С. 89–103.
- Коваленко В. Шестовиця – табір слов’ян і вікінгів на Десні. Рух вікінгів в історії Європи // Село над Десною – Шестовиця. Збірник статей та матеріалів. – Ніжин: “Аспект-Поліграф”, 2008. – С. 9–91.
- Коваленко В., Моця А., Сыйтий Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. Мате-

- ріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2003. – С. 51–67.
- Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Роботи Шестовицької експедиції 1998 року // АБУ 1998–1999 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1999. – С. 13–14.
- Коваленко В., Моця О., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження Шестовицького подолу // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради. Збірка наукових праць. – Т.1. – Коростень, 2008. – С. 178–192.
- Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 84–102.
- Коваленко В., Черненко О. Петро Смолічев і перші дослідження в Шестовиці // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Зб. матер. ювіл. наук. конфер., присвяч., 300-річчю Чернігів. колегіуму і 85-річчю Чернігів. держ. пед. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 92–100.
- Коваленко В.П. Вотчинные мастера-ювелиры в городах Чернигово-Северской земли // VI Международный конгресс славянской археологии. Тезисы докладов советской делегации, г. Прилеп, Югославия. – М., 1990. – С. 158–161.
- Коваленко В.П. Исследования Шестовицкого городища // Восточная Европа в древности и средневековье. Контакты, зоны контактов и контактные зоны. XI Чтения памяти чл.-корр. АН СССР Вл. Тер. Пашуто. – М., 1999. – С. 41–47.
- Коваленко В.П. Начальные этапы изучения Шестовицкого археологического комплекса // Русский сборник. – Брянск, 2006. – С. 148–161.
- Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // АЛЛУ. – № 1(5). – Полтава, 1999. – С. 36–41.
- Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовице // Гнёздово. 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ. – Вып. 124. – М., 2001. – С. 176–196.
- Коваленко В.П. Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли (IX – XIII вв.): дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.06. / Коваленко Володимир Петрович. – К., 1983. – 371 с.
- Коваленко В.П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976р. // Археологія. – 1981. – № 36. – С. 91–97.
- Коваленко В.П. Тілопокладення Шестовицького некрополя // Некрополі Чернігівщини: Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 42–45.
- Коваленко В.П., Луценко Р.М., Моця О.П. Дослідження в Шестовиці у 2008 р. // АДУ 2008 р. – К., 2009. – С. 111–113.
- Коваленко В.П., Моця А.П. Шестовица – южная “сестра” Рюрикова Городища // Диалог культур и народов средневековой Европы: К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова. – СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2010. – С. 91–102.
- Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287–288.
- Коваленко В.П., Моця О.П. Нові дослідження в Шестовиці // Російсько-Беларусько-Українське пограниччє: проблеми формування єдиного соціокультурного пространства – історія і перспективи. – Брянск: ООО “Ладомир”, 2008. – С. 111–118.
- Коваленко В.П., Моця О.П. Шестовица: “этнический казан” на Десне эпохи формирования Древнерусского государства // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб., 2006. – С. 196–198.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2001–2002 рр. // АБУ 2002–2003 рр. – К.: “Шлях”, 2004. – С. 18–20.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003–2004 рр. // АДУ 2003 – 2004 рр. Вип. 7. – Київ, – 2005. – С. 233–234.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2005 р. // АДУ 2004–2005 рр. – К., 2006 р. – С. 198–199.

- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці у 2007 р. // АДУ 2006–2007 рр. – Київ, Запоріжжя, 2007 – С. 164–164.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці у 2007 р. // АДУ 2006–2007 рр. – К., 2008. – С. 163–164.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження Шестовиці у 2007 р. // АДУ 2006–2007. – Київ, 2008. – С. 163–164.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Роботи Шестовицької експедиції 1998 року // АБУ 1998–1999 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1999. – С. 13–14.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Скороход В.М. Дослідження посаду городища Коровель біля с. Шестовиця у 2009 р. // АДУ 2009 р. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 194–195.
- Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Вікінги в Шестовиці // Чернігівщина incognita. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські береги”, 2004. – С. 236–243.
- Коваленко В.П., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. Археологія і давня історія України. – Випуск. 1. – К., 2010 – С. 316–327
- Коваленко В.П., Шекун А.В. Исследования в Шестовице // АО 1984 года. – М., 1986. – С. 247.
- Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Археолог за покликанням (П.І.Смолічев) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.). – К., 1991 – С. 280–283.
- Коваль В.Ю. Византийская керамика на Руси в IX–XIV вв. / В.Ю. Коваль // Русь в IX – XIV веках: взаимодействие Севера и Юга – М.: “Наука”, 2005. – С. 163–174.
- Козаков А.Л. Формування посадів міст Чернігово-Сіверської землі в IX – XIII ст. // Автореферат дис. ... на здобуття ступеня кандидата історичних наук. 07.00.06 – археологія. – К., 1992. – 20 с.
- Козубова Д. Хвилястий орнамент на горщиках ранньокругових форм як хронологічний індикатор в комплексах кінця IX – першої половини X ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2008. – С. 103–105.
- Козубова Д., Скороход В. Поруб X ст. на Шестовицькому городищі в ур. Коровель // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 2009. – С. 89–94.
- Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия // Археология СССР. САИ. – Е-55. – М.: “Наука”, 1968. – 199 с.
- Колчин Б.А. Обработка дерева // Древняя Русь. Город, замок, село. Археология СССР. [под ред. Б.А. Колчина]. – М.: “Наука”, 1985 р. – 428 с.
- Колчин Б.А. Хронология Новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М., 1982. – С. 156–177.
- Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. – № 32. – 1953. – 258 с
- Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Говгорода Великого // МИА. – № 65. – 1959. – С. 7–120
- Константинович Н.А. О курганах Черниговского уезда // Труды III Археологического съезда в Киеве. – К., 1878. – С. 181–184.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М., 1987. – 234 с.
- Куза А. В. Древнерусские города // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 51–66.
- Куза А.В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. – М., 1981 – С. 6–39.
- Куза А.В. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства X–XIII вв. // КСИА. Вып.179. – 1984. – С. 61–65
- Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М.: “Наука”, 1989. – 169 с.

- Куник А.А. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах / А.А. Куник, В.Р. Розен. – Часть 1. СПб., 1878. – 191 с.
- Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. I. – М.; Л., 1962. – 579 стб.
- Левашова В.П. Сельское хозяйство / В.П. Левашова // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. Труды государственного исторического музея. – Выпуск 32. – М., 1956. – С. 19–93.
- Лесман Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X – XIV вв.) / Ю.М. Лесман // Материалы по археологии Новгорода 1988 г. – М., 1990. – С. 29–98.
- Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
- Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И.И. Ляпушкин. – МИА – № 104. – М. – Л.: АН СССР, 1961 – 384 с.
- Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX вв.) / И.И. Ляпушкин. – МИА – № 152. – Л., 1968. – 191 с.
- Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. / І.І. Ляпушкін // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 297–301.
- Макушников О. Между Гнёздовом и Киевом: Моховский археологический комплекс X – XI вв. на юго-востоке Беларуси / О. Макушников // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2006. – № 22 – С. 130–138.
- Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни / В.А. Мальм // Очерки по истории русской деревни X – XIII вв. Труды государственного исторического музея. – Выпуск 32. – М., 1956. – С. 106–129.
- Медведев А.Ф. Древнерусские писала X – XV вв. / А.Ф. Медведев // СА. – 1960. – № 2. – С. 63–88.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А.Ф. Медведев // Археология СССР. Свод археологических источников. – Е1-36.– М., 1966 – 183 с.
- Михайлов К.А. Византийские влияния на парадный костюм североевропейской и древнерусской аристократии эпохи викингов / К.А. Михайлов // Диалог культур и народов северной Европы: К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова. – Сп-б, 2010. – С. 269–271.
- Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. (поданным погребальных памятников). – К., 1987. – 160 с.
- Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. поданным погребальных памятников. – Автореф....канд. ист. наук.- К., 1980.
- Моця А.П. Булгар – Киев. Пути – связи – судьбы / А.П. Моця, А.Х. Халиков. – К., 1997. – 191 с.
- Моця О.П. “Місто і округ” в контексті вивчення Чернігівського регіону / О.П. Моця // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару “Чернігів і його округ” в IX–XIII ст. – Чернігів, 1993. – С. 25–26.
- Моця О.П. Дружинна культура Чернігівщини (IX – XI ст.). / О.П. Моця // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 56–58.
- Моця О.П. Об одной группе протогородов Днепровского Левобережья // Русский сборник (Труды кафедры общественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета имени акад. И.Г. Петровского. – Вып. 2 – 3). – Брянск, 2006 – С. 118–121
- Моця О.П. Протоміста Київської Русі (на прикладі Дніпровського Лівобережжя) // Наукові записки. – Т. 20. Історичні науки. Частина I. – К.: КМ “Academia”, 2002. – С. 8–11.
- Моця О.П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на “путехъ” // Археологія – 2010. – № 2. – С. 30–42.
- Моця О.П. Дружинні “гарнізони” Київської Русі // Нариси з воєнної історії Давньої України. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2005. – С. 273–281.

- Моця О.П., Готун І.А. Роботи 1998 р. на селищі в урочищі Коровель біля Шестовицького городища // АБУ 1998–1999 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1999. – С. 32–34.
- Мудрицька М.Г. Магічні знаки на речах з Шестовиці // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Матеріали II міжнар. студент. наук. археолог. конф.: Тези доп. – Чернігів, 2003. – С. 59–61.
- Мурашева В.В. Реконструкція облика Древнерусского наборного пояса X–XI вв. (По материалам “дружинных” курганов) // Археологический сборник. Погребальный обряд. Труды ГИМ. – Вып. 93. – М., 1997. – С. 71–79.
- Мурашова В.В. Древнерусские ремешные наборные украшения (X – XIII вв.). – М., 2000. – 135 с.
- Мурашова В.В. Поясной набор // Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997а. – С. 79–80.
- Мурашова В.В. Скандинавские наборные ремешные накладки с территории Древней Руси // Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-ти летию со дня рождения Д.А. Авдусина. – М., 1998. – С. 154–164.
- Никольская Т.Н. Городище Слободка XII – XIII вв. К истории древнерусского градостроительства в Земле вятичей. – М., 1987. – 187 с.
- Новик Т.Г. Охоронні дослідження в Єлецькому монастирі м. Чернігова у 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 42–43.
- Новиков В.В. Уздечные наборы на территории Древней Руси в 9 – 11 вв. (по материалам погребений и поселений). – Автореферат дис. ... на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 07.00.06 – археология. – М., 2009. – 27 с.
- Новикова Г.Л. Скандинавские амулеты из Гнёздова // Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города): [Под ред. Д.А. Авдусина]. – М.: Узд-во МГУ, 1991. – С. 192–197.
- Овчаренко А., Гончар А. Об одном из видов кошелев эпохи викингов: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_purse.
- Орлов Р.С. Некоторые особенности формирования древнерусского художественного ремесла // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К., 1982. – С. 163–174.
- Орлов Р.С. Південноруський центр художньої металообробки X ст. // Археологія. – 1983. – Вип. 44. – С. 29–46.
- Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X – XI ст. // Археологія. – 1984. – Вип. 47. – С. 24–44.
- Орлов Р.С. Явление бифуркации в дружинной культуре Древней Руси // Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – Вип. 1. – К., 2010. – С. 151–156.
- Орлов Р.С. Происхождение Древнерусского прикладного искусства // Ранні слов'яни. Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. К., 1996. – С. 94–97.
- ПВЛ. – Ч. 1. Текст и перевод. – М-Л., 1950. – 406 с.
- Перхавко В.Б. Пушнина в древнерусском товарообмене // Отечественная история. – 1999. – № 5. – С. 164–174.
- Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст.: дис. ... канд. історич. наук. – 07.00.04 / Петраускас Андрій Валдасович. – К., 2003. – 204 с.
- Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. – К., 2006. – 197 с.
- Петрашенко В. О. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян. // Старожитності Русі – України. – К., 1994. – С. 181–187.
- Петрашенко В. О. Літописні поляни – міф чи реальність. // Археологія, 1998, №2. – С. 53–62.

- Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII – IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. – К., 1992. – 140 с.
- Петрухин В.Я. О функциях раннегородской сети в становлении Древнерусского государства // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – Том. I. – Вып. 26. Секция II. Происхождение и эволюция раннесредневекового города. – М., 1987. – С. 24–30.
- Петрухин В.Я., Пушкина Т.А. К предистории древнерусского города // История СССР. – 1979. – № 4. – С. 100–112.
- Покас П.М. Результаты исследований палеоантропологических материалов из раскопок у с. Шестовица в 1984 г. Черниговской археологической экспедицией. Приложение № 4 // Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983 – 1984 гг. Т. III. – Охранные работы на посаде Шестовицкого городища в 1984 г. // НА ІА НАНУ – 1984/174. – С. 31–33.
- Покас П.М. Средневековое население Среднего Подесенья – по данным антропологии // Черников и его округа в IX – XIII вв. – К., 1998. – С. 118–127.
- Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // Середні віки на Україні. – К.: “Наукова думка”, 1971. – Вип. 1. – С. 129–140.
- Приходнюк О. М. Восточные славяне и степной мир в период становления Хазарского каганата // Хазарский альманах. Том 1. – Харьков, 2002. – С. 125–131.
- Приходнюк О. М. Пастирське городище. – К.–Чернівці, 2005. – С. 244 с.
- Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). – К. – Чернівці, 2001. – 284 с.
- Пушкина Т.А. Воск и свечи в древнерусских погребениях // Археологический сборник. Погребальный обряд. Труды ГИМ. – Вып. 93. – М., 1997. – С. 122–132.
- Пушкина Т.А. Торговый инвентарь из курганов Смоленского Поднепровья // Смоленск и Гнёздово. – М., 1991. – С. 226–243.
- Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Археология СССР. – Вып. Е 1 – 32. – Л.: “Наука”, 1975. – 180 с.
- Раппопорт П.А. Древние русские крепости. – М.: Наука, 1965. – 88 с.
- Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X – XIII вв. // МИА. – № 52. – М. – Л., 1956. – 183 с.
- Ричка В.М. “Вся королівська рать” (Влада Київської Русі) / В.М. Ричка. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009, – 180 с.
- Розенфельдт Р.Л. О производстве и датировке овручских пряслиц // СА – 1964 – № 4 – С. 220–224.
- Рудич Т.О. Населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами антропології // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 16–24.
- Русанова И. П. Курганы полян X-XII вв. Свод археологических источников, 1966, вып. Е1-24. – 72 с.
- Русина О. Из спостережень над «Ресстром Чернігівських границь з 20-х рр. XVI ст. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філологічної секції. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 296–298
- Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 243 с.
- Русь в IX-XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. – М., 2002.
- Рыбаков Б. А. Поляне и северяне. – Советская этнография, 1947, Вып. VI-VII. – С. 94–101;
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М. – Л., 1948. – 792 с.
- Савин А.М., Семенов А.И. Реконструкция Шестовицкого лука // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернівці: Сіверянська думка, 1992. – С. 62–67.
- Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. – М., 1908. – 120 с.

- Самоковасов Д.Я. Указатель сохранившихся городищ в Черниговской губернии / Д.Я. Самоковасов // Древние города России. Историко-юридическое исследование. – СПб., 1873. – С. 1–32.
- Самоковасов Д.Я., Уварова П.С. О находках денежных кладов и других древностей // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 44–45.
- Санкина С.Л. Скандинавские группы Древней Руси // Европа – Азия: Проблемы этнокультурных контактов. – СПб., 2002. – С. 139–143.
- Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi // Антропология сегодня. – СПб., 1995. – Вып. 1. – С. 90–107.
- Сванидзе А.А. Древнерусские ремесла в Средневековой Европе. – М., 1985. – 176 с.
- Сегеда С.П. Антропологічний склад давньоруського населення // Давня історія України. – Т. 3. – К., 2000. – С. 505–514.
- Седова М.В. Украшения из меди и сплавов // Древняя Русь. Быт и культура. – М.: “Наука”, 1997. – С. 63–79.
- Седых В.Н. Тимерево и Шестовица // Любецкий з’їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: матер. міжнар. наук. конфер. присвяч. 900-літтю з’їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 142–144.
- Сергеева М.С. Древнерусская зооморфная резная резная кость Среднего Поднепровья // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной. – СПб.: Нестор-История, 2010. – С. 287–293.
- Сергеева М.С. Орнаментация изделий из дерева и кости в лесостепном Поднепровье в X – XIII вв. // Вопросы истории славян. Археология. Этнография. – Вып. 12. – Воронеж, 1998. – С. 83–95.
- Сергеева М.С. До питання про розвиток косторізного ремесла у стародавньому Києві // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради. Збірка наукових праць. – Т. 2. – Коростень, 2008. – С. 132–135.
- Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. – К.: КНТ, 2011. – 256 с.
- Сита Л. Курганні старожитності Шестовицького могильника у фондах Чернігівського історичного музею (за матеріалами надходжень ХХ ст.) // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX – XI ст.: Матер. Міжнар. польового археолог. семінару. – Чернігів: “Сіверянська думка”. – 2006. – С. 167–172.
- Сита Л. Орні знаряддя з ур. Коровель біля с. Шестовиця // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – X ст.: Матер. Міжнар. польового археолог. семінару. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2003. – С. 144–148.
- Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст. Матер. Міжнар. польового семінару. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2006. – С. 173–187.
- Ситий Ю., Скороход В. Житла X – початку XI ст. на посаді городища Коровель біля с. Шестовиця // Село над Десною – Шестовиця. Збірник статей та матеріалів – Ніжин: “Аспект-Поліграф”, 2009. – С. 102–113.
- Сытый Ю., Скороход В. Находки изделий из сланца на территории археологического комплекса в ур. Коровель у с. Шестовица // Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура: Мат. конф., посвященной 100-летию начала археологических исследований Гочевского археологического комплекса. – Курск, 2009а – С. 219–231.
- Ситий Ю.М. Камери, “псевдокамери” та могили чернігівського некрополя // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Випуск 2. За матеріалами VIII Міжнародної наукової кон-

- ференції “Християнські старожитності Київської Русі”. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2009 – С. 291–296.
- Ситий Ю.М. Проїзди та ворота давньоруських укріплень // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради. Збірка наукових праць. Т. 2. – Коростень, 2008. – С. 115–119.
- Скороход В. Деревообробна справа на Шестовицькому археологічному комплексі в ур. Коровель в X – початку XI ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VIII Міжнар. студ. наук. археолог. конфер. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2009 – С. 186–193.
- Скороход В. Етапи розвитку Шестовицького посаду (за матеріалами розкопу № 1) у X – на початку XI ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. IX Міжнар. студ. наук. археолог. конфер. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2010. – С. 233–238.
- Скороход В. Жилища на посаді городища Коровель // Деснинские древности. – Выпуск IV: Матер. межгос-ной науч. конфер. “История и археология Подесенья”. – Брянск, 2006. – С. 270–276.
- Скороход В. Корабельна справа Шестовицького поселення (за матеріалами знахідок залізних заклепок) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VI Міжнар. студ. наук. археолог. конфер. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2007а. – С. 158–161.
- Скороход В. Підвіска Одіна на посаді городища Коровель // Археологічні дослідження в Україні: здобуток і перспективи. – Кам’янець-Подільський, 2006а. – С. 156–159.
- Скороход В. Про деякі особливості розташування IV – VI курганних груп Шестовицького могильника // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей V Міжнар. студ. наук. археолог. конф. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2006б. – С. 150–154.
- Скороход В. Садиба коваля X ст. на посаді Шестовицького городища // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Матер. IV Міжнар. студ. наук. археолог. конф. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2005. – С. 155–158.
- Скороход В. Топографія Чернігова та Шестовиці X – початку XI ст. (порівняльна характеристика) // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2007. – С. 125–132.
- Скороход В. Садибна забудова північної частини посаду городища Коровель у X – на початку XI ст. // Сіверянський літопис. – 2010б. – № 6. – С. 11–19.
- Скороход В. Торгівельний інвентар X – початку XI ст. з Шестовицького археологічного комплексу // Ніжинська старовина. – 2010а. – № 10 (13). – С. 144–150.
- Скороход В.М. Типологічний аналіз наконечників стріл з посаду городища Коровель // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Матер. III Міжнар. студ. наук. археолог. конф. – Чернігів: “Сіверянська думка”, – Чернігів, 2004. – С. 110–115.
- Смирнова Л.И. Организация костерезного ремесла в древнем Новгороде (по материалам Трицкого раскопа): [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.archeologia.ru/Library/Book/948d2342d371/page237-394>.
- Смолічев П. Подвійні поховання X сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. – Т.І. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 56–64.
- Смолічев П.І. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р. // Україна. – 1926. – № 1. – С. 178–80.
- Соболев В.Ю., Топоров С.Е. Находка древнерусского наборного пояса в Ильменском Поозерье // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. – Том. II. – М.: “Ломоносовъ”, 2010. – С. 350–360.
- Сорокин П.Е. Судостроительная традиция Древней Руси // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – Том 5. – История и культура древних и средневековых славян. – М., 1999. – С. 99–110.

- Сорокин П.Е. Экспериментальное судостроение и проблемы изучения средневекового судостроения на северо-западе Руси // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Новгород, 1996. – С. 216–223.
- Станкевич Я. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // АП УРСР. – Т. 1. – Матеріали польових досліджень Іституту археології академії наук УРСР за 1945 – 1946 рр. – К., 1949. – С. 50–51.
- Станкевич Я.В. Шестовицькое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА. – 1962. – Вып. 87. – С. 6–29.
- Станкевич Я.В. Шестовицькие курганы // КСИИМК. – 1947. – Вып. 21. – С. 100.
- Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.). – К., 1992. – 209 с.
- Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). – К., 1975. – 168 с.
- Сухобоков О. В., Юренко С. П. До вивчення волинцевських пам'яток. // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I-початку II тис.). – Суми, 2003. – С. 22–48.
- Сухобоков О.В. Украинское Днепровское Левобережье в VII – XIII вв. // Тезисы докладов Советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М.: “Наука”, 1985. – С. 113–114.
- Тимченко Н.Т. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). – К., 1972. – 204 с.
- Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – 478 с.
- Тодорова А. Бусы Шестовицького поселення // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської Держави IX – XI ст.: Матер. Міжнар. польового археолог. семінару. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2006. – С. 191–196.
- Тодорова А. Особенности коллекции бус X – начала XI вв. из Шестовицького поселення // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Матер. Четвертої Міжнар. студ. наук. археолог. конф. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2005. – С. 165–168.
- Толочко П. П. Древний Киев. – К., 1983. – 328 с.
- Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – 246 с.
- Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: “Наукова думка”, 1989. – 256 с.
- Толочко П.П. Еще раз о проблеме становления древнерусских городов // Диалог культур и народов средневековой Европы: К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова. – Спб., “Дмитрий Буланин”, 2010. – С. 86–90.
- Толочко П.П. Пути-дороги Киевской Руси / П.П. Толочко // Київ і Русь. Вибрані твори. 1998–2008 рр. – К.: ВД “Акадампериодика”, 2008. – С. 316–330.
- Толочко П.П. Социальная типология древнерусских городов // Археологическое общество “Древности”. Славянская археология. Раннесредневековый город и его округа. – Материалы по археологии России. – Вып. 2. – М., 1995. – С. 5–17.
- Тортика А. А. Восточнославянские племена Днепровского Левобережья, Подонья – Приднестря в контексте хазарской истории: этнополитическая модель взаимоотношений // Хазарский альманах. Том 1. – Харьков, 2002. – С. 140–151.
- Уварова П.С. Городища и курганы с погребениями в урнах // Труды Московского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1.
- Фетисов А.А. Численность “дружинных” гарнизонов на торговых путях Восточной Европы // Стародавній Іскоростень та слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Т. 2. – Коростень, 2008. – С. 207–212.
- Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5.
- Филюк О.В. Лісохімічні промисли як археологічний об'єкт дослідження на сільських поселеннях IX – XIII ст. // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 230–231.

- Фомин А.В. Топография куфических монет междуречья Днестра и Десны // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 74–80.
- Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л.: “Наука”, 1980. – 256 с.
- Фроянов И.Я., Михайлова И.Б. Город или протогород? (Об одной надуманной исторической категории) // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседней. – Спб., 1999. – С. 229–236.
- Хамайко Н.В. Дуалізм поселенської структури Шестовицького комплексу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. – Київ: “Корвін Пресс”, 2004. – С. 295–302.
- Цуане А.В. Рижская гавань и ее роль в возникновении города в XII – XIII вв. // Труды V Международного конгресса славянской археологии (Киев 18 – 25 сентября 1985 г.). – М., 1987. – С. 120–122.
- Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Випуск 9. – Спецвипуск 1. – Чернігів, 2007. – С. 57–59
- Черненко О., Ясновська Л. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 34–40.
- Черненко О.Є. Історія формування колекції Шестовицького могильника // Музейні читання: Матеріали наукової конференції музею історичних коштовностей України. – К., 2000. – С. 50–54.
- Черненко О.Є. Про один тип “речей-гібридів” з розкопок Шестовицького могильника // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст.: Матер. міжнар. польового археолог. семінару. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2006. – С. 555–558.
- Черных Е.М. Классификация построек // История и эволюция древних вещей. Сборник статей. – М.: “Издательство Московского университета”, 1994. – С. 50–54.
- Шарпата Д. Використання окремих типів кераміки для синхронізації археологічних комплексів // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VI Міжнар. студ. наук. археол. конфер. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2007. – С. 202–204.
- Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 697 с.
- Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днестра. // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С. 93–110.
- Шекун А.В. Работы Черниговской областной археологической экспедиции // Археологические открытия 1980 г. – М., 1981. – С. 321–322.
- Шинаков Е.А. “Дружинные лагеря” // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. – Київ: “Корвін Пресс”, 2004. – С. 307–311.
- Шинаков Е.А. Пути формирования городов в Деснинском регионе Древней Руси // Русский сборник (Труды кафедры общественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета имени акад. И.Г. Петровского. – Вып.4. – Брянск, 2008. – С. 86–103.
- Шинаков Е.А. Пути формирования древнерусских городов в Подесенье // Деснинские древности. – Вып. 5. – Брянск, 2008. – С. 33–40.
- Шовкопляс А.М. Косторезное ремесло Древнего Киева // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). – К.: “Наукова думка”, 1984. – С. 149–151.
- Шумей О. Керамічні клейма з посаду Шестовицького городища // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доп-й V Міжнар. студ. наук. археолог. конф. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 194–196.
- Щавелев С. Зооморфные остроконечники из состава дружинных древностей Европы VIII – XI вв. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст.: Матер. Міжнар. польового археолог. семінару. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2003. – С. 185–193.

- Янин В.Л. Русские денежные системы IX – XV вв. // Древняя Русь. Город. замок. Село. Археология СССР. – М.:“Наука”, 1985. – С. 364–376.
- Ясновська Л. Основні етапи вмччення поховань камерного типу на території Чернігівського Подесення // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 232–237.
- Ясновська Л. Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40 – 60 рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 37–48.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Архів Інституту історії і матеріальної культури Російської Академії наук

Ф. № 35/1946. Станкевич Я.В.

Од. зб. 77. Дневник раскопок Шестовицкого могильника и городища в 1946 г. Приложение к отчету., 30 арк.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1993/84. Андрущук Ф.О. Звіт про роботи на околиці села Шестовиця Чернігівського району Чернігівської області., 12 с., 5 табл.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1948/11. Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР – 1948 р., 138 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1988/185. Казаков А.Л., Ситий Ю.Н. Отчет об охранных археологических работах на Черниговском посаде в 1988 г., 217 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1976/118. Коваленко В.П. Отчет о разведочных работах в Среднем Подесенье в 1976 г., 48 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1984/174. Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983 – 1984 гг. – Т. I. – Охранные работы на городище в ур. Коровель. 126 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1980/89. Шекун А.В. Отчёт об археологических исследованиях на Черниговщине в 1980 г. (Черниговский и Репкинский р-ны) – 26 с., 53 рис.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1984/172. Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983 – 1984 г. – Т. II. – Охранные работы на посаде Шестовицкого городища в 1983 г., 126 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1984/173. Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983 – 1984 г. – Т. III. – Охранные работы на посаде в 1984 г.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1971/17а. Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р., 103 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1998/84. Моця О.П., Коваленко В.П., Кондратьєв І.В. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., 101 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2004/205. Моця О.П., Коваленко В.П., Сита Л.Ф. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2004 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., 118 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1999/111. Моця О.П., Коваленко В.П., Овчаров М.В. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області в 1999 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., 120 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2009/бн. Моця В.П., Коваленко В.П., Луценко Р.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2009 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., 94 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2007/бн. Моця О.П., Коваленко В.П., Бондар О.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2007 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., – 135 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2008/бн. Моця О.П., Коваленко В.П., Бондар О.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2008 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., – 66 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2005/125. Моця О.П., Коваленко В.П., Непомнящих В.П. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2005 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., – 107 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2006/18. Моця О.П., Коваленко В.П., Непомнящих В.П. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2006 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., – 100 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2000/149. Моця О.П., Коваленко В.П., Овчаров М.В. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиці в Чернігівській обл. в 2000 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., – 175 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2002/196. Моця О.П., Коваленко В.П., Сита Л.Ф. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2002 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., – 103 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2003/186. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2003 р. – Т. I. – Дослідження городища в ур. Коровель., – 100 с.

- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. експедицій
№ 1947/20а. Попко А.А. Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова. – 24 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. експедицій
1947/20а. Попко О.О.А Археологические памятники по Десне в районе Чернигова., – 30 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 39. с. Шестовица Черниговского округа. Исследования 1925 – 1927 гг. План статьи, 17 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 24. Дневник раскопок северянских курганов в с. Шестовица Черниговского округа, произведенных по поручению Черниговского Государственного музея летом 1925 г., 179 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 28. Щоденник розкопок у с. Шестовиці на Чернігівщині, на городищі “Коровель”, 47 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 39. Могили біля с. Шестовиці на Чернігівщині, – 23 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 28. Розкопки сіверянських могил влітку 1925 р. Тези доповіді , – 24 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 41. Альбом – 8 таблиць з 67 фото з розкопок в с. Шестовиця , 8 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 30. Щоденник розкопів сіверянських могил біля с. Шестовиці на Чернігівщині. Липень – серпень 1925 р., Зошит 1, 7 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 30. Щоденник розкопів сіверянських могил біля с. Шестовиці на Чернігівщині. Липень – серпень 1925 р., Зошит 2, 17 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 30. Щоденник розкопів сіверянських могил біля с. Шестовиці на Чернігівщині. Липень – серпень 1925 р., Зошит 3, 54 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 25. Щоденник розкопів сіверянських могил в с. Шестовиці Чернігівської округи, проведених за дорученням Чернігівського державного музею влітку 1925 р., 140 арк.
- Науковий архів Інституту археології НАН України**
Ф. 6. Смолічева П.І.
Од. зб. 25. Щоденник розкопок сіверянських могил в с. Шестовиці, Чернігівської округи, проведених за дорученням Чернігівського Державного Музею П.І. Смолічевим, влітку 1925 р., 70 арк.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1946/20. Станкевич Я.В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 г.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1946/20. Станкевич Я.В. Краткий предварительный отчет о работе Шестовицкой экспедиции летом 1946г.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1980/90. Шекун А.В. Отчет Черниговской археологической экспедиции 1980 г., 116 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1998/84. Моця О.П., Васюта О.О., Готун І.А. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., – 136 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2000/157. Моця О.П., Андрощук Ф.О., Коваленко В.П., та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2000 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., 119 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2001/бн Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2001 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., 141 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2002/196. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2002 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., – 80 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2003/186. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2003 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., – 134 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2004/205. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2004 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., – 149 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2005/125. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2005 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., – 160 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2006/18. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2006 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., – 155 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2007/бн. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2007 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., – 178 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2008/бн. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2008 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., – 159 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2009/бн. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 2009 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель., – 175 с.

**Науковий архів Чернігівського національного історико-архітектурного заповідника
“Чернігів стародавній”**

Дф. 792.

Кн. 1022. Попко А.А. Приложение к Дневнику археологических исследований на памятниках Нижней Десны. Описание находок (с зарисовками). – 68 арк.

**Науковий архів Чернігівського національного історико-архітектурного заповідника
“Чернігів стародавній”**

Допоміжний фонд. 620.

Кн. 77/1. Попко А.А. Дневник археологических разведок 1947 г. – 130 арк.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	– Археологічні відкриття в Україні
АДУ	– Археологічні дослідження в Україні
АО	– Археологические открытия
АЛЛУ	– Археологічний літопис Лівобережної України
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки Української Радянської Соціалістичної Республіки
ГИМ	– Государственный исторический музей
ИА РАН	– Институт археологии Российской академии наук
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	– Материалы и исследования по археологии
ІА АН УРСР	– Институт археології Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
ІА НАНУ	– Інститут археології Національної Академії наук України
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України
РА	– Российская археология
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
УТОПК	– Українське товариство охорони пам'яток історії і культури

Наукове видання

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Моця Олександр

Скороход В'ячеслав

**ПРОТОМІСТА ПОДЕСЕННЯ
В ПРОЦЕСІ ОДЕРЖАВЛЕННЯ РЕГІОНУ**

**Випуск I
ШЕСТОВИЦЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС**

Надруковано в авторській редакції.

Комп'ютерна верстка В. Жигола.

Оформлення обкладинки В. Жигола.

На обкладинці використано рисунок С. Дмитрієнка та В. Коваленка.

Підписано до друку 20. 02. 2020 р. Формат 70 × 100 ¹/₁₆, Гарн. Times New Roman.
Ум.-друк. арк. 18,52. Обл. вид. Тираж 300 прим.

Інститут археології Національної академії наук України
04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12
www.iananu.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничих справ до Державного реєстру видавців, ви-
гоовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.*